

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

**ACTA HISTORICA
TOMUS CXLV.**

HUNGARIA
SZEGED
2020

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
ACTA HISTORICA**

Főszerkesztő:
SZÁNTÓ RICHÁRD

Szerkesztőbizottság:

ALMÁSI TIBOR, DEÁK ÁGNES, PAPP SÁNDOR, TOMKA BÉLA,
SZÉKELY MELINDA, VARGA BEÁTA, ZIMONYI ISTVÁN

Az SZTE BTK Történeti Intézete kiadványa

A kötetet gondozta:
Középkori Egyetemes Történeti Tanszék

Redegit:
SZILVIA KOVÁCS

Szerkesztette:
KOVÁCS SZILVIA

Technikai szerkesztő:
FERWAGNER PÉTER ÁKOS

HU ISSN 0324-6965 (Nyomtatott)
HU ISSN 2676-9832 (Online)

Felelős kiadó:
Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Történeti Intézet
A kiadó székhelye:
6722 Szeged, Egyetem u. 2.
Felelős kiadó személy:
Szántó Richárd

BALÁZS PÉTER

**A vallási (in)tolerancia keresztény alapjairól –
újkortörténeti megfontolások**

On the christian foundations of religious (in)tolerance – as seen by a historian of the modern period. Tolerance and intolerance were major subjects in the confessional age, as the most evident form of “otherness” that Europeans had to confront were the religious differences. The aim of the study is an overview – based on recent scholarship – of the religious/spiritual factors that can be identified in the background of tolerant or intolerant behaviour in Early Modern and Modern Europe. Some scholars (mainly freethinkers) have argued that proneness to the persecution of heterodoxy and incapacity to peacefully coexist with other creeds is an inherent vice of Christianity. Others seem to be convinced that tolerance and humanity are essential qualities of the genuine Christian faith founded on the authority of the Scriptures. In my study, I argue, as other scholars did, that looking into the various political contexts is imperative if we want to avoid generalizations and hasty judgements.

Keywords: Early Modern and Modern Europe, tolerance, confessions, the Scripture

„Gyakran csodálkoztam azon, hogy emberek, akik büszkén keresztényeknek vallják magukat, az- az a szeretet, az öröm, a béke, a mértékletesség és a mindenki iránt való hűség híveinek, mégis a legellenségesebb lelkiülettel vetélkednek egymással s naponta a leghevesebb gyűlöletet tanúsítják egymással szemben[.]”
(Spinoza)

Toleránsnak vagy intoleránsnak lenni nem csak vallási téren és vallási megfontolásból lehetséges, ám azt senki nem vitathatja, hogy a vallási-felekezeti türelem/türelmetlenség alapjaira és mértékére vonatkozó kérdés az újkorral foglalkozó historiográfia legfontosabb dilemmái közé tartozik. Az újkori vallási tolerancia és felekezeti együttélés kérdéskörének pusztán politikai és pragmatikus szempontú tárgyalása (amelynek jelenleg szemlátomást igen nagy divatja van) mellett érdemes a szellemi-intellektuális természetű, tehát a *teológiai és bölcséleti megfontolásoknak* elsődleges magyarázó erőt tulajdonító értelmezésekről is beszélnünk. Az alábbi gondolatmenet háttérében az – a különböző korszakokban különböző terminusokban megfogalmazódó és véglegesen nyilvánvalóan el nem dönthető – teoretikus vita húzódik, amely a következő kérdés körül forog: a történelem menetében vajon a szellemi-ideológiai tényezőknek vagy a gazdasági és társadalmi faktoroknak kell domináns szerepet tulajdonítanunk? A reformációban, példának okáért, olyan felépítményt kell-e látnunk, amely visszavezethető az európai társadalmakban bekövetkező gazdasági és társa-

dalmi természetű változásokra mint alapra, vagy épp ellenkezőleg, olyan eredeti (a gondolat szféráján kívül eső okokra vissza nem vezethető) és nagy jelentőségű szellemi paradigma-váltásról van szó, amely átfogó társadalmi átalakulás generálására volt képes? A kérdést jelen dolgozat témájára adaptálva: az újkori történelem tanulmányozása során megfigyelhető toleráns vagy intoleráns praxisok elemzésekor mekkora szerepet kell tulajdonítanunk a keresztény hit bizonyos inherens sajátosságainak, például alapvető teológiai és filozófiai előfeltevéseinek, s mekkorát a szűk értelemben vett hitbéli meggyőződéseken kívül eső materiális, pragmatikus és politikai természetű megfontolásoknak? A kérdés természetesen vádirat formájában is feltehető, s szabadgondolkodók nemzedékei így is teszik fel: vajon szükségszerűen következik-e a bibliai tanításokból – s ha igen, azok mely elemeiből – az Inkvizíció és a Szent Bertalan-éjszaka? A bigott fanatizmus és az erőszakra való hajlam volna a keresztény hit igazsága (mint ahogyan bizonyos értelmezések szerint a kommunizmus eszméjéből is egyenes út vezet a gulágokhoz)? Nos, nem kétséges, hogy az újkorban – a történelem más évszázadaival hasonlóan – igen nagy számban fordultak elő olyan erőszakos cselekmények, amelyeket látszólag elkövetők hitbéli meggyőződéseire vezethetünk vissza, mint ahogyan a felebarátunk aktív szeretetét előíró evangéliumi parancsnak is számos alkalommal láthatjuk üdvös gyakorlati következményeit. A kérdés természetesen az, vajon készpénzként kell-e elfogadnia a történésznek az újkori cselekvők azon állítását és/vagy meggyőződését, hogy tetteiket spirituális természetű megfontolások – elsősorban lelki üdvösségük biztosításának szándéka – vezérlik? Nem kétséges, hogy az utóbbi időkben némiképp gyengül azok hangja, akik arról beszélnek, hogy a „vallás köntösében” zajló történések mögött valójában kizárólag gazdasági és társadalmi megfontolásokat kell keresnünk. A történetírásban megfigyelhető *cultural turn* és *religious turn* eredményeként a politikai aktorok döntéseinek elemzésekor egyre kevésbé tűnik elfogadhatónak a vallási-spirituális faktorra olyan „hamis tudatként” tekinteni, amely gazdasági vagy osztályérdekek elleplezésére, vagy a korban elfogadhatónak tűnő megfogalmazására szolgál.¹

A lehetséges összefüggéseknek persze különböző szintjeire kérdezhetünk rá. Kezelhetetlen általánossága és nyilvánvalóan ideologikus volta okán már-már értelmetlennek tűnik az a kérdés, hogy vajon a *vallásos világképnek*, azaz az isten(ek)be vetett hitnek lényegi és szükségszerű összetevője-e a másként gondolkodókkal szemben gyakorolt intolerancia és az erőszakra való hajlam (bár a témában írott ismertebb szövegek közül emlékeztünkbe idézhetjük a lucretiusi *tantum religio potuit suadere malorumot*, amely számos újkori valláskritikai szöveg mottójaként vagy fontos idézeteként szerepelt). Ha viszont vizsgálódásunk spektrumát szűkítve nem a vallásokról általában, hanem csak és kizárólag a *monoteizmus*ról gondolkodunk, akkor természetesen felidézhetjük Rousseau híres tézisé, amelynek értelmében minden egyes kinyilatkoztatáson alapuló vallásnak lényegi eleme a türelmetlenség mindazokkal szemben, akik máshogy interpretálják a szent szöveget, akik más szent szövegekben hisznek, vagy akik egyáltalán nem hisznek szent szövegekben. Jól illusztrálja ezt az attitűdöt Luther gyakran idézett álláspontja a *Tollerantz* nem kívánatos voltának vonatkozásában: szerinte az isteni Kinyilatkoztatásra épülő hit képviselői egyszerűen nem engedhetnek meg semmiféle eltérést a feketén-fehéren leírtaktól, így az Úr igaz

¹ Lásd erről például az alábbi kötet előszavában olvasható historiográfiai áttekintést: Karreman – Zwierlein – Grote 2012.

egyházának mintegy szükségszerűen kell intoleranciát tanúsítania az elhajlókkal szemben² (ez persze kizárólag az adott egyház doktrinális homogenitásáról, s nem a világi hatalom által esetlegesen gyakorolt kényszerről szól, ám a felekezeti államok korában a két elvárás nyilvánvalóan összekapcsolódik: a domináns egyház rendje jelentős, noha vitatott mértékben köti a politikai rendet is). Az újabb szerzők írásai közül továbbá eszünkbe juthatnak Jan Assman vitatott, ám kétségtelenül igen érdekes eszmefuttatásai a „mózesi fordulat” és az intolerancia összekapcsolódásáról,³ vagy éppen újragondolhatjuk az amerikai Regina T. Schwartz egyik emlékezetes és gyakran idézett könyvének tanulságait – e mű témája a Kinyilatkoztatásra épülő monoteista hit és az általa megkövetelt kizárólagos lojalitás szükségszerű összefüggése az erőszak különféle formáinak mindennapos gyakorlatával.⁴ Hozzájuk hasonlóan az angolszász országok közéletében és a legkorszerűbb médiafelületeken igen aktív – ennek megfelelően gondolataikat a tömegekhez eljuttatni képes – „új ateisták”⁵ is eredendően intoleránsnak, sőt, szükségszerűen erőszakot generálónak látják a vallásos gondolkodást általában, s a három nagy monoteista vallást különösen.

Az alábbi, Európa újkori történetének szentelt eszmefuttatásban azonban értelemszerűen érdemesnek látszik tovább szűkíteni a vizsgálódás spektrumát, s azt vizsgálni, hogy a keresztény vallás központi tanításaiból, azoknak a gyakorlatba történő átültetése során, miképpen következett a reformációt követő évszázadokban a másként gondolkodókkal szemben gyakorolt tolerancia – vagy éppen annak ellenkezője. Ez aligha vezethet el a keresztény hit „lényegéről” vagy „esszenciájáról” (a kifejezés harnacki értelmében)⁶ szóló reflexiókhoz, hiszen ki mondhatná meg, hogy azt a felebarátaink aktív szeretetére felhívó és a lelkiismereti szabadságot fontos értékként értelmező evangéliumi erkölcsiség tiszteletre méltó manifesztációiban vagy éppen Augustinus kérlelhetetlenségük okán gyakran idézett mondataiban és a nagyban ezekre épülő perzekutori gyakorlatban fedezhetjük fel? Közismert tény ugyanakkor, hogy az újkor folyamán számos gondolkodót foglalkoztatott a dilemma: vajon a keresztények egyháza(i) hajlamosabb(ak)-e az intolerancia különböző praxisainak működtetésére más intézményesült hitekénél, hogy melyik felekezet viszi el e téren a pálmát, illetve az is, hogy mit kezdhet a hívő és az értelmező az Ó- és az Újszövetség azon passzusaiival, amelyek világosan (vagy épp áttételesen) legitimálni látszanak az eretnekekkel és heterodoxokkal szembeni erőszakos fellépést? Gondolatmenetem szempontjából a legfontosabb kérdés talán az, hogy ezek a szövegek megalapoznak-e vajon egy sajátosan keresztény üldözés-etikát (*a Christian theory of persecution*), amely aztán nehezen feloldható ellentmondásba kerülne a felebaráti szeretetre felszólító evangéliumi parancssal? A lehetséges példák és illusztrációk bőségesen elérhetők, s ehhez nem is kell feltétlenül az inkvizíció történetének fekete legendáriumát⁷ fellapoznunk. Már az *Imperium Romanum* keresz-

² Idézi például Kriegseisen 2016, 84.

³ Assman 2009.

⁴ Schwartz 1998.

⁵ The New Atheists: the Four Horsemen of the Non-Apocalypse (Richard Dawkins, Sam Harris, Christopher Hitchens, Daniel Dennett) – így nevezte el őket egy szellemes zsurnaliszta. Az apokaliptikus tagadásának négy lovasa persze még a hozzájuk hasonlóan agnosztikus történészek és filozófusok számára is bántó egyoldalúsággal és történeti kontextusukból kiragadva értelmez tételeket és folyamatokat.

⁶ Harnack 2000.

⁷ Kamen 2014.

tény birodalomká váló átlényegülésének (az *una vera catholica fides* először államvallássá, majd intoleráns kizárólagos vallássá válásának) idejéből és az azt közvetlenül követő évszázadokból számos keresztény szerzőt idézhetünk, akik a „pogányság dögletes kórjának” gyökeres kiirtásáról beszélnek,⁸ s felidézhetjük a 340/350-es évek császári rendeleteit, amelyek előbb csak vagyonvesztéssel, majd halállal büntetik a pogány vallások gyakorlóit. Gondolhatunk továbbá a karthágói zsinat (398) azon rendelkezésére is, amely szigorúan megtiltja az egyház vezetőinek pogány bölcséleti művek tanulmányozását. Ne feledjük Theodosius császár 418-ban kiadott rendeletét sem, amely a keresztényellenesnek ítélt művek azonnali elégetésére szólít fel. A sort talán Justinianus „iskolareformjával” – a híres athéni filozófiai iskola felszámolásával – zárhatjuk.⁹ Ezek az intézkedések az egyháznak a „külvilághoz” való viszonyáról árulkodnak, ugyanakkor az is közsímet, hogy az *Ecclesia* nem feltétlenül bánik jobban saját heterodoxaival, az eretnekekkel sem.

Nem rugaszkodnak el tehát nagyon messze a valóságtól, akik úgy érvelnek, hogy a létrejöttét követően elnyomott és kisebbségi helyzetben leledző, s ennek megfelelően a lelkiismeret és a vallásgyakorlat szabadságát feltétlen értéként interpretáló kereszténység hatalmi helyzetbe jutva viszonylag gyorsan megtagadta eredeti ideáljait. Diarmaid Macculloch erről a következőket írja: „[a] kereszténység toleranciája – akár a keresztény szakadár-ság, akár a más vallások iránti – [...] nem volt valami híres. A keleti egyházak [...] általában véve toleránsabbak voltak a latin nyugatinál, de ezt inkább a körülmények kényszerítették rájuk [...]. Az 1500 előtti nyugati kereszténység a világtörténelem egyik legintoleránsabb felekezete volt: a középkori iszlám civilizációval összehasonlítva egészen kínos képet kapunk. Elviselte (többé-kevésbé) a zsidókat, mert azok szerepet játszottak az egyház jövőképeben, de gyűlölte és félt az iszlámot, s mikor lehetett, az elpusztítására tört. A nyugatiak a görög kereszténységhez a legjobb esetben leereszkedéssel, a legrosszabban pedig megvetéssel viszonyultak [...]”¹⁰ Ami a dolog eredetét illeti: a radikális reformáció különböző irányzatai – Szervét Mihálytól az anabaptistákig – egyetértenek abban, hogy a constantinusi és szilveszteri fordulat elsősorban nem az egyház üldöztetések alóli (szerencsés vagy éppen gondviselészerű) megszabadulásaként értelmezendő. Szerintük a 4. századi történetekben sokkal inkább a pápaság „római monarchiává” való átalakulását, az elnyomó császári-pápai hatalmi struktúrák kiépülését, továbbá a gyermekkeresztséget, Szentháromságot, purgatóriumot és a bálványok imádását magában foglaló dogmatikai rendszer megszilárdulását és a mindezekkel járó elkerülhetetlen erkölcsi romlás eredetét kell látnunk.¹¹ A lelkiismeret pápista elnyomása e történelemértelmezés szerint az Antikrisztus uralmának kezdetét jelzi, azaz semmit nem mond a krisztusi kereszténység valódi szelleméről, sőt, éppen annak megtagadása. A valdensek és huszita eretnekek sokkal inkább az evangéliumi üzenet szellemében élték életüket, mint a pápákhoz és a katolikus egyház elnyomó struktúráihoz hű ortodoxok, mondja Pufendorf.¹² Talán nem is a lelkiismeret felett gyakorolt egyházi erőszak legitimációjával kezdődnek a bajok: a szellem elnyomásának kezdetét a doktrinális ortodoxia fogalmának bevezetése jelentette, állítja az eretnekek nagy apológátá-

⁸ Példáim forrása Gábor 1996a és 1996b.

⁹ Gábor 1996b, 206–208.

¹⁰ Macculloch 2011, 986. Az iszlám vonatkozásában Macculloch Richard Fletcher könyvét hivatkozta: *The Cross and the Crescent: Christianity and Islam from Muhammad to the Reformation*. London, 2003.

¹¹ Hotson 2001, 14; Klaassen 1981, 218.

¹² Ahnert 2005, 133.

ja, Gottfried Arnold. A mérsékelt és a radikális protestánsokat megosztó kérdés: mikor kezdődött a romlás és melyik volt a keresztény hitnek az a „még tiszta” állapota, amelyhez a hívek közösségének vissza kellene kanyarodnia? Constantinus a pogányság szellemét hozta be a keresztény hit világába, mondja a 17. századi spiritualista, Christian Hoburg.¹³ A német természetjogi iskola atyja, Christian Thomasius szerint a zsidó gondolkodásra jellemző legalizmus és a görög filozófia hozza magával a doktrinális egységre való törekvést, azaz végső soron az intoleranciára való hajlamot, amely pedig eredendően idegen az evangélium szellemiségétől.

Az „igazi” krisztusi kereszténység tehát egy az individuum lelkiismereti szabadságából kiinduló etikai rendszer volna? Az ezzel szemléltetést nehezen összeegyeztethető gyakorlattert pedig a világ irányából érkező, tehát külső, a krisztusi szellemtől idegen, azt korrumpáló tényezők – a pogány bölcsélet, a judaista hagyomány intoleráns elemeinek továbbélése, a politikai kényszerek – volnának felelősek? Sokan vannak olyanok, akik inkább a hit rendszerébe „beépített hibának” (*inherent vice*) látják az egyház évezredek praxisában megfigyelhető diszfunkciókat. Tévedés volna azt hinnünk, hogy kizárólag a felvilágosodás kora óta létezik, valójában ugyanis sokkal régebbi, lényegében magával a kereszténységgel egyidős az az értelmezési hagyomány, amely kifejezetten a keresztény hit bizonyos teológiai alapvetéseiből és intellektuális természetű előfeltevéseiből vezeti le a másként gondolkodókkal szembeni kérlelhetetlen türelmetlenséget, azaz – a társadalmi-politikai kontextus jelentőségét minimalizálva – *szükségyszerűen* intoleránsnak látja a Biblia tanításaira épülő és Krisztus megváltó voltát középpontba állító hitet. E hagyomány központi elemeinek gyors rekonstrukciójához hasznos segítségül szolgálhatnak az ókori, középkori és újkori heterodoxia és valláskritika szakértője, a német filozófiatörténész, Winfried Schröder munkái. A jeles berlini tudós *Athén és Jeruzsálem* című könyvében, amelyre a következő oldalakon nagyban támaszkodom, azon széles konszenzussal övezett meggyőződés tarthatatlan voltáról elmélkedik, melynek értelmében a nyugati gondolkodás az ókori filozófia és a zsidó-keresztény bibliai hagyomány *szintézise* volna. Schröder egy bizonyos Joseph Ratzingertől idézi, egyáltalán nem egyetértően, az állítást: a kereszténység Izrael hitének és a görögök bölcsességének elegye.¹⁴ A bölcséleti és a bibliai hagyomány békés egymás mellett élését és fokozatos összehangolódását elénk táró optimista narráció megalapozottságát hevesen bíráló Schröder szerint viszont a legkevésbé sem tűnik jogosnak az az állítás, hogy az egyházatyák korát követően a keresztény hit a görög bölcsélet legfontosabb intuíciónak *beteljesítésévé* vált volna, mi több, az újkori filozófia egészségesebb részéről sem szabad azt állítanunk, hogy egyszerűen bizonyos keresztény dogmák és tanítások óvatos és fokozatos szekularizációjának gyümölcse volna. Sokkal inkább arról van szó, így Schröder, hogy a keresztény „filozófusok” az egyházatyák kora óta szisztematikusan meghamisítják és eltörzítik az ókori pogány bölcsélet szerinte alapvetően józan tanításait,¹⁵ méghozzá annak érdekében, hogy dogmarendszerük teljességgel védhetetlen alkotóelemei számára valamennyire mégiscsak elfogadhatónak látszó filozófiai pedigret biztosítsanak, más szóval, hogy irracionális dogmáikat és hiedelmeiket a tiszteletre méltó bölcséleti argumentáció védőernyője alá vonják. Meglehetősen radikális állítás ez, hiszen szerzőnk itt egy kézmoz-

¹³ Ahnert 2005, 135.

¹⁴ Schröder 2011, 7.

¹⁵ Schröder itt mintha az ókori pogány bölcselő, Kelszosz *Aléthész Logosz* című munkájának legfontosabb állításait visszhangozná.

dulattal delegitimálni látszik két évezred keresztény metafizikáját, s teljességgel irrelevánsként veti el azokat a „kettős igazság” (*duplex veritas*) fenntartása jegyében tett erőfeszítéseket, amelyek teológia és filozófia hatékony (bár változó erőviszonyok mentén zajló) együttműködéséből levezethető eredmények védelmezéséről szólnak. Az újkor nagy bölcselőinél maradva: komoly filozófiatörténeti szakirodalma van például annak, hogy az aktív és passzív értelem leibnizi megkülönböztetése, vagy éppen *noumena* és *phenomena* kanti szembeállításra milyen utakon vezethető vissza az isteni és az emberi értelem közötti, végső soron teológiai természetű distinkcióra. Nem kevésbé érdekesek azok a történeti rekonstrukciók sem, amelyek azt tárgyalják, hogy a krisztológiai vagy éppen az eucharisztia mi-benlétével kapcsolatos metafizikai viták miképpen járultak hozzá az újkori filozófia – a teológiától lassan megnyugtató távolságba kerülő – fogalmainak kidolgozásához.¹⁶ Schröder szemléletét nem annak elismerésében érdekelt, hogy teológiai természetű/eredetű fogalmak és argumentációk adott esetben üdvös hatást gyakorolhattak a metafizika vagy éppen az etika történetének alakulására, mint ahogy azt sem tartja releváns kérdésnek, hogy a felvilágosodás racionalista bölcselete mennyiben gyökeredzik a keresztény metafizika képviselte előzményekben.¹⁷ A teológiai-dogmatikai eredetű dilemmákat a berlini tudós a radikális felvilágosodás szellemi örököseként kizárólag olyan, a filozófia természetes témáitól idegen és természetes eszköztára számára megoldhatatlan problémákként (a filozófusnak mint filozófusnak egyszerűen nem lehet mondanivalója a megváltásról, a Szentháromságáról vagy éppen az eucharisziáról) értelmezi, amelyekkel a gondolkodás kizárólag *külső kényszer* eredményeként kénytelen szembesülni, s amelyek a bölcseletet szükségszerűen tévútra viszik. Nem más következik ebből, mint az, hogy a filozófia számára a teológia alóli teljes felszabadulás az egyetlen járható út. Párhuzamosnak látszik ez a hozzáállás a tudomány és a vallás viszonyát tárgyaló *conflict theory/mythtel*, amely szerint az emberi tudás e két szférájának a viszonya háborúskodásként leírható, s a tudomány kizárólag a vallás elnyomása alól felszabadulva állíthat elő megbízható ismereteket.¹⁸

Fentebb idézett izgalmas könyvének három átfogó fejezetében a német filozófiatörténész három olyan pontot azonosít, ahol szerinte a keresztény vallás filozófiai abszurditásokkal áll elő: a hit (*pistis*) keresztény értelmezése, a csodák kérdése, s végül a jó életre vonatkozó etikai iránymutatás. Mivel az (in)tolerancia kérdéskörének vonatkozásában ezek közül az elsőnek van különös jelentősége, az alábbiakban az ezt tárgyaló gondolatmenetet kívánom részletesebben bemutatni. Történeti rekonstrukciójában Schröder a hellén filozófia *pistis*-ét állítja szembe a keresztények hitével: a görög kifejezés, amely „pogány” jelentésében még az értelmi igazságokhoz való felemelkedésre – tehát egy alapvetően intellektuális természetű erőfeszítésre és annak eredményére – utalt, az egyházatyák szóhasználatában fokozatosan az ésszel teljességgel beláthatatlan, bizonyíthatatlan és bizonyíthatatlan dogmákhoz való vak, ám vakságában mégis üdvszerző hűségé válik. Érvekre épülő, újabb információelemek előkerülése esetén felülvizsgálandó meggyőződések helyére a keresztény gondolkodásban egy egyszeri és végleges „egzisztenciális” döntés kerül, amely aztán teljességgel ellehetetleníti a kétely minden lehetséges formáját. A pogány filozófusok műveiben, írja Schröder, a hitbéli meggyőződés egy bizonyos cselekvéssor – az érvek és bizonyítékok

¹⁶ Hunter 2001.

¹⁷ Hunter 2001, 47–50.

¹⁸ Harrison 2010, 4–6.

alapos számbavétele – *eredménye*, ám önmagában nem döntés és nem is cselekvés, hanem inkább a léleknek egy olyan állapota, amely külső, az akaratától teljesen független tényezők (jelesül egy állítás mellett és ellen szóló érvek meggyőző volta) szerint alakul.¹⁹ A hitnek az egyházatyákat jellemző voluntarista felfogása szerint – amelyet a Krisztusban való egyedül üdvözítő hitre való számos bibliai felszólítás támaszt alá – viszont az akarat *meggyőződést generálni képes* fakultásként tűnik elének, azaz, némiképp leegyszerűsítve a dolgot, e felfogás szerint az ember voltaképpen szabadon dönthet arról, hogy hittel fordul Isten szava felé vagy sem. „A hit akaratú aktus”, idézi Schröder azt az Alexandriai Kelemt, aki a legnagyobb erőfeszítések árán próbálja a hit ezen felfogását a sztoikus etika némely korábbi állításával összehangolni (Schröder szerint persze teljességgel sikertelenül).²⁰ E voluntaristának nevezett közelítésből két, a tolerancia vonatkozásában meglehetősen problematikus következményt vezethetünk le, méghozzá logikai szükségszerűséggel. Egyfelől: kétely és tévelygés értelmi síkról etikai síkra történő átpozicionálása, azaz a hitetlenség, a heterodoxia és *a fortiori* az istentagadás erkölcsi megfontolásokkal való összekapcsolása, amelynek vonatkozásában még a 17. század végén (amikor Pierre Bayle az üstökösről írott emlékezetes munkájában²¹ alapjaiban kezdi ki ezt a felfogást) is töretlennek tűnt a keresztény világ konszenzusa. E felfogás értelmében a tévelygés különböző formái és irányai kizárólag az erkölcsi romlottság termékeinek tekinthetők, hiszen a tévelygő nyilvánvalóan az az ember, aki (az eredendő bűnre visszavezethető szenvedélyeitől vezérelten) nem hajlandó igazodni Isten világos szavához – így minden valószínűség szerint olyan mély erkölcsi vákuumban él, hogy a politikai közösségnek nem lehet megbízható tagja. Másfelől pedig következik a hit fentebb vázolt felfogásából a hitbéli kényszerítés ésszerű, sőt egyenesen humánus voltának állítása is. Hiszen amennyiben az embert kizárólag a Krisztusba vetett hit üdvözíti, s ez a hit ráadásul akaratilag irányítható, akkor ebből egyenesen következik az erkölcsi parancs: tévelygő felebarátunk (aki ráadásul tévelygésével másokat is megfertőzhet) akaratát kötelességünk a jó irányba fordítani, hogy ily módon elősegítsük üdvözülését.²² E logika mentén válik az eretnekek erőszakos eszközökkel való igaz hitre térítése a keresztényi *caritas* legkézenfekvőbb manifesztációjává, hiszen lényegében mindegy, hogy az üdvös célt – az akarat jó irányba fordítását – a szelíd rábeszélés vagy a kényszer eszköztára segítségével hajtuk végre. Az ortodoxia védelmezőinek legitim végcélja nem lehet más, mint az evangéliumi *ut omnes unum sint*²³ célkitűzésének megvalósítása.

Végül – zárja Schröder a bibliai keresztény hitből szükségszerűen következő intoleranciát tárgyaló eszmefuttatását – az autentikus és komolyan vehető filozófiai gondolkodás legfontosabb jellemzője: nincs és nem is lehet előre „megírva”, hogy a bölcselőnek gondolatmenete lezárásaként, milyen végeredményre kell jutnia. A keresztény „filozófus” ezzel éles ellentétben kénytelen a Szentírásra visszavezethető hittartalmak alátámasztására vagy egyszerű illusztrálására használni a bölcelet eszköztárát, s aligha juthat más eredményre, mint arra, hogy Jézus Krisztus Isten fia, az emberi nem megváltója, s hogy az embert kizárólag a benne való hit üdvözíti (arról már nem is beszélve, hogy szegény filozófusnak mindeközben olyan abszurd feladatokat kell teljesítenie, mint például a Szentháromság

¹⁹ Schröder 2011, 97–98.

²⁰ Schröder 2011, 97.

²¹ *Pensées diverses sur la comète. Présentation de Joyce et Hubert Bost.* Paris, 2017.

²² Schröder 2011, 117.

²³ „Hogy mindnyájan egyek legyenek”, Ján 17,21.

teljességgel irracionális dogmájának bölcséleti eszközökkel való védelmezése). Összességében tehát a bibliai *pistis* vállalt irracionalitása, a hit voluntarizmusa s végül a nyitott végű gondolkodás (*ergebnisoffenen Denken*) elvetése mind olyan elemei a keresztény „bölcséletnek”, mondja Schröder, amelyek hatékonyan alapozzák meg az intoleráns attitűdöt és a heterodoxia minden formájának üldözését. Az ókori valláskritikai hagyomány romjaiban fennmaradó elemekre építő 17–18. századi szabadgondolkodók (Schröder elsősorban a német bölcseletről, Reimarusra épít a tárgyalt könyv központi fejezetében) tehát nem véletlenül látják úgy, hogy a szabadságért és emberi méltóságért küzdők elsődleges ellenfele a gondolkodást korlátok közé szorító, s a filozófiát az értelem szempontjából irreleváns fogalmakkal „megfertőző” Biblia kell, hogy legyen, hiszen amíg a Krisztusban való hitnek központi jelentőséget tulajdonító, bölcséleti szempontból viszont nyilván komolyan vehetetlen szent szöveg autoritása meg nem inog, addig egyszerűen képtelenség eljutni a valódi *libertas philosophandi*hoz.

A keresztény bölcséleti hagyomány védelmezői, folytatja gondolatmenetét Schröder, azzal vádolják a felvilágosodás filozófusait, hogy azok a bibliai kereszténységet saját anakronisztikus normáik alapján ítélték meg, mintegy a ráció Prokrusztész-ágyába kényszerítve az evangéliumi hitet. Itt tárgyalt könyvének lapjain Schröder viszont éppen azt hangsúlyozza ki, hogy a kereszténységet már egészen korán, létrejöttének első századaiban is érték olyan filozófiai természetű bírálatok, amelyek éppenséggel azt mutatják, hogy a racionális érvelés kizárólagosságához ragaszkodó bölcselek számára a kereszténység már születésének pillanatában is bolondság²⁴ (ahogy Pál apostol is írja), azaz a józan bölcsélet szemszögéből abszurditásnak tűnő tanítások gyűjteménye volt. Schröder pajzsra emelt pogány filozófusai (Kelszosz, Porfiriosz, Jamblikusz) a keresztény hit mélységes irracionálisán köszörülnek a nyelvüket, megelőlegezve ezzel az újkori szabadgondolkodás bizonyos aspektusait. A keresztény hit késő ókori ellenfelei azt is világosan látták továbbá, hogy a Constantinus császár uralmának idejétől fogva a világi hatalommal szövetségben működő egyház exkluzivitás-igénye igen komoly politikai veszélyeket rejt magában, amennyiben halálos kihívást intéz a bevált, működőképes pluralisztikus, politeista hagyománnyal szemben.²⁵ Ezt az álláspontot Bodin *Colloquium*ának Federich nevű (lutheránus felekezetű) szereplője mondatával illusztrálhatjuk: „Aki elfogadja a fennálló vallások sokszínűségét, az az igaz vallás lerombolásán fáradozik. Proculus helyesen mondja, hogy aki az Istenek sokasága mellett érvel, voltaképpen nem hisz Istenben, hiszen nem imádhathatjuk egyszerre az Urat és a Sátánt, akik mindenben különböznek egymástól.”²⁶ A sokszínűség felszámolását célzó szándékok, a kereszténység egész történetét meghatározó intolerancia, represszió és cenzúra Schröder olvasatában tehát nem egyszerűen egyes hatalmi tényezők korhoz kötött és helyzetfüggő túlkapásaiként olvasandók, hanem egy a sokszínűséget és a másként gondolkodást *eredendően tolerálni képtelen* ideológiának a hatalmi struktúrákkal való összekapcsolódásából származó szükségszerű következménye: az első időkben a lelkiismeret szabadságát és a vallásgyakorlat szabadságát még álszent módon védelmező egyház hatalmi

²⁴ Schröder 2011, 12.

²⁵ Nyilvánvalóan egészen más ideológiai alapokról beszélve, de némiképp hasonlókat mond erről Odo Marquard a *Politeizmus dicsérete* című tanulmányában: a bibliai kereszténység monoteizmusa és monomitikkussága az üdvtörténet elfogadása kedvéért a hívó embertől végső soron a *sacrificium intellectus* várja el (Marquard 2001, 85–87).

²⁶ Bodin 1975, 188.

pozícióból már minden lehetséges eszközt bevet annak érdekében, hogy megvédje az igaz hitet a blaszfémiaától, a bálványimádástól, az eretnekségtől és persze a filozófia felől érkező esetleges támadásoktól. Schröder itt – mások mellett – Ágostont idézi (De Civ. Dei 18, 41), aki az ördögtől való, ily módon teljességgel elviselhetetlen és felszámolandó bölcséleti sokszínűséget azzal az egységgel állítja szembe, amely Izrael népének Isten megkérdőjelezhetetlen akaratahoz való hűségként nyilvánul meg. A heterodoxia történetét, írja Schröder, Constantinus és a francia forradalom közti másfél évezredben még kutatni is nehéz, olyan hatékony represszív és cenzurális praxist működtetnek a keresztény egyházak és a velük összekapcsolódó világi hatalmi struktúrák.²⁷ Ha példára volna szükségünk, eszünkbe juthat, hogy az újkori európai államok között példátlanul liberálisnak és megengedőnek – a tolerancia igazi és egyetlen szívetének – tekintett Egyesült Tartományok Holland tartományában még az 1660-as évek végén is börtönbe vetve pusztul el az az Adriaen Koerbagh nevű bölcselelő, aki filozófiai argumentációra építve veti el Krisztus istenségét, a feltámadást, a megváltást, az angyalokat, valamint a mennyet és a poklot. Az elnyomó ideológiaként működő keresztény hagyomány szellemi dominanciája idején kizárólag a sorok közötti olvasás straussi gyakorlata vezethet valamiféle eredményre, hiszen világos, hogy a politikai-teológiai rendszer alapvető struktúráit a középkor és az újkor századaiban senki nem kérdőjelezhetette meg büntetlenül. A filozófiai hagyománynak a keresztény ideológiai rendszerbe még hamisítás árán sem integrálható műveit és szerzőit, például az evangélium védelmezőivel éles vitába bocsátkozó bölcselelőket, egyszerűen megpróbálják kitörölni az emberiség kulturális emlékezetéből (*damnatio memoriae*).²⁸ Schröder szerint tehát a kereszténység végső soron egyfelől voluntarista hitfelfogása és exkluzivitása, másfelől pedig saját intellektuális törekvénysége okán ilyen intoleráns a heterodoxia minden formájával szemben. Némileg hasonló összefüggést látott élete utolsó éveiben írott műveiben (a Schröder által e gondolatmenetben nem idézett) Pierre Bayle is, aki miután emlékeztette olvasóit az egyház által az igaz hit nevében a pogányok, a zsidók, a muszlimok és az eretnekek ellen elkövetett bűnökre, ezeket végső soron arra vezette vissza, hogy a *contra* vagy legalábbis *supra rationem* dogmák és tanítások híveivé a keresztények kizárólag értelmüket feladva, pyrrhonista alapon szegődhetnek, hívónek lenni bölcséleti-metafizikai téren azt jelenti tehát, hogy a hitigazságokat az ember az észigazságok fölé helyezi, etikai téren pedig azt, hogy a szent könyvekben foglalt életviteli parancsokat favorizálja a pusztán az értelemből levezethető normák rovására. Hiába látszik tehát az értelem parancsának a másban vagy máshogy hívők tolerálásának követelménye: a hívő, ha exkluzivitásra törekvő egyházának papjai más parancsolnak neki, kénytelen alávetni magát a felekezeti szembenállás és gyűlölködés irracionális követelményének.

A fentieket összefoglalva azt mondhatjuk, hogy Schröder különösen sarkosan fogalmazza meg azt az egyébként sok más értelmező által is felelegetett tényt, hogy komoly feszültség húzódik az evangélium szabadságfilozófiája és az *universal Heilsauftrag* exklü-

²⁷ Ennek első epizódja Constantinus császár azon rendelete, amely néhány eretneknek minősített keresztény irat mellett a keresztényekkel vitatkozó pogány filozófusok műveinek elégetését is megparancsolja (cím szerint megemlítve Porphyrios *Contra Christianos* című munkáját) (Schröder 2009, 89–90).

²⁸ Nem csak a filozófiatörténeti hagyományban zajló „tisztogatásról” van szó. Schröder gondolatmenetétől egy pillanatra elrugaszkodva gondolhatunk a pogány hiedelmekkel kapcsolatos attitűdökre is: II. Fülöp spanyol király 1577-ben rendeletben tiltotta meg az amerikai őslakosok babonás és bálványimádó hagyományainak feljegyzését, archiválását és tanulmányozását (Baudot 1995, 500).

zivitása között. A Koselleck-féle *Geschichtliche Grundbegriffe* Toleranz szócikkének szerzője, Klaus Schreiner e probléma kapcsán a maga részéről szintén arról ír, hogy mivel Constantinus uralmát követő majd' másfél ezredévben egy önmagát az abszolút igazság letéteményeseként értelmező, exkluzív eszmerendszer vált a társadalmi együttélés alapjává, márpedig ez nyilvánvalóan rányomja a bélyegét a keresztény világnak a heterodoxiával és a más vallásokkal való kapcsolatára. Valamiféle fellazulása a merev struktúráknak csakis akkor válik lehetségessé, amikor az újkor évszázadaiban, a vallásháborúk tapasztalatainak hatására s egyre többen kezdik úgy gondolni, hogy a politikai közösség morális koherenciájának biztosítására a szigorú dogmatikai elvárásokat érvényesítő kereszténységnél alkalmasabb a szinte kizárólag etikai parancsokat megfogalmazó *religio naturalis*.²⁹

Összességében szolgál tehát tanulságos meglátásokkal Schröder kérelmelhetlen logikájú rekonstrukciója, amelyet véleményem szerint azonban joggal illehetünk az egyoldalúság és a történetietlenség vádjával, hiszen a német filozófiatörténész egyáltalán nem reflektál az ideológiai-filozófiai sokszínűség keresztény keretek közötti érvényesülésének lehetőségeire, ráadásul túlságosan is homogénnek látja a Constantintól 1789-ig tartó korszakot, végül pedig az ellentét kihangsúlyozása kedvéért némileg idealizálja és eltúlozza a császári Róma pogány szabadelvűségét (teljességgel elfelejtve például azt is, hogy a barbár törzsek támadásának a 3. századtól kezdve egyre inkább kitett – a zsidóság vallási különállását már korábban is csak igen részlegesen toleráló – *Imperium Romanum* birodalmi méretű keresztényülődésbe és a császárkultuszban manifesztálódó „nemzeti egység politikába” kezdett).³⁰ Már az ókori fejlemények vizsgálata is arról tanúskodik továbbá, hogy a keresztény hitből nem kizárólag az ágostoni intolerancia, hanem a például Salvianusra jellemző teológiai megalapozottságú türelem is következhet (a pogányok, a Rómát elpusztító barbárok és a különféle eretnekek vonatkozásában egyaránt).³¹ Az újkor évszázadaiban pedig megszámlálhatatlanul sokan érvelnek amellett, hogy a keresztényi *caritas* első számú parancsa a lelkiismereti szabadság biztosítása és az, hogy a másként gondolkodóhoz evangéliumi szeretettel forduljunk. A lelkiismereti szabadságot védelmező, a vallási indíttatású erőszakot elítélő, azt az evangélium erkölcsiségével össze nem egyeztethetőnek ítéelő ókori, középkori és újkori keresztény szerzőktől származó szövegekben tallóz például a Servet megégetése ellen tiltakozó Castellio a *De haereticis*ben.

A keresztény hitnek a benne kétségtelenül felfedezhető irracionális és autoriter elemekkel, valamint a rivális gondolati irányzatok felszámolását célzó szándékokkal való – kissé dühödtnék tűnő – azonosításánál véleményem szerint meggyőzőbb javaslattal állt elő mintegy három évtizede Klaniczay Gábor, aki *A civilizáció peremén* című kötetében megjelent tanulmányában olyan „zárt ideológiai rendszerként”³² határozta meg a középkori kereszténységet, amely kénytelen és képes volt a saját kebelén belül integrálni egymással kifejezetten ellentétes viszonyban álló világértelmezéseket is. A bevésés és a megerősítés eljárásai (kiegészítve a cenzúra gyakorlatával) természetesen gondoskodnak arról, hogy a kiinduló feltevésekkel összhangban álló logika hassa át a gondolkodás rendjének egészét, ám a tanítások vulgarizációjának és a rendszeren kívülről érkező eszmék feldolgozásának folyamata mégiscsak biztosítja valamiféle (kétségtelenül korlátozott) sokszínűség fennállását.

²⁹ Schreiner 1972, 448.

³⁰ Gábor 1996b, 200–201.

³¹ Gábor 1996a, 54–60.

³² Klaniczay 1990.

Klaniczaynál a zárt ideológiai rendszer kora újkori kifulladásá és összeomlása a benne már korábban is működő erők munkájának eredményeként értelmezendő.

A Szentírás és az (in)tolerancia

Schröder keresztényellenes elfogultsága a Biblia vonatkozásában is érvényesül: elfeledkezve azokról, akik az Ó- és főleg az Újszövetség szövegében a tolerancia és a felekezetek békés együttélése mellett kerestek érveket, az exkluzivitást hirdető passzusokat szisztematikusan előtérbe helyezi, s úgy tesz, mintha a Szentírás a kezdetektől napjainkig a represszió és az intolerancia monolitikus instrumentuma lett volna. A német filozófus Bibliával kapcsolatos reflexiói egyébként párhuzamba állíthatók a posztkolonializmus szakirodalmában zajló (s a tolerancia témakörét közvetve érintő) vita bizonyos fejleményeivel: az európai nagyhatalmak újkori expanziójának historiográfiáját ismerők számára világos ugyan, hogy a keresztények Szentírása – bizonyos tartalmi elemeivel és kulturális ikonként – egyaránt nagy szerepet játszott a kolonizáló spanyolok, portugálok, angolok, hollandok és franciák hatalmi törekvéseinek érvényesítésében, valamint az újvilágbeliek spirituális legyalulására tett kísérletben, ám ettől még kérdés marad, hogy például Michel de Certeau és Homi Bhabha joggal látnak-e – némiképp Schröderhez hasonlóan – egységes, teljességgel homogén és csak egyféle felhasználást lehetővé tévő szövegkorpuszt az Ó- és Újszövetség könyveiben. Véleményem szerint igaza lehet a *Chaotic Bible* fogalmával operáló angol kutatónak, Yvonne Sherwoodnak, aki arra hívja fel a figyelmünket, hogy a korabeli értelmezők és felhasználók tökéletesen tisztában voltak a Bibliára való hivatkozás morálisán problematikus voltával, s persze azzal is, hogy a szent szövegre támaszkodva a kolonizáló diskurzusal kifejezetten ellentétes szellemű argumentációt is alá lehetett támasztani.³³

Természetesen nagyon egyszerű volna (sokan meg is tették már) ó- és újszövetségi passzusokból, illetve egyházatyák és későbbi teológusok műveiből összeállítani a hit gyakorlatával kapcsolatos elvárásoknak egy olyan átfogó leírását, amelyből az derülne ki, hogy a keresztény vallás *ab ovo* intoleráns, vagy legalábbis, hogy kebelén óriási tradíciója van a szellemi és fizikai erőszakkal való (vissza)élésnek. Benjamin Kaplan híres művének³⁴ első része, amely az *Obstacles* címet viseli, végigveszi például a keresztény hit azon eredendő összetevőit, amelyek – a felekezeti szembenállás korában aktiválódva, korábban ismeretlen intenzításra szert téve – lehetetlenné teszik, vagy legalábbis megnehezítik a különböző hitet vallók békés koegzisztenciáját. Az intolerancia első számú forrása, nem meglepő módon, valóban a vallási indíttatású erőszakot legitimálni látszó Szentírás. Az Ótestamentum lapjaiban igen nagy számban találunk olyan passzusokat, amelyek a hatalom birtokosait és az igaz hit védelmezőit közvetlenül és nehezen vitatható módon felhatalmazzák az erőszakos fellépésre az isteni rendet megkérdőjelezőkkel szemben. A mózesi könyvek szerint a bálványimádók (5Móz 13,6–10), a hamis próféták (5Móz 13,1–5) és az istenkáromlók (3Móz 24,16; 4Móz 15,30) sorsa egyaránt a halál, márpedig az újkor során e bélyegeket a különböző felekezetekhez tartozók – egyébként az egyházatyák nyomdokain járván – igencsak hajlamosak voltak rástütni a rivális keresztény egyházak híveire és természetesen a felekezeti határokat megkérdőjelező eretnekekre is. Pontosan e kegyetlen ószövetségi parancsolatoknak az újkori másként gondolkodókra való, első látásra kézenfekvőnek tűnő adaptálása

³³ Sherwood 2014, 5–62.

³⁴ Kaplan 2007.

ellen tiltakozik Sebastian Castellio a *De haereticis*ben. A 17. században pedig Roger Williamstól Miltonon át Philipp van Limborchig a lelkiismeret és a vallásgyakorlat szabadságának számos védelmezője próbálta különböző argumentumokkal semlegesíteni az ortodoxia képviselői által a vallási kényszer legitímálására használt ószövetségi passzusokat.³⁵ Leghatékonyabbnak talán az a – Grotius és Selden műveiben – megnyilvánuló erasztiánus érvrendszer tűnik, amelynek értelmében a héber teokráciában az egyetlen igazi jogforrás a világi hatalom birtokosa volt, aki kizárólag politikai megfontolásokból döntött bizonyos heterodox cselekedetek elleni erőszakos fellépés mellett.³⁶ Mivel a zsidók teokráciájában, világtörténetileg egyedülálló módon, maga az Úr rendelkezett a szuverén hatalommal, az istenkáromlás és a bálványimádás felségsértésként (és nem eretnekségként) szankcionáltatta a világi hatalom (és nem az „egyház”) által – a mózesi modell tehát alkalmas lehetett arra, hogy aláassa a világitól független egyházi hatalom eszméjét. Nelson szerint az ószövetségi alapokra épülő erasztianizmus (*Hebraic Erastianism*) a tolerancia korai apoloágiának talán legfontosabb hagyománya.³⁷ Azt is érdemes észben tartanunk, hogy Krisztus eljövetelének idején a zsidóság doktrinális értelemben igen sokszínű képet mutatott: saduceusok, farizeusok és esszénusok ha nem is kölcsönös szeretetben, de viszonylag jól megfértek egymás mellett, arról már nem is beszélve, hogy Ábrahámtól Salamonig meglehetősen toleranciával viseltettek a bálványimádók iránt, s nem feltétlenül akarták erőszakkal megtéríteni őket.³⁸ John Locke és Pierre Bayle – a tolerancia két apostola – műveiben egyaránt megtaláljuk azon erőfeszítés nyomait, hogy az Ószövetségben rejlő elnyomó potenciált ezen két érve támaszkodva is megpróbálják semlegesíteni.

Minden felekezeten belül számosan találhatunk tehát olyan értelmezőket, akik – a bibliatudósok historizáló törekvéseitől is függetlenül – szeretik kihangsúlyozni, hogy a kérelhetetlen szigorúságú ószövetségi parancsok alkalmazhatósága Krisztus eljövetele után legalábbis megkérdőjelezhető: az evangélium előírásai szerint élő keresztények, írja például a hugenotta Moise Amyraut *La morale chrestienne* című művében, nem igazíthatják cselekedeteiket az ószövetségi izraeliták vezetőiéhez, hiszen a mózesi könyveket, a Tízparancsot kivételével, figuratíve kell olvasnunk.³⁹ A presbiteriánusok és a puritánok Ószövetségközpontúságával szemben igen kritikus hangot megütő angol independensek is amellett érvelnek, hogy Krisztus eljövetele merőben új helyzetet teremtett, így a hamis próféták és a bálványimádók halálát követelő passzusok aligha bírhatnak közvetlen aktualitással a korban, mint ahogyan az ótestamentumi zsidóság prófétakirályainak példája (a protestáns fejedelmek és a kálvini ortodoxia védelmében mozgósító puritánok kedvenc referenciái) sem alkalmazhatók közvetlenül a keresztény egyházakra, hiszen, szerintük legalábbis, Krisztus küldetése éppen egy olyan univerzális egyház megteremtése volt, amelybe minden hívő csak szabad választás után léphet be.⁴⁰

Mindezekről a megfontolásokról függetlenül, amint az köztudott, a protestánsok előszeretettel vádolják bálványimádással (*idolatria*) a képeket tisztelő és Máriát, Isten anyját kultusszal övező katolikusokat, de igen emlékezetes a Heidelbergi Káté 80. pontja is,

³⁵ Coffey 2006.

³⁶ Coffey 2006, 24.

³⁷ Nelson 2000, 89.

³⁸ Coffey 2006, 25.

³⁹ Benedict 1996, 73.

⁴⁰ Thomas Goodwin vagy éppen Roger Williams szavait idézi Ludassy, 1992. 30, 36. és 40.

amelyben – az úrvacsorával szembeállított – katolikus mise „kárhozatos bálványimádás-ként” bélyegeztetik meg. Az istenkáromlás (blaszfémia) az újkori vallási diskurzusban még ennél is rugalmasabb fogalomnak tűnik: Luther például a misét nevezi istenkáromló szertartásnak, hiszen semmivé teszi az egyetlen megváltó áldozat, Krisztus áldozata értékét. A katolikusok szerint viszont éppen az káromolja az Istent szigorú büntetést kívánó módon, aki tagadja az átlényegülés tanát. A 16. században, sőt a rákövetkezőben is, a legtöbb katolikus és protestáns – sokan még a viszonylag mérsékeltek közül is – egyetért abban, hogy a Szentháromság vagy éppen a gyermekkereszttség tagadása számít halált érdemlő blaszfémianak.⁴¹ Hamis prófétaként való elítélésre pedig nyilvánvalóan azok az entuziaszták számíthattak jó eséllyel az egyházak részéről, akik azt állították magukról, hogy az Úr közvetlen kinyilatkoztatásban részesítette őket (elsősorban anabaptistákról, spiritualistákról vagy éppen kvékerekről lehet szó). Az egyházi rend fenntartásának legitimációjával minden esetben bibliai – elsősorban ószövetségi – passzusok szolgáltak.

Ahogy láttuk tehát, az Ószövetség szigorú parancsainak közvetlen alkalmazhatósága igen vitatott kérdés a korban. Ugyanakkor természetesen az Újszövetségben is szép számmal találunk olyan szövegrészeket, amelyek adott esetben előkerülhetnek az eretnekekkel szembeni erőszakos fellépés igazolásaként. A tolerancia és a lelkiismereti szabadság védelmezőinek elsősorban az alábbi újszövetségi epizódokkal kellett valamit kezdeniük: a nagy lakomáról szóló példázat (Luk 14,15–24), a Templom Krisztus általi megtisztítása a kufároktól (Mt 21,13), Pál „külső behatásra” való megtérése a damaszkuszi úton (ApCsel 9. fejezet), a magisztrátusoknak a Római levél 13. fejezetében olvasható felhatalmazása a gonosztevőkkel szembeni erőszakos fellépésre, illetve a Jelenések könyvének beszámolója arról, hogy a föld királyai elpusztítják a fenevadat.⁴² A példázatok és parabolák formájában élénk táru-
ló tanítások, amelyek nyilvánvalóan befogadói interpretációra szorulnak, az ószövetségiéknél jóval kevésbé egyértelműen hatalmazták fel az erőszakos fellépésre a perzekutorokat, tág tere nyílik tehát a heves egzegetikai küzdelmeknek. Komoly gyakorlati tétellel bíró vitákat említhetünk fel itt: gondoljunk például csak a leghíresebbre, a *compelle intrare* („kényszeríts bejönni mindenkit”)⁴³ hagyományos, Augustinusra – az egyházatyák legtekintélyesebbikére, a tolerancia védelmezőinek fekete bárányára, a perzekúció hagyományának megszilárdítójára – visszamenő értelmezését illető bayle-i kritikára.⁴⁴ Hasonló polémiák zajlottak a tolerancia védelmezői szívének sokkal kedvesebb parabola, jelesül a tiszta búzáról és a konkolyról szóló példázat témájában is (Mt 13,24–30), amelynek némely teológusok (református oldalról Kálvin és Béza, katolikus oldalról pedig bizonyos spanyol szerzetesek) azért megpróbálták az igaz hitre való kényszerítést legitimáló magyarázatát adni.⁴⁵

Ó- és újszövetségi érvekkel egyaránt alá lehet tehát támasztani azt a kérelmelhetlen meggyőződést, hogy az eretnesség Isten autoritása (hatalma és tekintélye) ellen való véték, az

⁴¹ Lásd például Kálvin 1554-es, nem sokkal Servet máglyahalála után kiadott művét, a *Defensio orthodoxae fidei*.

⁴² Coffey 2006, 24.

⁴³ Luk 14, 23 – példázat a nagy vacsoráról.

⁴⁴ A *Commentaire philosophique sur ces paroles de Jésus-Christ ‘Contrains-les-d’entrer’* (1686) című terjedelmes munka voltaképpen egy egzegetikai és etikai érveket egyaránt felsoroltató cáfolata a szövegrész ‘intoleráns’ olvasatának.

⁴⁵ Bietenholz 2009, 97. A tolerancia ellenfeleinek érvelése szerint, ha tudjuk azonosítani a konkolyt és a tiszta búzát, előbbtől bátran megszabadíthatjuk a termést.

eretnek ráadásul nemcsak önmagát, hanem embertársait is veszélyezteti, minden eszközzel való semlegesítése ennek megfelelően már-már orvosi/járványügyi feladat (ezek szintén Béza Tódor érvei). Mindebből természetesen az is következik, hogy az eretnekek védelmezői – például a Servet kivégzése ellen tiltakozók – maguk is istenkáromlók és egyértelműen megérdemlik a halált: egyetért ebben a skót református prédikátor John Knox és a kérlelhetetlen katolikusokból álló párizsi parlament, amely 1560-ban azért ítélte halálra, blaszfémia jogcímén, egy Robert Delors nevű katolikus polgárt, mert az a nyílt utcán felszólalt annak érdekében, hogy legalább viszonylag gyorsan és fájdalommentesen végezzék ki a szeme előtt vergődő, halálra szánt hugenottát.⁴⁶ Maga Kálvin is arról ír a *Defensio orthodoxae fidei*-ben, hogy aki szerint az istenkáromlókra és eretnekekre kiszabott szigorú büntetés helytelen, maga is istenkáromló és eretnek.

Kaplan végül azt is aláhúzza, hogy a kereszténységben az első század óta (amikor is még a nyakas és megátalkodott zsidóban látták a fő veszélyt) a hit ellenségeitől való rettegés és az irántuk való gyűlölet mindig is meghatározó szerepet töltek be. Pogány ellenfeleik (szerzőnk itt Celsust idézi) szerint a keresztények olyan nagy szerepet tulajdonítanak az ellenlábasaikkal azonosított (vagy legalább az ellenfeleik mögé látott) Sátánnak, hogy hitük igazából már nem is monoteizmusként, hanem valamiféle manicheisztikus meggyőződés-ként sorolható be. S valóban, bár a szublimis dogmatikai viták szintjén a teológusok mindig kihangsúlyozzák az egyetlen Isten mindenható voltát, a mindennapi vallásgyakorlat szintjén azonban a gonosz princípiumát megtestesítő Sátán ideája gyakran feltűnik. Ismét egy olyan ezeréves tradícióról van szó, amely aztán igen szerencsétlenül aktualizálódik a felekezeti ellentétek korszakában. János evangéliumában és a Jelenések könyvében olvashatunk arról a gonosz alakról, aki Krisztus második eljövetele előtt fog egy időre győzedelmeskedni a földön. A babiloni szajhát is és az Antikrisztust is a pápák testesítik meg a protestánsok számára. A másként gondolkodók demonizálása régi hagyománya a keresztény gondolkodásnak és retorikának, ám a felekezeti rivalizálás korában az egyes egyházakat egymástól elválasztó különbségek abszolutizálása és a közös etikai, hitbéli alapok jelentőségének elfeledése ahhoz vezetett, hogy katolikusok és protestánsok egymásban nem testvért, nem az igaz hit kevésbé tökéletes letéteményeseit, hanem a krisztusi tanításokat megrontó pokolfajzatokat (a Sátán zsinagógájának híveit) láttak, akikkel szemben az evangéliumi szeretetre vonatkozó parancsokat értelemszerűen felfüggesztetik, s minden eszköz megengedhető. Mindez kiegészül a kora újkor évszázadait átható eszkatologikus várakozásokból levezethető sötét következményekkel (lásd például Máté 24,3–14: a világ közeledő végét a Krisztusra való hamis hivatkozások jelzik előre), amelyek ismét csak a békés egymás mellett élés „normális” etikájának hisztérikus felülírásához járulnak hozzá. Az eszkatológia ugyanis – ahogyan arra Tallár Ferenc Macintyre-értelmezése vagy éppen Jacob Taubes csodálatos könyve mutatnak rá – bizony feszültséggel igen terhes viszonyban áll a világban való élet közösségi szabályait megszabó etikával: a régi, bűnös világgal való szakításról szóló végső döntés szellemében cselekvő hívők, akik a Megváltó által megígért közelítő új világot várják, már nem feltétlenül készek arra, hogy egy folyamatosan fennálló társadalom életének alapjaival összeegyeztethető módon éljenek, azaz – a felekezeti együttélés szempontjából szemügyre véve a kérdést – hogy a békesség érdekében mérsékelni próbálják

⁴⁶ Kaplan 2007, 21.

hitbéli elkötelezettségük megnyilvánulásait.⁴⁷ Ahogyan Jézus mondja: „nem békét jöttem hozni, hanem kardot. Azért jöttem, hogy szembeállítsam az embert apjával, a leányt anyjával, a menyert anyósával” (Mt 10,34–36). A tévelygők megtérése, a rossz úton járókkal szemben gyakorolt tolerancia nyilvánvalóan nem képezi részét a közelgő apokalipszis világmegtagadó etikájának. Az „ördög boszorkányként ismert ügynökei” és a más megszállottak elleni erőszakos küzdelem intenzitásának korabeli növekedését szintén az apokaliptikus várakozások mélységével érdemes elsősorban összekapcsolnunk (nem elhanyagolva természetesen a szociális alapú magyarázatokat sem).⁴⁸

Kaplan véleménye tehát összességében az, hogy a kereszténységben belül az intoleranciának és a spirituális kényszernek kétségtelenül komoly, Ágostonra, az egyházatyákra és az Írás szövegére visszavezethető hagyománya van, márpedig a konfesszionalizmus évszázadaiban – amikor is a felekezetek igen szigorú ellenőrzést gyakorolnak a hívek élete és gondolkodása felett, s amikor a csoportok belső kohéziója és az azt biztosító határok jóval hangsúlyosabb szerepet kapnak, mint a felekezetfeletti etikai normák, amikor még a vasárnapi prédikációk sem az evangéliumi szeretetre hívnak fel, hanem a lehető legpolemikusabb hangot ütik meg a riválisokkal szemben⁴⁹ – e tradíció központi elemei szükségszerűen aktiválódnak, felülírják a *caritas* krisztusi parancsát (a keresztény szellemiség másik központi elemét) s fokozatosan olyan helyzetet teremtenek, amelyben az egyén szabad mozgásteret és az *adiaphora* szférája egyaránt beszűkülnek. A tolerancia történetének „whig” interpretációjával vitába szállva Kaplan azt mondja tehát, hogy a vallási türelem mértéke a reformáció beköszöntét követő két évszázadban nem nőtt, hanem inkább csökkent,⁵⁰ ami lényegében azt jelenti, hogy a kereszténység másik fontos etikai tradíciója, a dogmatikai különbségeket transzcendáló evangéliumi szeretet – amelyet ő könyvének egy szép fejezetében, Castello után, *gold coin* bölcséletnek nevez, s amely minimális teológiai, ám annál komolyabb etikai elvárásokat állít a hívek elé – egy időre elhalványul, bár el teljesen soha nem tűnik.⁵¹ Eljátszhatunk a gondolattal: elvben könnyen elképzelhető volna egy annyira komprehenzív (befogadó) kereszténység, amely a toleranciát teljességgel feleslegessé tenné, hiszen egy ilyen rendszerben mindazon hívők, akik Krisztus megváltó voltát elfogadják, minden további nélkül részévé válhatnának az egyháznak, s nem szorulnának rá a vallási türelemre.

⁴⁷ Tallár 2001, 99–101.

⁴⁸ Macculloch 2011, 821–844.

⁴⁹ Kaplan példái szerint a bajor katolikus hívek jobban ismerik az eucharisztiaival és a cselekedetek általi üdvözüléssel kapcsolatos anti-protestáns polémia részleteit, mint a Tízparancsolatot vagy a Miatyánkot. Különös fontosságra tettek szert a katolikus világban a polemikus gesztusok, például az ostyá imádása vagy Mária, Isten anyja tisztelete – volt ez korábban is persze, de ezek a protestánsoktól élesen elválasztó gesztusok új fontosságra tettek szert.

⁵⁰ Nem Kaplantól, hanem Heinz Schillingtől származó példa: a reformációt megelőzően Itália, Svájc és Franciaország határvidékein viszonylag békében éltek egymással a katolikusok és a valdens eretnekek közösségei. 1530-at követően, a felekezeti szembenállás hiszterizált légkörében a katolikus egyház azonban az eddig megtűrt valdensekre is ráküldte az „Inkvizíciót” és egy-két nemzedéknyi idő alatt lényegében felszámolta közösségeiket.

⁵¹ Végül soron akár a kereszténység határait is átlépő, a zsidókat és a muszlimokat is keblére ölelő felfogás, amely elnevezését onnan kapta, hogy az arany pénz értékének megítélésakor annak érc tartalma számít, s nem az, kinek a képe van ráverve, vagyis az ember becsületes volta független attól, melyik valláshoz vagy felekezethez tartozik.

Gondolatmenetem lezárásaként a nemrégiben elhunyt amerikai eszmetörténész, Perez Zagorin álláspontját szeretném rekonstruálni. Schröderhez (ebben legalábbis) hasonlóan, Zagorin szintén teológiai és bölcséleti szempontok figyelembevételével próbál közelíteni a tolerancia témaköréhez, elvetve a politikai pragmatizmus magyarázó erejét középpontba állító értelmezéseket (fő vitapartnerétül azt a Herbert Butterfieldet választja, aki szerint az újkori tolerancia nem elvi megfontolásokon, hanem kizárólag azon alapszik, hogy minden politikai szereplő halálosan kimerült a vallási indíttatású polgárháborúkban).⁵² Zagorin legfontosabb ellenérve a felekezeti együttélés e pragmatikus interpretációjával szemben: az újkor történelme azt bizonyítja, hogy a pluralitás mint érték elvi elismerése nélkül, pusztán az egymással élesen szembenálló erők pillanatnyi kompromisszumára épülő rendezési kísérletek egyszerűen túl törekenyek. Az erőviszonyok változásával a megerősödő fél mindig a meggyengülő torkának esik, s ha az emberek gondolkodása időközben nem alakul át, az erőszak újrakezdődik. A problémára stabil és megnyugtató megoldást tehát csak ideológiai természetű átalakulás jelenthet. Zagorin azonban az intolerancia és a vallási indíttatású erőszak kórjának nemcsak kiváltó okát, hanem gyógyszerét is a keresztény teológiai hagyományon belül látja. Ellentétben Schröderrel, aki a bibliai keresztény hit alóli felszabadulást véli az intolerancia felszámolása egyetlen lehetséges útjának, Zagorin úgy véli, hogy az újkor évszázadaira jellemző üdvös változás (a tolerancia és a pluralitás értékként való elismerése) nem vezethető vissza a szabadgondolkodás és a vallási közöny térhódítására. Ehhez túl kevesen vannak a szabadgondolkodók, azt pedig már Richard Tuck híres tanulmányából is tudjuk, hogy a szkepticizmus térhódításából nem feltétlenül következik tolerancia és pluralizmus.

Zagorin elgondolkodtató könyvében találunk egy igen találó – jelen tanulmányt is részben megihlető – címet (*The Christian Theory of Religious Persecution*) viselő fejezetet, amelynek gondolatmenete nagyban épít a 19. század második felének liberális történetíróira (Leckyre, Creightonra, lord Actonra).⁵³ E fejezetben Zagorin azt a dilemmát vizsgálja, hogy milyen ősrégi – hiszen a protestáns egyházak létrejöttét és a konfesszionalizáció korszakát egy évezreddel megelőzően kiformalódó – intellektuális feltételei (*underlying rationale*) vannak annak az attitűdnek, amely az evangéliumi szeretet leghumánusabb hangoztatói számára is nemcsak elfogadható, de egyenesen erényes és üdvös cselekedetté teszi a tévelygőkkel szemben gyakorolt kíméletlen fellépést: milyen vallási eredetű impulzusok magyarázzák, hogy felebarátunk szeretetének evangéliumi parancsa az emberben lakozó természetes etikai érzülettel összeegyeztethetetlen, véres és kegyetlen cselekedetekben volt képes manifesztálódni?⁵⁴ Mivel magyarázható, hogy a felebaráti szeretetet hirdető Jézus Krisztus követői egy olyan hitrendszer hívtak életre, amely a világvallások közül minden kétséget kizáróan a legintoleránsabb lett mind a más hitűekkel (zsidókkal és muszlimokkal), mind a hitetlenekkel, mind saját heterodoxaival szemben?⁵⁵

Nos, a Zagorin-féle magyarázatban központi szerepet játszik az *eretnekség* (a pogány bölcséletben és a zsidó vallási hagyományban ismeretlen) fogalma. Az amerikai történész az *eretnek* szó etimológiáját (a görög *hairesis* választást, döntést jelent) és értelmének fokozatos megváltozását, új elemekkel való kibővülését tárgyalja. Példáiból kiderül, hogy a

⁵² Zagorin 2003, 10.

⁵³ Horkay-Hörcher, 2006, passim.

⁵⁴ Zagorin 2003, 15–17.

⁵⁵ Zagorin 2003, 1.

lassacskán követendő normává felstilizálódó ortodoxiától való eltérés, az egyéni meggyőződés megfogalmazása és hangoztatása már nem pusztán intellektuális természetű és veszélytelensége okán hatalmi fellépést nem igénylő elhajlásként, hanem egyre inkább a keresztények közt viszály és meghasonlás szítását célzó *bűnös szándékként* értelmeztetik, amely ellen fellépni a hívők közösségének jogos önvédelmi gesztusa. Ezen attitűd alapjául az a meggyőződés szolgál, hogy a hittel elfogadni illendő dolgoknak létezik egy az egyház által meghatározott korpusza, amelytől eltérni Isten elleni bűn és az isteni rend elleni lázadás, büntetése pedig ennek megfelelően csakis a kárhozat lehet. Az eretnekségnek ez a súlyos következményekkel terhes fogalma ilyen központi jelentőségre Zagorin szerint Pál apostol leveleiben tett először szert. Példái azt mutatják, hogy a másképp gondolkodást, az egyéni véleményt már az 1. és 2. században is az apostolok tanításaitól való elfordulással, s végső soron a közösség megosztásának gonosz vágyával kapcsolják össze az újtestamentumi szerzők és az egyházatyák. A történeti árnyaltságra Schrödernél jóval fogékonyabb Zagorin persze aláhúzza azt is, hogy az első időkben – nyilván a kereszténységnek a birodalomban betöltött kisebbségi státusának megfelelően – az eretnekekkel szemben javasolt eljárás mindössze a meggyőzést, a lelkükre beszélést, illetve, végső esetben, a tőlük való elzárkózást foglalta magában, ami pedig a krisztusi üzenettel teljesen összeegyeztethető attitűd.⁵⁶ Aztán a 4. századtól kezdve a világi hatalom struktúrái kezdtek összekapcsolódni az egyházi hierarchiával. A niceai zsinat Ariust és követőit „intézi el”, aztán pedig 385-ben Maximus társcsászár kivégezteti Priscillianust – ő az első eretnek, aki máglyán végzi. A példák sorolása helyett rögzítsük, hogy Zagorin – Schröderrel éles ellentétben – meg van győződve arról, hogy a Constantinus idején kétségtelenül rossz irányba forduló kereszténység problémájára azok az újkori humanisták és reformátorok nyújtottak használható megoldást, akik egy dogmamentes, evangéliumi alapokon nyugvó, etikai meghatározottságú hit zászlaja mögé próbálják felsorakoztatni a híveket. Az ortodoxia kényszere helyére az ortopraxis – helyes, etikus cselekvés – elvárása lép. A felekezeti korszakban az egymással rivalizáló egyházak ezt nyilván nem látták elfogadható opciónak, ám a közeg fokozatos szekularizálódása fokozatosan mégis a dogmatikai tisztaság és a konfesszionális határok relativizálódásával való kibékülésükhöz vezetett.

Bibliográfia

- Ahnert 2005 = Ahnert, Th.: Historicizing Heresy in the Early German Enlightenment. In: *Heresy in Transition. Transforming Ideas of Heresy in Medieval and Early Modern Europe*. Ed. by Hunter, I. – Nederman, C. J. – Laursen, J. C. Ashgate, 129–143.
- Assman 2009 = Assman, J.: *The Price of Monotheism*. Stanford.
- Baudot 1995 = Baudot, G.: *Utopia and History in Mexico. The First Chronicles of Mexican Civilisation 1520–1569*. Colorado.
- Bayle 2017 = Bayle, P.: *Pensées diverses sur la comète. Présentation de Joyce et Hubert Bost*. Paris.
- Benedict 1996 = Benedict, Ph.: Un roi, une loi – deux fois: parameters for the history of Catholic-Reformed Coexistence in France. In: *Tolerance and Intolerance in the European Reformation*. Ed. by Grell, O. P. – Scribner, B. Cambridge, 65–93.

⁵⁶ Zagorin 2003, 19.

- Bietenholz 2009 = Bietenholz, P.: *Encounters with a radical Erasmus. Erasmus's work as a Source of Radical Thought in Early-Modern Europe*. Toronto.
- Bodin 1975 = Bodin, J.: *Colloquium of the Seven – Colloquium Heptaplomeris*. [1590]. Translation with introduction, annotations and critical readings by Kuntz, M. L. Princeton.
- Coffey 2006 = Coffey, J.: Scepticism, Dogmatism and Toleration in 17th Century England. In: *Persecution and Pluralism: Calvinists and Religious Minorities 1550–1700*. Ed. by Bonney, R. – Trim, D. Wien, 149–176.
- Gábor 1996a = Gábor Gy.: A kívülállók felett majd Isten ítélkezik. In: *Uő: A bárka és utasai*. Budapest, 28–71.
- Gábor 1996b = Gábor Gy.: Nem marad itt kő kövön, amit le nem rombolnának. In: *Uő: A bárka és utasai*. Budapest, 192–211.
- Harnack 2000 = Harnack, A. von: *A kereszténység lényege*. Budapest.
- Harrison 2010 = Harrison, P. (ed.): *The Cambridge Companion to Science and Religion*. Cambridge.
- Horkay-Hörcher 2006 = Horkay-Hörcher F.: *A gentleman születése és halála*. Budapest.
- Hotson 2001 = Hotson, H. B.: Arianism and Millenarism. The link between two heresies from Servetus to Socinus. In: *Continental Millenarianism: Protestants, Catholics, Heretics* (International archives of the history of ideas 176.). Ed. by Popkin, R. H. – Laursen, J. Ch. Dordrecht–Boston, 9–35.
- Hunter 2001 = Hunter, I.: *Rival Enlightenments: Civil and Metaphysical Philosophy in Early Modern Germany*. Cambridge.
- Kaplan 2007 = Kaplan, B.: *Divided by Faith*. Harvard.
- Karremen, I. – Zwierlein, C. – Grote, I. M. (eds.) 2012 = *Forgetting Faith? Negotiating Confessional Conflict in Early Modern Europe*. Berlin–Boston.
- Kamen 2014 = Kamen, H.: *The Spanish Inquisition. A Revision*. New Haven.
- Klaassen 1981 = Klaassen, W.: The Anabaptist Critique of Constantinian Christianity, *Mennonite Quarterly Review* 55: 215–230.
- Klaniczay 1990 = Klaniczay G.: A zárt ideológiai rendszer. In: *Uő: A civilizáció peremén*. Budapest, 115–132.
- Kriegseisen 2016 = Kriegseisen, W.: *Between State and Church*. Frankfurt am Main.
- Ludassy 1992 = Ludassy M.: *A toleranciától a szabadságig. Anglia 300 éve egy eszme tükrében*. Budapest.
- Macculloch 2011 = Macculloch, D.: *A reformáció története*. Budapest.
- Marquard 2011 = Marquard, O.: *Az egyetemes történelem és más mesék*. Budapest.
- Nelson 2009 = Nelson, E.: *The Hebrew Republic*. Harvard.
- Schwartz 1998 = Schwartz, R. T.: *The Curse of Cain. The Violent Legacy of Monotheism*. Chicago.
- Schreiner 1972 = Schreiner, K.: Toleranz. In: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Bd. VII. Stuttgart, 445–605.
- Schröder 2009 = Schröder, W.: Le délit d'opinion dans la sphère publique: la littérature apologétique comme support de la diffusion de textes antireligieux. *La Lettre Clandestine* 17: 89–105.
- Schröder 2011 = Schröder, W.: *Athen und Jerusalem. Die philosophische Kritik am Christentum in Antike und Neuzeit*. Stuttgart.

- Sherwood 2014 = Sherwood, Y.: Comparing the ‘Telegraph Bible’ of the Late British Empire to the Chaotic Bible of the 16th Century Spanish Empire. In: *In the Name of God. The Bible in the Colonial Discourse of Empire*. Ed. by Croch, C. L. – Stökl, J. Leiden–Boston, 4–62.
- Tallár 2001 = Tallár F.: A bűnre csábító Jézus. In: Uő: *A kereszténység és az európai tradíció*. Budapest, 99–101.
- Zagorin 2003 = Zagorin, P.: *How the Idea of Religious Toleration came to the West*. Princeton.

GICZI ZSOLT

„Csonka hazánkban csonka minden öröm...”**Raffay Sándor evangélikus püspök
és a történelmi Magyarország összeomlása**

“In our truncated country every joy is truncated...” Sándor Raffay, Lutheran Bishop and the Collapse of Historical Hungary. Sándor Raffay was the bishop of the Diocese Montana of the Hungarian Lutheran Church between 1918 and 1945. He started his service as a church leader during a perilous period of Hungarian history. The country was defeated in World War I and was stricken by deep economic and political crisis afterwards. What was even more tragic was that as a consequence of the Peace Treaty of Trianon, signed on June 4, 1920, Hungary lost two-thirds of its territory and more than half of its population. The Lutheran Church suffered similar losses. Raffay tried his best to reduce the losses. He tried to persuade the ethnic minorities in his diocese not to break away from Hungary. He asked the foreign protestant churches to interfere and help to reduce the punishments inflicted on the country at the peace conference. His efforts, however, proved to be futile.

Keywords: Diocese Montana, church history, 20th century history, Hungarian history, Hungarian Lutheran Church, Sándor Raffay, Peace Treaty of Trianon

A címben szereplő idézet Raffay Sándor 1921. december 31-én este, a budapesti Deák tér evangélikus templomban elhangzott igehirdetéséből származik.¹ A püspök beszédében hazánk helyzetét elemezte és szomorú szívvel tekintett vissza az első világháborút követően elszenvedett veszteségeinkre. Ez a tanulmány azt vizsgálja meg, hogyan viszonyult Raffay a történelmi Magyarország összeomlásának tragikus folyamatához. Ezzel szoros összefüggésben hogyan élte át egyháza megpróbáltatásait?

Az 1910-es években a Magyar Szent Korona Országában élő evangélikusok két egyházat alkottak. Az evangélikusság túlnyomó része a Magyarországi Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztyén Egyházhoz tartozott. Az Erdélyben lakó német evangélikusok azonban szervezetileg elkülönültek ettől és teljesen önálló, úgynevezett Erdélyi Országos Szász Evangélikus Egyházba tömörültek. A Magyarországi Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztyén Egyház négy egyházkerületre tagolódott: a bányaira, a dunántúlira, a dunáninneni-re és a tiszaira.

A Bányai Evangélikus Egyházkerület addigi püspöke, Scholtz Gusztáv 1918-ban lemondott a tisztségéről. Utódává Raffay Sándort választották meg. Ünnepeles beiktatására 1918. szeptember 5-én került sor Budapesten, a Deák téri evangélikus templomban. Az új

¹ Raffay 1930, 127. Az idézetekben a könnyebb olvashatóság és érthetőség kedvéért kijavítottuk a nyomtatási vagy gépelési hibákat és a megváltozott helyesírási szabályoknak megfelelően írtuk át a régies alakokat. Ezek a javítások nem változtatták meg az eredeti szövegek értelmét.

püspök igen nehéz társadalmi és politikai helyzetben kezdte meg szolgálatát. Székfoglaló beszédéből kicsendült az ország sorsa miatti aggodalom. Tisztában volt azokkal a hazai és külföldi törekvésekkel, amelyek az Osztrák–Magyar Monarchia népeinek független államokba szervezését célozták meg. Kimondatlanul is ezekkel fordult szembe, amikor kijelentette: „Evangélikus egyházkerületünk az egységes és oszthatatlan magyar nemzeti államnak hűségese építő tényezője volt a múltban is, annak kell maradnia a jövőben is.”² Ugyanakkor megnyugtatta a kerületben élő szlovák, német és más nemzetiségű hívőket, hogy az egyházon belül addig élvezett szabad nyelvhasználatukat teljes mértékben tiszteletben tartja. Ehhez azonban hozzátette, hogy az egyházkerület minden evangélikus iskolájában szorgalmazza a magyar nyelv hatékony tanítását, hiszen annak ismerete az ország nem magyar anyanyelvű polgárainak javára válik.³

Raffay a magyarországi evangélikus felekezet legnagyobb lélekszámú egyházkerületének lelkes vezetője lett 1918 őszén. Az 1910-es népszámlálási adatok szerint a kerületben 470 333 evangélikus élt. Ők tíz egyházmegyébe tartoztak. Ezek a következők voltak: arad–békési, bácsi, bánsági, békési, budapesti, csanád–csongrádi, horvát–szlavón, Pest megyei, turóci és zólyomi egyházmegye.⁴ Az egyházkerület evangélikusaiból sokan tartoztak valamelyik nemzetiséghez. Közülük főleg a szlovákok egyházi vezetőinek nagy része okozott gondot Raffaynak a következő időszakban. A kerület egyházigazgatási központja Budapesten volt. A főváros evangélikussága számára nem volt ismeretlen az új püspök, hiszen 1908-tól Pesten végezte lelkesi szolgálatát.⁵

Raffay Sándor tartózkodó várakozással fogadta a polgári demokratikus forradalmat és a Károlyi-kormány megalakulását. Bizakodott abban, hogy az állami hatalom új birtokosai erőfeszítéseket tesznek a világháborút vesztésként befejező ország területi épségének megvédéséért. Kész volt arra, hogy ezen a téren együttműködjön velük. Erre hamarosan alkalom adódott. Ugyanis 1918. november 9-én Juhász Nagy Sándor vallás- és közoktatásügyi minisztériumi államtitkár, valamint Kovács J. István, a protestáns ügyek kormánybiztosa megbeszélést folytatott az evangélikus egyház megbízottaival. A tanácskozáson a kormány képviselői arra kérték tárgyalópartnereiket, hogy járuljanak hozzá az ország területi egységének fenntartásához. A jelen levő egyházi előljárók – köztük Raffay Sándor – erre szívesen tettek ígéretet. Megállapodtak abban, hogy a veszélyeztetett nemzetiségi vidékek evangélikus gyülekezeteit és intézményeit nemzeti szempontból megbízható vallási vezetők keresik fel. Ők arra buzdítják híveiket, hogy maradjanak meg a magyar állam kötelékében.⁶ Az állam erre a célra pénzbeli támogatást nyújtott, amiből a bányai egyházkerület 28 000 koronát kapott. Ebben a kerületben a bácsi, a bánsági, a turóci és a zólyomi egyházmegyék esetében tartotta szükségesnek a felekezet vezetése az evangélikus hívők nemzethűségének megerősítését.⁷

Raffay Sándor úgy ítélte meg, hogy a bácsi és a bánsági egyházmegyékben nem kell attól tartani, hogy az ottani evangélikusok aktívan fellépnek a Magyarországtól való elszaka-

² Bányai jkv. 1918, 22.

³ Uo.

⁴ Egyetemes névtár 1913, 252.

⁵ Tóth-Szöllős 2002, 124.

⁶ EOL Eei 19. d. Egyetemes Iroda (világi főjegyző) iratai. Vegyes anyag 1918. Az 1918. november 9-i megbeszélés jegyzőkönyve és megállapodás.

⁷ Tengely 2011, 467–468.

dás érdekében. Többségüket megbízhatónak tartotta a lelkészeikkel együtt. Tőlük eltérően komoly aggodalmai voltak a turóci és a zólyomi szlovák hívőkkel és számos lelkipásztorukkal kapcsolatban. Ezért úgy döntött, hogy a kormány kérésének teljesítésére ő maga látogatja meg ezt a két esperességet. Ennek megfelelően 1918. november 23-án az evangélikus egyház vezetőinek értekezletén bejelentette, hogy Zólyomba november 25-re, Turócszentmártonba pedig november 28-ra egyházmegyei tanácskozást hívott össze. Ezen a megbeszéléseken „...igyekezni fog odahatni, hogy a magyar haza integritása érdekében az evang. egyházak sorompóba lépjenek.”⁸ Az ügy fontossága miatt Raffayt felvidéki útjára elkísérte Szelényi Aladár egyetemes főjegyző. Az evangélikus egyházi eljárók felhatalmazták a püspököt és a főjegyzőt, hogy kilátásba helyezhetik egy külön szlovák egyházkerület létrehozását, ha csak ezzel látják megakadályozhatónak a tót evangélikusok elszakadását az egyháztól és az országtól.⁹

Raffayék a zólyomi gyűlésen még tapasztaltak bizonyos hajlandóságot az ottani szlovák egyházi személyek részéről a megegyezésre, de Turócszentmártonban sokkal rosszabb volt a helyzet. A turóci esperesség tót lelkészei a leghatározottabban állást foglaltak a Magyarországtól történő elszakadás és a Csehszlováchiához való csatlakozás mellett.¹⁰ Így Raffay próbálkozása kudarcot vallott. 1918 végén a felvidéki szlovák evangélikus lelkészek többsége a Csehszlovák Köztársaság megteremtésének híve volt. Közülük sokan tevékenyen vettek részt az új államhatalom kiépítésében.¹¹

Raffay Sándor felvidéki útja idején már zajlott Magyarország egyes területeinek idegen haderő általi megszállása, ami a következő hónapokban egyre jobban kiteljesedett. Ezt látva a püspök növekvő aggodalommal figyelte az országot, a magyar protestantizmus és benne saját egyháza sorsát. Erről írt cikket az *Evangelikus Őrálló* című hetilap 1918. december 14-i számába. Megállapította, hogy protestáns egyházaink jövője szétválaszthatatlanul összefonódott hazánk helyzetének alakulásával. Rámutatott, hogy az evangélikus hívők kétharmada nemzetiségi vidékeken él. Ha ezeket a részeket elszakítják Magyarországtól, az hatalmas károkat okoz az evangélikusságnak ugyanúgy, mint az államnak. Gondolattmenetét folytatva kijelentette: „...válságosnak kell tekintenünk az ország integritását fenyegető veszedelemnek egyházaink életére is ráboruló hatását. Ezért minden módon védekeznünk kell a bekövetkező veszedelem ellen. Szomorú is volna, ha akadna a magyar protestantizmus kebelében bárki is, aki nem vetne számot lelkiismeretével, egyházhűsége kötelezéseiével s nem követne el minden lehetőt az ország s ebben a közös sors belső kapcsaival összefűzött egyházunk egységének megtartására.”¹² A fentiekből látható, hogy sajnos voltak ilyen evangélikusok. Raffay cikkében a katasztrófa elkerülése érdekében szükségesnek tartotta idehaza a reformáció követőinek összefogását a nemzeti érdekek szolgálatában. Ugyanakkor reménykedett abban, hogy a külföldi nagy protestáns egyházak segítségével sietnek magyarországi hittestvéreiknek. Utalt arra, hogy az itthoni protestáns felekezetek

⁸ EOL Eé jkv. Az 1918. november 23-i értekezlet jegyzőkönyve, 3. pont.

⁹ Uo. – A korabeli evangélikus nyelvzetben az egyházi szervezetek és tisztségek elnevezésében használt „egyetemes” jelző mai értelemben az „országos” szónak felel meg.

¹⁰ Egyházlátogatás. 1918. december 7. 346.

¹¹ Švorc 2009, 64.

¹² Raffay 1918. december 14. 349.

megteszik a szükséges lépéseket azért, hogy mozgósítsák a nagyvilág protestantizmusát hazánk támogatására.¹³

Az ország katonai megszállás alatt levő területeivel nagyon megnehezedett vagy éppen lehetetlenné vált a kapcsolattartás. Ez komoly zavarokat okozott az evangélikus és a többi egyház működésében. Ezért 1919 januárjának közepén a protestáns felekezetek küldöttsége kereste fel Ferdinand Vix alezredest, az antanthatalmak budapesti katonai missziójának vezetőjét. A küldöttség tagja volt Raffay Sándor evangélikus és Petri Elek református püspök, valamint Józan Miklós unitárius esperes. Tiltakozásukat fejezték ki amiatt, hogy a megszállt országrészekben bevezetett intézkedések ellehetetlenítették az ott élő egyháztagokkal való érintkezést. Kérték az alezredest, hogy nyújtson segítséget ezen sérelem orvoslására.¹⁴ Vix visszautasította a kérés teljesítését arra hivatkozva, hogy az úgy nem tartozik a hatáskörébe.¹⁵

1919. január 18-án Raffay az evangélikus egyházat képviselve – más magas rangú protestáns egyházi személyekkel együtt – memorandumot adott át Archibald Carry Coolidge professzornak, aki az antant bécsi misszióját irányította. Coolidge ekkor Budapesten tartózkodott az itteni helyzet felmérése miatt. A magyarországi protestánsok képviselői azt kívánták elérni, hogy a professzor az iratot juttassa el Thomas Woodrow Wilsonhoz, az Amerikai Egyesült Államok elnökéhez. A memorandum megfogalmazói két dologban fordultak Wilsonhoz. Az egyik ugyanaz volt, ami miatt felkeresték Vix alezredest. Nevezetesen a román, a cseh és a szerb megszállás alatt levő vidékeken található egyházrészekkel való szabad kapcsolattartás biztosítása. A másik a románok által Erdélyben letartóztatott tizennégy nagy tekintélyű férfi – köztük hét egyházi vezető – ügye. Rájuk vonatkozóan azt kérelmezték az amerikai elnöktől, hogy tegyen lépéseket szabadon bocsátásuk érdekében.¹⁶ Sajnos Raffayék ezzel az akcióval sem értek el több eredményt, mint előző próbálkozásukkal. Ennek ellenére a püspök a későbbiekben fáradhatatlanul részt vett az ilyen kezdeményezésekben.

Raffay Sándor fontosnak tartotta, hogy az ország és az evangélikus egyház épségéért ne csak itthon tegyen meg mindent, hanem külföldön is. Tulajdonképpen már a Wilsonhoz intézett memorandum azt a célt szolgálta részben, hogy az egyházakra vonatkozó kéréseken keresztül informálják az egyik győztes nagyhatalom vezetőjét az egyre romló magyarországi állapotokról. A püspöknek nagy szerepe volt abban, hogy a reformáció hazai követői alakítottak egy bizottságot, amely a külföldi nagy protestáns egyházak támogatását igyekezett megszerezni Magyarország területi egységének megóvásához. Ennek elnöke maga Raffay volt. Munkájában sok segítséget kapott a református Kovács J. Istvántól és Victor Jánostól.¹⁷ Tevékenységüket tájékoztatások és memorandumok, illetve segélykérések megfogalmazásával kezdték, amiket európai hittestvéreikhez juttattak el. Raffay 1919. január 13-án arról számolt be vallási közössége elnöki értekezletén, hogy készül egy irat, amit a nagy tekintélyű svéd evangélikus egyháznak fognak elküldeni. Ezt a püspök felkérésére Szigethy Lajos evangélikus főgimnáziumi tanár fogalmazza meg. Benne informálják az északi testvéreket hazánk és az evangélikus egyház szomorú helyzetéről. A svéd nyelvre

¹³ I. m. 349–350.

¹⁴ Tiltakozás. 1919. január 18. 23.

¹⁵ EOL Eé jkv. Az 1919. január 27-i értekezlet jegyzőkönyve, 1. pont.

¹⁶ A protestánsok kérelme Wilsonhoz. 1919. január 26. 20.

¹⁷ EOL Raffay-hagyaték. Önéletrajzi írások. Magamról. 17.

lefordított memorandumot Leffler Béla viszi el Svédországba.¹⁸ A nyíregyházi evangélikus főgimnáziumban tanító Lefflerre azért esett a választás, mert felesége svéd származású volt.

Természetesen Raffay a többi evangélikus vezetőhöz hasonlóan tisztában volt azzal, hogy a külföldi egyházakkal való írásos érintkezésnél sokkal hatékonyabb lenne a személyes kapcsolatfelvétel. Amikor Kovács J. István, a protestáns ügyek kormánybiztosa közölte vele, hogy Károlyi Mihály köztársasági elnök szeretné, ha evangélikus küldöttek mennének Svédországba az ottani testvéregyház és az uralkodó támogatását kérni, örömmel elvállalta ezt a feladatot. Az evangélikus felekezet előjárói megbízták a püspököt, hogy „a haza és az egyház érdekében” utazzon el a svédekhez.¹⁹ Az út előkészítése során az a döntés született, hogy Raffay Sándor Svédországon kívül Dániába és Norvégiába ugyancsak ellátogat, hiszen azok szintén evangélikus többségű államok. Vele tartott Pröhle Vilmos egyetemi tanár is. Raffay egész utazásuk során ügyelt arra, hogy küldetése politikai tartalmát a magyarországi evangélikusság érdekeinek képviselője mögé rejtse. A püspök 1919. március 17-én indult el skandináviai útjára.²⁰

Raffay önéletrajzi írásaiiban a következőképpen számolt be az utazásról: „A politikumot egyházi köntösbe kellett öltöztetnünk, ezért én vállalkoztam rá, hogy a sok nyelvet beszélő Pröhle Vilmos barátommal kimegyek Dániába, Svédországba és Norvégiába. Dániában a királyné udvari papja, Fenger prépost karolta fel ügyünket. Itt a királlyal is beszélünk. Svédországban a király bátyja, Bernadotte herceg fogadott s teázás közben mindenről apróra kikérdezett. Itt egy memorandumot is készítettünk, melyet a herceg Wilsonhoz és Lloyd George-hoz eljuttatott. A királyné is kegyes volt bennünket fogadni. Norvégiába már nem juthattunk ki, mert közben beállt itthon a vörös uralom. Még Dániába is csak úgy engedett át a svéd külügy, hogy felmutattuk Fenger prépost hivatalos táviratát a 3 nap múlva kitűzött királyi fogadtatásról. Siettünk haza, mert az a hír járta, hogy a magyarokat külföldön mind internálni fogják.”²¹ A kényszerűségből félbeszakított utazást Raffay később eredménytelennek értékelte. Mindenhol udvariasan fogadták őket, ám a küldetésnek semmilyen kézzel fogható pozitív következményét nem érzékelték hazánk sorsának alakulására vonatkozóan.²²

A püspök a bolsevik hatalomátvétel utáni Magyarországra érkezett vissza. Élesen elhatárolta magát a Tanácsköztársaságtól, aminek idején nagyon leszűkült a társadalmi és politikai mozgáster. Megdöbbenve tapasztalta, hogy az országot és az evangélikusságot addig sújtó megpróbáltatásokat a „vörös uralom” tovább növeli. Kun Bélák vallás- és egyházellenes intézkedései a korábbinál is elkésőbb helyzetbe hozták az evangélikus felekezetet. A diktatúra bukását követően Raffay belső meggyőződésétől vezetve támogatta az ellenforradalmat. Egyháza és hazája integritásának védelmezése mellett ekkor már a megingott keresztény és nemzeti értékrend megerősítését is feladatának tekintette. Erről beszélt 1919. augusztus 10-én Budapesten, a Deák téri evangélikus templomban. Igehirdetésében így fogalmazott: „Ma csak egyetlen komoly feladat vár minden igaz keresztyén emberre és e feladat teljesítése egyúttal a legszentebb hazafiúi kötelesség is: megkeresni és megragadni a testvéri jobbot s kezét fogva nekilendülni a legfőbb célnak, hogy megépítsük a keresztyén erkölcsön nyugvó új Magyarországot, mely egyedül csak az ezeréves nemzeti hagyomá-

¹⁸ EOL Eé jkv. Az 1919. január 13-i értekezlet jegyzőkönyve, 12. pont.

¹⁹ EOL Eé jkv. Az 1919. február 7-i értekezlet jegyzőkönyve, 11. pont.

²⁰ Raffay püspök külföldi útja. 1919. április 6. 99.

²¹ EOL Raffay-hagyaték. Önéletrajzi írások. Magamról. 17.

²² EOL Raffay-hagyaték. Önéletrajzi írások. Feljegyzések. 37.

nyok és az örökérvényű keresztyén életfelfogás pilléreire nyugodva veheti fel diadalmasan a létnek újabb harcát egy szebb és boldogabb jövő érdekében!”²³

Raffay a keresztyén-nemzeti rendszer kiépítésében való részvétele mellett tovább folytatta az ország területi épségének fennmaradásáért tett erőfeszítéseit. Egyháza vezetőinek 1919. augusztus 25-én tartott értekezletén bejelentette, hogy Huszár Károly – a Friedrich-kormány kultuszminisztere – felkérte egy memorandum kidolgozására, amit a békekonferenciához fognak eljuttatni. A püspök ígéretet tett a kérés teljesítésére és a kívánt dokumentum elkészítésével Mikler Károly evangélikus jogakadémiai tanárt bízta meg. Közölte, hogy az irat az elszakítással fenyegetett területek vallási viszonyait mutatja be és azok alapján érvel hazánk egységének megőrzése mellett.²⁴ Egy hónappal később a bányai egyházkerület lelkészi irányítója már arról számolt be az egyház elnöki értekezletén, hogy a memorandum elkészült. 1919. szeptember 24-én bizalmas konferencia volt a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban, amelynek résztvevői meglelégedéssel fogadták az evangélikus egyház emlékiratát.²⁵

A békekonferenciára szánt memorandummal párhuzamosan készült el egy kiáltvány, amit a külföldi evangélikusokhoz intéztek. Ennek szövegét Pröhle Vilmos fordította le angol nyelvre és vitte el Hágába 1919 szeptemberének végén. Az irat – amit Nathan Söderblom uppsalai érsekhez szintén eljuttattak – röviden felvázolta a magyarországi evangélikusság válságos helyzetét. Készítői kérték a nagy evangélikus egyházakat, hogy segítsék megvédeni emberi és felekezeti jogaikat. Ezzel kapcsolatban egyebek mellett a következőt írták: „...miután a békeszerződés még nincs megállapítva s így senki sem tudhatja, mely részeket akar a győzelmes hatalmak konferenciája Magyarországtól elszakítani: ne engedjék a hittestvérek, hogy már előre is a tulajdon birtoklásának önkénykedésével rendelkezzenek a megszálló hatalmak a mi egyházi javainkkal.”²⁶ Ez a kiáltvány és a hozzá hasonló segélykérések a nagyvilág evangélikusainak körében nem maradtak hatástalanok. A külföldi egyházi segítségnyújtás pénzbeli és egyéb támogatás formájában érkezett, azonban nem tudta befolyásolni az ország jelentős területét megszállva tartók viselkedését és a győztes nagyhatalmak hazánkra vonatkozó döntéseit.

1919. november 3-án az evangélikus egyház egyetemes elnöki értekezletén Raffay Sándor arról számolt be, hogy néhány nappal korábban tárgyalt George Russel Clerk angol diplomatával, aki a békekonferencia megbízásából érkezett Budapestre. A püspök tájékoztatta Clerket az evangélikus felekezet helyzetéről. „...különösen kérte a románok mielőbbi eltávolítását, mert ittletük erkölcsileg is tönkreteszi a magyarságot és az egyházi élet is nagyon szenved, mert a püspökök nem látogathatják gyülekezeteiket, az üres állásokat be nem lehet tölteni [...] Továbbá felvilágosította őt egyházi viszonyaink tekintetében, [...] kérte, hogy a békeszerződésben oly intézkedés foglaltassék, mely szerint az egyházi kapcsolatok ne változzanak meg még egyes részek elcsatolása esetén sem...”²⁷ Raffay első kívánsága részben teljesült. Clerk célja a zavaros belpolitikai viszonyok megszüntetésének elindítása volt. Tisztában volt azzal, hogy küldetése addig nem lehet eredményes, amíg a

²³ Raffay 1919, 53.

²⁴ EOL Eé jkv. Az 1919. augusztus 25-i értekezlet jegyzőkönyve, 4. pont.

²⁵ EOL Eé jkv. Az 1919. szeptember 26-i értekezlet jegyzőkönyve, 5. pont.

²⁶ EOL Eei 19. d. Egyetemes Iroda (világi főjegyző) iratai. 162/1919. sz. és EOL Eé jkv. Az 1919. szeptember 22-i értekezlet jegyzőkönyve, 1. pont.

²⁷ EOL Eé jkv. Az 1919. november 3-i értekezlet jegyzőkönyve, 8. pont.

román haderő megszállva tartja a későbbi trianoni országterület nagy részét. Sikertelenül elérnie, hogy november közepén a románok elhagyják az Észak-Dunántúlt, a fővárost és a Duna-Tisza közét. A Tiszánál azonban megálltak és a Tiszántúlról csak 1920 tavaszán vonultak ki. A második dologban a legkisebb eredményt se sikerült elérni. Az új országhatárok meghúzása végérvényesen feldarabolta az evangélikus egyházszervezetet.

1919 és 1920 fordulóján Raffay fáradhatatlanul folytatta tovább erőfeszítéseit azért, hogy nemzetközi egyházi kapcsolatait kihasználva próbáljon valami enyhítést elérni a Magyarország számára várhatóan rendkívül szigorú békefeltételeken. Törekvései más ilyen próbálkozásokhoz hasonlóan sikertelenek maradtak. A béketervezet előírásai nyilvánosságra kerülésükkor megdöbbenették a püspököket. 1920. január 17-én körlevelet küldött egyházkerülete lelkészeihez, intézeteihez és gyülekezeteihez. Ebben így írt: „A föld világbíró hatalmasai által kigondolt irtózatossággal megcsonkítás fájdalma és szűgyene lelkébe markol minden becsületes magyar honpolgárnak. A ránk diktált úgynevezett BÉKE nekünk keserű, kigondolónak pedig szűgyent készít. És nincs aki megértse, nincs aki segítsen. Nincsen másban bizodalunk, csak egyedül magába tért lelkünk öntudatra ébredésében és édes hazánkat ezer éven át csudaképp megtartó jóságos Istenünkben. Őt kell kérnünk, hogy erősítse meg mindnyájunk lelkét a megpróbáltatások elviselésére és megtiport hazánk visszaszerzésére.”²⁸ A körlevélben Raffay elrendelte, hogy január 25-én az egyházkerület templomaiban tartsanak gyászsztentiszteleteket, az evangélikus iskolákban pedig alkalmas időben hazafias emlékünnepeket. Az istentiszteleteken és az ünnepeken a Területvédő Liga támogatására gyűjtöttek pénzt.²⁹

A püspök egyébként maga is tagként szerepelt a Területvédő Ligában, amelynek teljes neve Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája volt. Ez a szervezet 1918 végén alakult. Az ország történelmi határainak megóvását, majd azok visszaállítását tűzte ki fő céljául. Raffay a Területvédő Liga vezetőségében munkálkodott és az egyesület irodalmi bizottságának elnöki tisztségét töltötte be. A Magyar Országos Véderő Egyesület munkájába szintén bekapcsolódott.³⁰ Tevékenysége elismerést szerzett neki az irredenta mozgalomban.

Hiába volt minden erőfeszítés, a békefeltételeken nem lehetett változtatni. 1920. június 4. gyásznapi volt hazánkban. A trianoni békeszerződés aláírásának napján az újságok fekete keretben jelentek meg, a zászlókat félárbocra eresztették. Tiltakozó felvonulásokat és gyűléseket tartottak. A nemzetgyűlés ülésén ugyancsak megemlékeztek a tragikus eseményről. Délelőtt tíz órakor megkondultak a harangok és a templomokban az országért és a nemzetért könyörgő istentiszteletek kezdődtek. Az evangélikus egyház méltó módon vette ki részét a nemzeti gyászból. A budapesti evangélikusság legjelentősebb templomában – a Deák téren – Raffay Sándor beszélt a szertartáson. Az eseményekről tudósító *Budapesti Hírlap* beszámolója szerint a Bányai Evangélikus Egyházkerület püspöke „gyönyörű imádságot mondott Magyarországnak jövőjéért”.³¹

A békeszerződés következményei nem csak az ország és a magyarság számára voltak elkeserítőek. Ugyanolyan drámaian érintették az evangélikus felekezetet is, amely számos hívőt, egyházi személyt és intézményt veszített el. Jól működő egyházi szervezetét feldarabolták az új országhatárok. Az 1910-es népszámlálás adatai azt mutatják, hogy akkor Ma-

²⁸ EOL BEEkLt 170. cs. 67/1920. sz. Kiemelés az eredetiben.

²⁹ Uo.

³⁰ EOL Raffay-hagyaték. Önéletrajzi írások. Magamról. 17.

³¹ A nemzeti gyász. 1920. június 5. 2.

gyarországon, Horvátországban és Szlavóniában 1 340 143 evangélikus élt, akik a teljes népesség 6,4%-át képezték.³² 1920-ban a trianoni országterületen már csak 497 012 evangélikus volt. Ők az összlakosság 6,2%-át alkották.³³ Az elcsatolt országrészekkel 843 131 evangélikus vallású személy került idegen államokhoz. Ez a felekezet számára hívei 62,9%-ának elvesztését jelentette. A megdöbbentő nagyságú veszteség ellenére az evangélikusok részesedése az ország lakosságából csak 0,2%-kal csökkent. Ez azzal magyarázható, hogy voltak olyan egyházak – a görögkatolikus, az ortodox és az unitárius –, amelyek az evangélikusoknál jóval nagyobb arányban veszítették el tagjaikat.

A területi elcsatolások az evangélikus egyházszervezetben óriási károkat okoztak. 1910-ben az országban az evangélikusok 901 gyülekezetben éltek, amelyek 48 egyházmegyébe tartoztak. Ezekből 1921-re az új határok között 244 gyülekezet és 20 egyházmegye maradt.³⁴ Az evangélikus egyházi személyek és intézmények száma ugyancsak drámai módon lecsökkent. 1910-ben 899 evangélikus lelkész és 179 segédlelkész teljesített szolgálatot. 1921-es adatok azt mutatják, hogy az új határok között az evangélikusoknak 258 lelkésze és 38 segédlelkésze tevékenykedett.³⁵ A nagy múltú és jól működő evangélikus oktatási hálózat károsodását a következő tények mutatják. 1910-ben a vallási közösség 68 óvodát, 1 300 elemi népiskolát, 16 polgári iskolát, 25 középiskolát, 1 óvónőképzőt, 7 tanítóképzőt és 5 felsőfokú tanintézetet tartott fenn.³⁶ Az 1920-as évekre ezekből csupán 1 óvoda, 402 elemi népiskola, 2 polgári iskola, 9 középiskola, 2 tanítóképző és 1 tanítónőképző valamint 1 felsőfokú tanintézet maradt a magyarországi evangélikusság birtokában.³⁷ Az evangélikus szociális intézmények számának csökkenésére példaként szerepel itt az árvaházaknál bekövetkezett változás. 1910-ben a történelmi országterületen a felekezet 7 árvaházában gondoskodtak a rászoruló gyermekekről, az 1920-as években a lecsökkent területű Magyarország mindössze 1-ben.³⁸

Hazánk megcsonkítása jelentős változást eredményezett az evangélikusság nemzetiségi megoszlásában is. 1910-ben az evangélikusoknak 31,9%-a volt csak magyar. 31,5%-uk német, 34,6%-uk pedig szlovák nemzetiségűnek vallotta magát. A maradék 2%-ot egyéb népcsoportokhoz tartozók tették ki. 1920-ban a trianoni határok között az evangélikusok 68,9%-a volt magyar, 15,1%-uk a német, 15,8%-uk a szlovák nemzetiséghez tartozott. A fennmaradó 0,2% más nemzeti közösségek tagjaiból állt.³⁹ Tehát az evangélikusság köré-

³² Balogh – Gergely 1996, 162. A magyar történeti szakirodalomban a trianoni békeszerződés által okozott területi és lakossági károk tárgyalásakor általában a Magyar Szent Korona Országainak Horvátország és Szlavónia nélkül számított 1910-es adatait veszik összehasonlítási alapnak. Evangélikus egyháztörténeti szempontból azonban a horvátországi és szlavóniai evangélikusság számát is figyelembe kell venni, mert ők a magyarországi evangélikus egyházszervezethez tartoztak. A tanulmányban az evangélikus felekezet veszteségeinek vizsgálatánál szereplő 1910-es tények a Magyarországi Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztény Egyház és az Erdélyi Országos Szász Evangélikus Egyház összesített adatait tartalmazzák. Az erdélyi szász evangélikusok a trianoni béke következtében Romániához kerültek.

³³ I. m. 165.

³⁴ Karner 1931, 73. XXVI. táblázat.

³⁵ Uo.

³⁶ I. m. XXXI. táblázat számozatlan oldalon.

³⁷ I. m. XXXII. táblázat számozatlan oldalon.

³⁸ I. m. XXXVII. táblázat számozatlan oldalon.

³⁹ I. m. 68. XXI. táblázat.

ben a magyarok aránya több mint a kétszeresére emelkedett. A németek és a szlovákok részesedése viszont körülbelül a felére csökkent.

Az evangélikus felekezet vezető testületei a trianoni békeszerződés aláírását követő közgyűléseiken tárgyaltak annak egyházukra gyakorolt hatásáról. Az egyházmegyéek gyűlései után 1920 nyarának végén és ősszel tartották az egyházkerületek tanácskozásait. A Bányai Evangélikus Egyházkerület közgyűlésére 1920. október 7-én került sor Budapesten. Ezen a kerület lelkészi vezetője, Raffay Sándor a következő szavakkal kezdte püspöki jelentését: „Két nehéz esztendő viharának pusztító rombolásait szenvedte át a lelkünk azóta, hogy kerületünk legutolsó közgyűlésén találkoztunk. A pusztító vihar összetörte hazánkat, széttepte egyházunkat, elsodorta nyugalunkat, megszaggatta a lelkünket. És most itt állunk szegényen, elhagyottan, tanácstalanul.”⁴⁰

A püspök beszámolójában ismertette azokat a veszteségeket, amelyeket a trianoni béke következtében kellett elszenvedni a vallási közösségnek. Raffay összesítése szerint 115 gyülekezetet szakított el a kerülettől az ország megcsonkítása. Ez nagyon komoly sérelem volt, mert az új országhatárok között csak 64 gyülekezete maradt az egyházkerületnek. A kárt részben ellensúlyozta az, hogy az el nem csatolt egyházközségekben élt a kerület evangélikusainak több mint a fele. Fontos intézmények is elkerültek az egyházkerülettől a trianoni tragédia következtében. Ezek közül Raffay a besztercebányai főgimnáziumot és a torzsai árvaházat emelte ki.⁴¹

Az egyházkerület északi része a csehek uralma alatt állt, míg a délen elveszített területén részben a szerbek, részben a románok gyakorolták a hatalmat. A püspök arról számolt be, hogy az idegen országokban atrocitások érték a hozzájuk csatolt evangélikusokat. Erre vonatkozóan Csehszlovákiából hozott fel példákat. Ott az egyházi önkormányzatot felfüggesztették és az állam új rendelkezéseket léptetett életbe. Ha a régi egyházi tisztségviselők hűek voltak Magyarországhoz, akkor elmozdították őket az állásukból és olyanokat juttattak a helyükre, akik feltétel nélkül kiszolgálták az új kormányzatot. Raffay Sándor azt tartotta legelkeserítőbbnek, hogy a Felvidéken a szlovák evangélikus lelkészek nagy része szembefordult a korábbi egyházi vezetéssel és elárulta hazánkat és annak evangélikusságát. Ezzel kapcsolatban Raffay a következőket mondta: „Midőn e veszteségeinket elsíratom, nem akarom keserűségünket növelni annak elmondásával, hogy a zsupánok és újszületű szolgabírák itt-ott, pl. a besztercebányai iskola elvételénél, milyen embertelenül bántak el nem csak a tanárokkal és a tanulókkal, hanem magával az egyház autonómiájával is. És a legszomorúbb a dologban az, hogy az erőszakoskodók nagy részben szintén egyházunk hívei, sőt nem csekély részben papjai voltak.”⁴² A délen elszakított területeken – Bácskában, Bánságban, valamint Horvátországban és Szlavóniában – élő evangélikus lelkészek viselkedését Raffay nem kifogásolta. A püspök beszélt arról is, hogy főként Csehszlovákiából megindult azoknak az evangélikus lelkipásztoroknak és tanítóknak az elűzése, akik próbálták védelmezni az egyházi és a magyar érdekeket. Az ő segítségükre az egyházkerület hatóságai a hívőkkel együtt igyekeztek mindent megtenni.⁴³

Raffay Sándor gondolkodásában a trianoni béke következtében egyházát és a magyarországi protestantizmust ért sérelmek elválaszthatatlanul egybefonódtak az egész hazát sújtó

⁴⁰ Bányai jkv. 1920, 7.

⁴¹ I. m. 9.

⁴² Uo. – Az idézetben szereplő „zsupán” szláv szó. Kerületi főnökök, kerületi vezetőket jelent.

⁴³ I. m. 8–9.

igazságtalansággal. Ez a véleménye tükröződött a *Protestáns Szemle* 1920-as évfolyamába írt helyzetelemzéséből, amikor megállapította: „Darabokra tört országunk sorsában osztoznia kellett tehát a vele századokon át azonos érzés szent szálaival összefűzött magyar protestantizmusnak is. Darabokra törték az evangélium egyházait is.”⁴⁴ A győztes nagyhatalmak mellett a külföldi protestantizmust szintén hibáztatta azért, ami az evangéliumi hitet vallók egyházaival történt nálunk. A világ nagy protestáns közösségei küldtek ugyan anyagi segítséget magyarországi hittestvéreiknek, de nem akadályozták meg, hogy egyházszervezetüket szétdarabolják az önkényesen meghúzott új határok. A püspök eszmefuttatása végén a válságból való kilábalás alapvető feltételeként jelölte meg a hitbeli és lelki megújulást.⁴⁵

Raffay egyénileg és vallási vezetői tisztségében egyaránt hatalmas csapásként élte meg a történelmi Magyarország összeomlását. Emiatt érzett őszinte fájdmát minden adódó alkalommal kifejezte. Ugyanakkor kezdettől fogva kereste azt az utat, amin haladva ki lehet jutni a kilátástalannak tűnő körülmények közül és biztosítani lehet hazája és egyháza fennmaradását és jobb jövőjét. Erre a kettős megközelítésre jó példa a püspök 1921. december 31-én elhangzott ígehirdetése, amiről volt már szó ebben az írásban. A budapesti Deák téri evangélikus templomban az óév esti istentiszteleten Raffay nemzetünk helyzetét vizsgálta meg. Késérőséggel teli szívvel tekintett a trianoni határok közé szorított országra és ekkor hangzottak el azok a szavai, amik a tanulmány címében szerepelnek: „Csonka hazánkban csonka minden öröm, mert csonka és béna lett az ősi dicsőség. Múltunk lehetett szép, de a jelenünk szánalmas. Elesett nép lettünk. Márpedig a múlt és annak minden dicsősége csak a jelen megállásán válik jövővé. Ősi határainkhoz az ősi dicsőség hozzá volt növe. Ha elvesztettük az ősi határokat, nem maradhatott meg az ősi dicsőség.”⁴⁶

Ezt követően szomorúan állapította meg, hogy a megmaradt országrészen élő magyarságot számos káros jelenség gyengíti. Ezek között említette a jövőbe vetett remény megingását, a kitartó és komoly munka megbecsülésének csökkenését, a józan belátás gyakori hiányát és a társadalmi egység megbomlását. Úgy látta, hogy amíg ezeken felül nem kerekedünk, addig nem lehet begyógyítani az ország feldarabolásával kapott mély sebeinket. Legfontosabbnak a lelki és hitbeli megújuláson alapuló nemzeti egység megteremtését tartotta. „Mert nem egyes pártok és nem egyes felekezetek építhetik újjá romjaiból ezt a szerencsétlen országot, hanem az Istenbe vetett hit és a tiszta erkölcs alapján élő becsületes honpolgárok tábora és együttes munkája. Ennek a munkának az erőforrása pedig a feddhetetlen jellem, az önmegtagadó hűség, a másoknak is szolgálni tudó szeretet, a mindent és

⁴⁴ Raffay 1920, 1.

⁴⁵ I. m. 2–3.

⁴⁶ Raffay 1930, 127. Az ígehirdetésben található egy olyan rész, ami kétséget kelt az olvasóban azzal kapcsolatban, hogy helyes-e a kötetben a beszéd elhangzásának idejére vonatkozó „1921 utolsó estéjén” megjelölés. Amikor Raffay arról beszél, hogy az eltelt év veszteségeire nem lehet gyász és könnyhullatás nélkül visszagondolni, a következőt mondja: „A gyászolók és a könnyhullatók bánatos táborában ott sírdogál a mi közös édesanyánk, Hungária is. Siratja azt a sok-sok milliónyi édes gyermekét, akiket ennek az esztendőnek folyamán békeszerződésnek nevezett embertelen és okatlan ökölcsapással levertek az édesanyának szerető kebléről” (i. m. 126). Itt egyértelmű az utalás a trianoni békére, ami azonban nem 1921-ben született meg, hanem 1920-ban. Igaz, hogy 1921-ben ratifikálta a magyar nemzetgyűlés, de a kortársak magát a békeszerződést az 1920-as évhez kötötték, hasonlóan az utókorhoz. Ennek következtében lehetséges, hogy a püspök ígehirdetése valójában az 1920-as óév esti istentiszteleten hangzott el.

mindenkit belső értéke szerint megítélő igazságosság.”⁴⁷ Igehirdetésében Raffay kifejezte azt a reményét, hogy népünk képes lesz megoldani az előtte álló feladatokat és megingott önbecsülését megerősítve megteremti jobb jövőjét.

Raffay Sándor az elkövetkező években is hű maradt elveihez. Tehetségét, tudását és nagy munkabírást hazája és egyháza szolgálatába állítva fáradhatatlanul tevékenykedett azért, hogy a történelmi Magyarország részekre szaggatásának negatív következményei ellensúlyozhatók legyenek. Ezek a tettei elismerést érdemelnek és méltóvá teszik őt az utókor megbecsülésére.

Bibliográfia

Nyomtatott források

- A nemzeti gyász = A nemzeti gyász. (sz. n.) *Budapesti Hírlap* XL. évf. 1920. június 5. 134. sz. 1–2.
- A protestánsok kérelme Wilsonhoz = A protestánsok kérelme Wilsonhoz. (sz. n.) *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* LXII. évf. 1919. január 26. 4. sz. 20.
- Balogh – Gergely 1996 = Balogh M. – Gergely J.: *Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992. Adattár.* (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 4.) Budapest.
- Bányai jkv. 1918 = *A bányai ágost. hitv. ev. egyházkerület 1918. évi szeptember hó 5-én és 6-án Budapesten megtartott rendes évi közgyűlésének jegyzőkönyve.* Budapest.
- Bányai jkv. 1920 = *A bányai ágost. hitv. ev. egyházkerület 1920. október 7-én Budapesten tartott közgyűlésének jegyzőkönyve.* Budapest.
- Egyetemes névtár 1913 = *Az ág. hitv. ev. egyház egyetemes névtára 1913.* Összeáll. Hege-dűs J. H. n. és é. n.
- Egyházlátogatás = Egyházlátogatás. (sz. n.) *Evangelikus Órálló* XIV. évf. 1918. december 7. 49. sz. 346.
- Raffay 1918 = Raffay S.: A magyar protestantizmus sorsa. *Evangelikus Órálló* XIV. évf. 1918. december 14. 50. sz. 349–350.
- Raffay 1919 = Raffay S.: *Kiáltás a viharban. DR. Raffay Sándor evangélikus püspök egyházi beszédei a kommunizmus idején.* Budapest.
- Raffay 1920 = Raffay S.: Állapotunk – reményünk. *Protestáns Szemle* 32/1–10: 1–3.
- Raffay 1930 = Raffay S.: *Amit az Úr üzen. Egyházi beszédek.* Budapest.
- Raffay püspök külföldi útja = Raffay püspök külföldi útja. (sz. n.) *Harangszó* X. évf. 1919. április 6. 14. sz. 99.
- Tiltakozás = Tiltakozás. (sz. n.) *Evangelikus Órálló* XV. évf. 1919. január 18. 3. sz. 23.

⁴⁷ I. m. 130.

Szakirodalom

Karner 1931 = Karner K.: *A felekezetek Magyarországon a statisztika megvilágításában.* (Theologiai Tanulmányok 14.) Debrecen.

Švorc 2009 = Švorc, P.: Szlovenszko betagolása az új államba és Csehszlovákia létrejötte. *Magyar Napló* 21/9: 59–69.

Tengely 2011 = Tengely A.: *A magyar egyházak a forradalmak korában.* Eger.

Tóth-Szöllős 2002 = Tóth-Szöllős M. (szerk.): *Evangélikus arcképcsarnok.* Budapest.

Rövidítésjegyzék

BEEkLt = Bányai Evangélikus Egyházkerület Levéltára

cs. = csomó

d. = doboz

Eei = Egyetemes egyházi iratok

Eé jkv. = Elnöki értekezleti jegyzőkönyvek

EOL = Evangélikus Országos Levéltár

é. n. = év nélkül

évf. = évfolyam

h. n. = hely nélkül

Raffay-hagyaték = Raffay Sándor személyi irathagyatéka

sz. = szám

sz. n. = szerző nélkül

KOVÁCS SZILVIA*

Özbeg „tatár kán egy követsége” Nyugaton?

Were „Tatar Khan Özbeg’s envoys” in the West in the 1330s? Some historians from the end of nineteenth century mentioned that an embassy from the Golden Horde was sent by the Khan Özbeg to the papal court in Avignon in the 1330s. This mission was led by two Dominican friars and travelled via the Hungarian Kingdom and Venice to Avignon. Although the diplomatic relations between the Golden Horde and the papal court intensified during Özbeg’s long rule, there was only one recorded embassy sent to Avignon by the Khan Özbeg in 1340. The present paper’s aim is to identify the two Dominican friars who visited the Hungarian ruler’s court as well and to point out that they were not the khan’s envoys but two missionaries worked in the Crimea and they visited Avignon to report about their missionary achievements.

Keywords: Özbeg Khan (r. 1312/13–1341), envoys, missionaries, Franciscus de Camerino, Richardus Anglicus, Marino Sanudo, the Crimea, Versacht, Millenus

Az Arany Horda virágkorának számító Özbeg kán uralkodása idején (1312/3–1341) a mongolok nyugati birodalma és az avignoni pápaság között a diplomácia területén korábban ismeretlen intenzitású kapcsolatok tapasztalhatók. Ezt bizonyítják XXII. János (1316–1334) és XII. Benedek (1334–1342) pápák az Arany Horda uralkodójának, családja tagjainak, illetve rokonainak írt levelei.¹ Ugyancsak ebből az időszakból van tudomásunk az egyetlen olyan követségről, amelyet egy arany hordai uralkodó küldött Avignonba. A három fő vezette követség – akik közül a két itáliai valószínűleg a Krím félszigeten rendelkezett érdekeltségekkel, a harmadik, a ferences Magyarországi Éliás pedig Özbeg idősebb fiának, Tinibeknek volt a bizalmasa – 1340 nyarán járt Avignonban, ahol szívélyesen fogadták őket, és különböző arany hordai címzeteknek írt pápai levelekkel hagyták el a várost.² A 19. században azonban többen feltételeztek egy másik, az 1330-as évek elejére tehető arany hordai követséget is, amely Özbeg ordujától a Magyar Királyságon és Velencén keresztül ért Avignonba. Magyar nyelven erről a követségről a mérnök-történész, az angol–magyar kapcsolatok egyik első kutatója, Kropf Lajos számolt be egy rövid, mindössze kétoldalas publikációban a Századok 1899-ben megjelent számában.³ Kropf maga egy négy évvel

* A szerző az SZTE BTK Középkori Egyetemes Történeti Tanszék adjunktusa és az MTA–ELTE–SZTE Selyemút Kutatócsoport tudományos munkatársa.

¹ Az Arany Horda és Avignon közötti kapcsolatokra Özbeg kán korában lásd Kovács 2020, 157–180.

² A követségre lásd Kovács 2020, 157–180.

³ Kropf 1899, 51–52.

korábban megjelent francia szerzőpáros tanulmányának a vonatkozó részét foglalta össze.⁴ A forrás, amely alapján mind a hárman Özbegtől érkező követekre következtek, a középkori velencei üzletember, diplomata és történétíró, az idősebb Marino Sanudo Torsellus egy a 19. század végén előkerült töredékesen fennmaradt levelének részlete. Az alábbiakban előbb röviden ismertetem a levél keletkezési körülményeit, majd a követjárásra vonatkozó tartalmát, végül pedig név szerint is beazonosítom a levélben említett két domonkos követet, és amellet érvelek, hogy ugyan valóban az Arany Horda területéről érkeztek Nyugatra, de nem Özbeg kán követeként.

Az 1270 körül gazdag kereskedőcsaládban született Marino Sanudo 1289 és 1333 között beutazta a Földközi-tenger keleti partvidékét kezdetben üzleti céllal, később Róbert nápolyi király (1309–1343) megbízásából pedig már diplomáciai küldetéseket is teljesített. 1343-ban vagy valamivel később halt meg. Sanudo leginkább a korabeli európai uralkodókat újabb keresztes hadjáratra buzdító munkájáról, az 1306 és 1324 között három redakcióban összeállított *Secreta fidelium Crucis super Terrae Sanctae recuperatione et conservatione*-ről (A kereszt híveinek titkai a Szentföld visszaszerzéséről és megtartásáról) ismert. Ugyanakkor kiterjedt levelezést folytatott a kor számos jelentős személyiségével, ami Sanudo politikai, diplomáciai jártasságát és személyes kapcsolatait bizonyítja.⁵

1893-ban egy római antikváriumban bukkant fel egy ősnymtatvány kötésében talált két pergamenlap, amelyeken Sanudo addig publikálatlan levelei, levéltöredékei és más írásai olvashatók. A kilenc datálatlan írás közül kettőben volt a szerző megnevezve (*Marin Sanudo dit Torxel de Venixe*, illetve *Marins Sanudo dis Tourxelle, de la cité de Venise*), de a többi is egyértelműen ugyanahhoz a személyhez köthető.⁶ A források között volt Sanudo öt, korábban ismeretlen levele is. Ezek közül az egyik levéltöredék, amely a bennünket érdeklő követjárást említi, Pozzuoli püspökének szólt. A püspököt lehet azonosítani, akkor is, ha nincs megnevezve a levélben.⁷ 1324 és 1344 között ugyanis a város püspöke Sanudo egy honfitársa, a ferences Paulus de Venetiis (Velencei Pál), a 14. század egyik legtanultabb embere és korának legtermékenyebb ferences szerzője volt. Paulus különböző időszakokban diplomáciai feladatokat is ellátott. Sanudóval való kapcsolatát igazolja egyebek mellett, hogy miután Paulust kinevezték pápai penitenciáriusnak 1321-ben, ő vizsgálta meg XXII. János pápa megbízásából Sanudo *Liber secretorum*-át, később püspökként Róbert nápolyi király tanácsadójaként az udvarban is többször képviselte Sanudo érdekeit.⁸

Sanudo munkája mellett több más, XXII. János pápa számára vagy környezetében írt korabeli forrás is azt igazolja, hogy Avignont akkoriban komolyan foglalkoztatta, hogy egy esetleges keresztes hadjárat során mire számíthatna a latin Nyugat a mongolok részéről.⁹ De nemcsak a pápai udvar, hanem a fekete-tengeri kereskedelemben ugyancsak érdekelt Ve-

⁴ de la Roncière – Dorez 1895, 21–44.

⁵ McCormick 1991, 1840; Tucci 1995, 1373–1374.

⁶ de la Roncière – Dorez 1895, 35, 43.

⁷ de la Roncière – Dorez 1895, 38–39.

⁸ Paulusra lásd 1. link: Fontana 2014.

⁹ Ilyen munka például Guillelmus Adam 1316–1317 után írt *De modo Sarracenos extirpandi* (A szaracénok kiirtásának módjáról) című traktátusa (Constable 2012), Jordanus Catalanus vagy Jordanus de Severac 1330 körül írt *Mirabilia descripta*-ja (Csodák leírása) (Yule 1863; Gadrat 2005) és az ugyancsak az 1320-as vagy 1330-as években keletkezett ismeretlen szerzőjű munka a *Le livre de l'estat du grant caan* (A nagykan vagyónának könyve) (Yule 1914, 89–103).

lence is igyekezett figyelemmel követni a mongol világban és a Bizánci Birodalomban történeteket. Így érthető Sanudo Paulusnak írt levelének töredéke.

Az erősen töredékesen fennmaradt levélben Sanudo arról számol be, hogy Özbek kán Arany Hordájából (*de Tartaria versus septentrionale hemisperium, de terra quam tenet Husbecco, imperator in illis partibus*) két domonkos érkezett a velencei dózséhez. A követség sok nyelvet ismerő két domonkos (*duo fratres Jacobini, scientes ydiomata plura*) tagját korábban már a magyar király, vagyis Károly Róbert (1308–1342) is tiszteességgel fogadta és megajándékozta, majd elkísértette őket Ausztriába, mikor azok a Magyar Királyságon áthaladtak. Velencében Sanudo személyesen találkozott a két domonkossal, amikor azok átadták a dózsának a leveleket, és arról is tud, hogy mielőtt visszatértek volna Keletre, a pápai udvarból elküldték őket a konstantinápolyi császárhoz.¹⁰

A levél és így a benne leírtak sincsenek datálva. A kiadói, de la Roncière és Dorez a levél megírását 1335 első hónapjaira, a két domonkos nyugati útját pedig 1334 ősze előtti időszakra teszik, úgy vélik ugyanis, hogy a domonkosok 1334 októberére körül indultak vissza Konstantinápolyon keresztül Keletre. A konstantinápolyi állomásról maga Sanudo is említést tesz, mikor azt írja, hogy a domonkosokat a bizánci császárhoz küldték, azok pedig egy onnan írott levelükben figyelmébe ajánlottak egy Jachinus de Cremona nevű embert,¹¹ aki pedig felbukkan Sanudo három másik, 1334 októberében, illetve decemberében kelt levelében is. Ezek alapján tudni, hogy a Keletet jól ismerő Jachinus 1334 végén tért vissza Nyugatra.¹² Ennek következtében datálható Sanudo Pozzuoli püspökének írt levele 1335 első hónapjaira, és ez elfogadhatónak is tűnik. A domonkosokkal kapcsolatosan azonban úgy vélem, hogy tévednek a levél kiadói, egyrészt mikor Özbek követének nevezik őket, másrészt, amikor XXII. János 1333-ban¹³ különböző mongol uralkodóknak és a mongoloknak írt leveleiről úgy gondolják, hogy e két domonkos vitte azokat magával Keletre.

Előbb vegyük szemügyre, hogy miért nem lehettek Özbek követei a domonkosok. Maga Sanudo sem nevezi őket annak, csak annyit ír, hogy az Arany Hordából érkeztek, azaz a két domonkos a szolgálkával az északi félteke felől jöttek Tatárországból, arról a földről, amelyet az azon területeken uralkodó Özbek birtokolt (*duo fratres Jacobini ... cum famulis suis venerunt de Tartaria versus septentrionale hemisperium, de terra quam tenet Husbecco, imperator in illis partibus*). Ráadásul hozzáteszi, hogy a testvérek északon élő keresztény uralkodók számos levelét vitték magukkal (*portantes litteras multas dominorum Christianorum qui degunt in septemtrione*). Ezzel kapcsolatosan két kérdés merül fel: ha Özbek követei lettek volna, akkor miért nem említi Sanudo, hogy a kántól vittek levelet? Továbbá kik lehetnek azok a keresztény uralkodók, akik Özbek birodalmában éltek? Ezekre később fogok válaszolni.

A két domonkos nyugati útjával kapcsolatban de la Roncière és Dorez előbb helyesen kizárják annak lehetőségét, hogy a domonkosok azokkal a követekkel lennének azonosak, akik 1338 tavaszán érkeztek a Jüan-császár Toghon Temür (1333–1368) és alán alattvaló-

¹⁰ de la Roncière – Dorez 1895, 38–39; Kropf 1899, 51–52.

¹¹ de la Roncière – Dorez 1895, 30.

¹² A két októberi levélben történő említését lásd Kunstmann 1855, 799, 812. A decemberiben való megjelenését pedig lásd de la Roncière – Dorez 1895, 34.

¹³ A két szerző 1333. év helyett 1334-re tette a Keletre küldött levelek datálását (de la Roncière – Dorez 1895, 30). A leveleket a helyes 1333. év alatt lásd Wadding 1733, 138–143.

inak leveleivel Hanbalikból (a mai Pekingből) Avignonba.¹⁴ Később azonban mellett érvelnek, hogy a két domonkos vitte Keletre a pápa 1334-ben (valójában 1333-ban) írt leveleit. Csakhogy ezeket a leveleket egyértelműen az a ferences Nicholas kapta, akit XXII. János 1333-ban nevezett ki hanbaliki érseknek, és 1334 késő őszen indult a székét elfoglalni.¹⁵ Tehát azoknak a leveleknek a keletre vitele nem köthető a domonkosokhoz.

1333-ból XXII. János pápának több olyan bulláját is ismerjük viszont, amelyekben név szerint is megemlíti két olyan keleten térítő domonkost, akik azon év tavaszán és nyarán éppen Nyugat-Európában voltak. Az egyik forrás, a pápa 1333. július 2-i keltezésű levele, a zíkek¹⁶ Versacht nevű uralkodójának szólt. Ebből kiderül, hogy a Voszporo (gör. Boszporusz, ma Kercs) élén álló vezetőt, egy Millenus nevű alánt,¹⁷ aki akárcsak népe, görög rítusú keresztény volt,¹⁸ két domonkos, Franciscus de Camerino és Richardus Anglicus prédikációi meggyőzték arról, hogy ismerje el a római primátust, és vele együtt a szomszédos fejedelmet, „a zíkek királyát”, Versachtot is rávették a római egyházhoz való csatlakozásra.¹⁹ A különböző pápai levelekből a következő eseménysor rekonstruálható: a sokasodó megtérések következtében a két domonkos a Krím félszigetről elindult Avignonba, hogy személyesen számoljanak be az elért sikereikről XXII. János pápának, és kérjék tőle eredményeik intézményesítését. A pápa előbb 1333. május 22-én a Dijonban tartott Domonkosrendi általános káptalanon résztvevőknek írt levelében említi meg a két térítő sikereit,²⁰ majd 1333. július 2-án válaszolt Versachtnak, amely levelében gratulál a szikzmát elhagyóknak, és abban is szerepel Franciscus és Richardus.²¹ Később, eleget téve a domonkosok kérésének, a pápa eldöntötte a voszporói érsekség és a khersonészoszi (a mai Szevasztopol mellett) püspökség alapítását is 1333. július 5-én.²² A térítésben jeleskedő domonkosok is megkapták a jutalmukat, előbb Richardust nevezte ki khersonészoszi püspöknek (1333. július 16-án),²³ majd Franciscust a voszporói érsekség élére (1333. augusztus 1-én).²⁴ Úgy tűnik, hogy még ugyanannak az évnek a nyarán a térítők vissza is indultak keletre, mert a pápa kihasználva a két domonkos ortodox keresztények közötti térítésbeli tapasztalatát 1333. augusztus 4-én megbízta őket, hogy Konstantinápolyon áthaladtukban tárgyalja-

¹⁴ A mongol követség által hozott levelekre lásd Wadding 1733, 209–210; Moule 1930, 252–254.

¹⁵ Wadding 1733, 138–144, 460–461; vö. Baronius – Raynaldus – Laderchius 1880, 523–524, 526, ahol nem minden Waddingnál szereplő forrás olvasható, így mások mellett a hanbaliki érseknek szóló felhatalmazás is hiányzik. Hanbalik második érsekére lásd még Golubovich 1919, 419–423 és Richard 1977, 152–153.

¹⁶ A zíkekre lásd Göckenjan 1997, 93–98.

¹⁷ Az alánokra lásd Göckenjan 1997, 98–105.

¹⁸ Az alánok kereszténységére lásd Fejős 2001, 36–44; Kovács 2009, 79–92.

¹⁹ Ripoll 1730, 197–198; Baronius – Raynaldus – Laderchius 1880a, 525–526.

²⁰ Ripoll 1730, 197.

²¹ Ripoll 1730, 197–198; Baronius – Raynaldus – Laderchius 1880a, 525–526.

²² *In terra Gothiae locus Cersona vocatus civitas et sedes episcopalis constituitur és Erectio ecclesiae metropolitanae Vosprensis, cui ecclesiae Cersonensis, Sevastopolensis etc. suffraganae subduntur.* Ez utóbbival a khersonészoszi püspökséget más egyházmegyékkel együtt a voszporói érsekség alá rendelte (Theiner 1860, 347–349).

²³ Theiner 1860, 349–350.

²⁴ Ripoll 1730, 198; Baronius – Raynaldus – Laderchius 1880a, 524–525.

nak a bizánci császárral.²⁵ Franciscus és Richardus 1333. szeptember 29-én még biztos Avignonban voltak,²⁶ tehát csak ezt követően utazhattak Konstantinápolyba.

Franciscus de Camerino és Richardus Anglicus személye és tevékenysége jól ismert a téma kutatói számára, de tudomásom szerint eddig nem kötötték össze őket a Sanudo leveleiben szereplő két domonkossal. A fentiek alapján úgy vélem, hogy Sanudo két, sok nyelven tudó domonkosa, akik az Arany Hordából a Magyar Királyság érintésével jutottak el Velencébe, majd Avignonba, nem más, mint a Krím félszigeten térítő Franciscus Camerino és Richardus Anglicus. Ők pedig nem Özbek kán, hanem két Krím félszigeti keresztény fejedelem, az alán Millenus és a zík Versacht követei voltak. A források tanúsága szerint a domonkosoknak őket és népeiket sikerült a görög kereszténységről Róma hitére téríteni. Ez pedig egyezik azzal, amit Sanudo ír, hogy keresztény uralkodók vidékéről érkeztek (*venientes ad ipsum ex parte illorum dominorum Christicolarum*) Nyugatra.

Azt ugyan nem tudni, hogy Franciscus és Richardus pontosan mikor hagyta el Krím félszigeti térítőhelyét és haladt át Magyarországon, valamint Velencén, annyi azonban biztos, hogy 1333 tavaszán már jártak Avignonban. Onnan pedig valószínűleg Dijonba mentek, hogy részt vegyenek a rendi gyűlésen.²⁷ A javasolt azonosítást támogatja az is, hogy Millenus és Versacht keresztények voltak, tehát tőlük származhattak a Sanudo által említett levelek („A testvérek északon élő keresztény uralkodók számos levelét vitték magukkal”). A forrásokból pedig kiderül, hogy miután 1333 nyarán egyiküket voszporói érseknek, másikat khersonészoszi püspöknek nevezte ki XXII. János, az egyházmegyéikbe tartó, a görög keresztény tanításban járatos domonkosokat a Curia megbízta, hogy Konstantinápolyban tárgyaljanak az egyházi unióról a bizánci császár III. (Palaiologosz) Andronikosz-szal (1324–1341), a pátriárkával és a görög klérussal. Ez összhangban áll a Sanudo levelében említettekkel, vagyis, hogy a két domonkost a konstantinápolyi császárhoz küldték, és arról a vidékről írott levelükben ajánlották Sanudo figyelmébe Jachinus de Cremonát.²⁸ Mindezek alapján tehát nincs semmilyen okuk feltételezni, hogy Özbek kán egy további követségéről lenne szó.

Bibliográfia

Források

- Baronius – Raynaldus – Laderchius 1880a = Baronius, C. – Raynaldus, O. – Laderchius, J.: *Annales ecclesiastici*. Tom. XXIV. (1313–1333). Barri-Ducis–Parisiis–Friburgi Helv.
 Baronius – Raynaldus – Laderchius 1880b = Baronius, C. – Raynaldus, O. – Laderchius, J.: *Annales ecclesiastici*. Tom. XXV. (1334–1355). Barri-Ducis–Parisiis–Friburgi Helv.

²⁵ Ripoll 1730, 201; Baronius – Raynaldus – Laderchius 1880a, 515–516; vö. Richard 1977, 231–232. A két domonkos Konstantinápolyban 1334 folyamán részt vett egy Szentlélekről folytatott vitában is (Baronius – Raynaldus – Laderchius 1880b, 2).

²⁶ Schäfer 1911, 800.

²⁷ Talán az ő beszámolójuk is hozzájárulhatott a dijoni káptalan egyik döntéséhez, amely szerint a bizánci Perában és a krími Kaffában levő domonkos kolostorokban nyelviskolát kell létrehozni azon testvérek számára, akiket a pogányok közé küldenek (Reichert 1899, 220).

²⁸ *...autem ad imperatorem Constantinopol[itanum] missi fuerunt, de quibus partibus ab eis recepi litteras, in quibus mihi recommendabant expresse Jachinum de Cremona* (de la Roncière – Dorez 1895, 39).

- Constable 2012 = Constable, G.: *How to defeat the Saracens. Guillelmus Ade, Tractatus quomodo Sarraceni sunt expugnandi*. Text and translation with notes Constable, G. in collaboration with Chakravarti, R. – Constable, O. R. – Kolbaba, T. – Martin, J. M. Washington.
- Reichert 1899 = *Acta capitulorum generalium ordinis praedicatorum*. Vol. II. Ab anno 1304 usque ad annum 1378. In: *Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica*. Rec. Reichert, B. M. Vol. IV. Romae.
- Ripoll 1730 = *Bullarium ordinis ff. praedicatorum*. Tom. II. Ab anno 1281 ad 1430. Ed. Ripoll, Th. Romae.
- Schäfer 1911 = Schäfer, K. H.: *Die Ausgaben der Apostolischen Kammer unter Johann XXII. Nebst den Jahresbilanzen von 1316–1375*. Band II. Paderborn.
- Theiner 1860 = Theiner, A.: *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta collecta ac serie chronologica disposita ab A Theiner*. Vol. I.: Ab Honorio III. usque ad Gregor. XII. 1217–1409. Rome.
- Wadding 1733 = Wadding, L.: *Annales Minorum seu trium ordinum a S. Francisco institutorum*. Tom. VII. Ed. secunda. Romae.
- Yule 1863 = *Jordan [Catala] of Sévérac. Mirabilia descripta: The Wonders of the East*. Trans. by Yule, H. London.
- Yule 1914 = *The Book of the Estate of the Great Caan*. In: *Cathay and the Way Thither*. Ed. and trans. by Yule, H. 2nd ed. Revised by Cordier, H. Vol. III. London, 89–103.

Szakirodalom

- Fejős 2001 = Fejős B.: Az alánok és a kereszténység. In: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Szerk. Felföldi Sz. – Sinkovics B. (Magyar Őstörténet Könyvtár 15.) Budapest, 36–44.
- Gadrat 2005 = Gadrat, Ch.: *Une Image de l'Orient au XIVe siècle: Les Mirabilia Descripta de Jordan Catala de Sévérac*. Edition, traduction et commentaire. (Mémoires et documents de l'École des Chartes 78.) Paris.
- Golubovich 1919 = Golubovich, G.: *Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente Francese*. Tom. III. (dal 1300 al 1332). Quaracchi Presso Firenze.
- Göckenjan 1997 = Göckenjan, H.: Kelet-Európa népei a 13. századi magyar domonkosok útleírásaiban. *Aetas* [12]/2–3: 93–119.
- Kovács 2009 = Kovács Sz.: „Keresztények és régóta a rómaiak barátai.” A kaukázusi alánok és a kereszténység a 10. században. In: *Térítés – megtérés: a világvallások terjedése Kelet-Európa népei között*. Szerk. Balogh L. – Kovács Sz. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 25.) Budapest, 79–92.
- Kovács 2020 = Kovács Sz.: Magyarországi Éliás, a ferences diplomata. In: „*Tűzben tisztult az arany s ezüst*” a XVII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia előadásai. Szerk. Dobrovits M. Dunaszerdahely, 157–180.
- Kropf 1899 = Kropf L.: Uzbég tatár khán egy követsége a magyar udvarnál. *Századok* 33: 51–52.
- Kunstmann 1855 = Kunstmann, Fr.: Studien über Marino Sanudo den Älteren, mit einem Anhang seiner ungedruckten Briefe. *Abhandlungen der historischen Classe der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften* 7: 697–819.

- Moule 1930 = Moule, A. C.: *Christians in China before the year 1550*. London.
- Tucci 1995 = Tucci, U.: Sanudo, Marin d. Ä. (1270–1343). In: *Lexikon des Mittelalters*. Band VII. München, 1373–1374.
- McCormick 1991 = McCormick, M.: Sanudo Torsello, Marino. In: *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Ed. in chief Kazhdan, A. P. Ed. by Talbot, A-M. et al. New York–Oxford, 1840.
- Richard 1977 = Richard, J.: *La papauté et les missions d’Orient au Moyen-Âge (XIIIe–XIVe siècles)*. (Publications de l’École française de Rome 33.) Rome.
- de la Roncière – Dorez 1895 = de la Roncière, Ch. – Dorez, L.: Lettres inédites et mémoires de Marino Sanudo l’ancien (1334–1337). *Bibliothèque de l’école des chartes* 56: 21–44.

Linkek:

1. link: Fontana, E.: Paolino da Venezia, vescovo di Pozzuoli. In: *Dizionario Biografico degli Italiani*. [http://www.treccani.it/enciclopedia/paolino-da-venezia-vescovo-di-pozzuoli_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/paolino-da-venezia-vescovo-di-pozzuoli_(Dizionario-Biografico)/) a letöltés időpontja 2020. június 13.

KÖKÉNY ANDREA

A telepesszabadság szerepe az amerikai nyugati terjeszkedésben – a Mayflower szerződés 400. évfordulójára¹

The Role of Civil Liberty in American Westward Expansion – On the 400th Anniversary of the Mayflower Compact. The Mayflower Compact was signed 400 years ago, on November 11, 1620 and marked the birth of self-government in North America. The Pilgrim Fathers received a charter from James I and were determined to establish a colony in Virginia. However, as they anchored at Cape Cod in Massachusetts, the settlers decided to formulate a social contract and create their own rules and regulations. The purpose of this essay is to examine the role of civil liberty and settler initiative in American westward expansion from the founding of the first English colonies to the middle of the 19th century when the USA reached its continental borders.

Keywords: Mayflower Compact, Pilgrim Fathers, charter, settler, social contract, Declaration of Independence, Louisiana Purchase, Texas Republic, Oregon Treaty, Gadsden Purchase

„Polgári politikai testületbe tömörülünk jobb irányításunk és fennmaradásunk végett [...] és a fentiek folyományaként olyan igazságos és mindenkire érvényes törvényeket, rendeleteket, alkotmányokat és hivatalokat hozunk, alkotunk és fogalmazunk meg [...], amelyeket a legalkalmasabbnak és legmegfelelőbbnek tartunk a gyarmati közjó érdekében.”² Négyszáz évvel ezelőtt, 1620. november 11-én Massachusetts gyarmat első telepesei ezekkel a szavakkal fogalmazták meg közösségük legfőbb irányelveit az ún. Mayflower-szerződés keretében. A történelemkönyvek Zarándok Atyákként említik azokat az angol puritánokat, akik 1620. szeptember elején a *Mayflower* nevű hajón útra keltek Plymouth kikötőjéből. Ezt megelőzően már Németalföldön is éltek egy ideig, hogy a protestáns vallást szabadon gyakorolhassák, de amikor azt kezdték érezni, hogy ott egy másik nép és közösség szokásaihoz, nyelvéhez, kultúrájához kell alkalmazkodniuk, úgy döntöttek, saját kolóniát alapítanak az Újvilágban. Ezért visszatértek Angliába és szabadságlevelet kértek a letelepedéshez I. Jakab királytól, majd hajóra szálltak. Tájékoztatói hibák miatt azonban nem az eredetileg

¹ A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, *Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban* című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

² *A Mayflower-egyezmény, 1620. november 11.* (Bödy – Urbán 2001, 55); *The Mayflower Compact, November 11, 1620* (Commager 1973, 15–16).

megjelölt helyen értek partot, hanem attól délebbre, egy kis öbölben, melyet a Tőkehal fokának (Cape Cod) neveztek el. Mielőtt partra léptek, megfogalmazták közösségük működésének alapelveit, s tulajdonképpen egy „társadalmi szerződést” kötöttek egymással, mely a későbbiekben is meghatározta az általuk alapított város, New Plymouth életét.

Az első állandó angol település 1607-ben, Virginiában jött létre Észak-Amerika területén. Jamestown alapítását nem vallási ok, inkább a kalandvágy és a gazdasági lehetőségek kiaknázásának lehetősége motiválta. A Virginia Társaság tagjai szintén I. Jakabtól kapták szabadalomlevelüket.³ Kezdetben sok nehézséget kellett átvészelnük (élelmiszerhiány, járványok, hideg telek), s jelentős mértékben rászorultak a helyi indiánok segítségére és az angol kormányzat támogatására is. A gyarmat hatékonyabb működése érdekében 1619-től kezdve képviselőket választottak, akiken keresztül maguk dönthettek közösségük dolgairól. Az ún. Polgárok Házának létrehozásáról szóló forrás nem maradt fenn, de a képviseleti elvet megerősítő, 1621-es dokumentum már igen. Ebben az angol kormányzat és a kereskedő társaság vezetősége a következő célokat fogalmazta meg. „Tudatjuk, hogy [...] olyan kormányzati formát kívánunk létrehozni, mely a legnagyobb mértékben szolgálja az emberek javát és kényelmét, és mely által mindennemű igazságtalanságnak, sérelemnek és elnyomásnak elejét vehetjük. [...] Ezért úgy véltük helyesnek, hogy elrendelünk és létrehozunk olyan Legfelsőbb Tanácsokat, melyek nem csak segédkeznek a mindenkorai kormányzonak az igazságszolgáltatásban és más e hivatalhoz tartozó kötelezettségek végrehajtásában, de egyúttal [...] gondoskodnak az időről időre támadó nehézségek orvoslásáról és elősegítik a mondott gyarmat gyarapodását, erősödését, szilárdságát és virágzását.”⁴

Jelen írás célja, hogy bemutassa a már korai gyarmati időktől kialakuló, önkormányzatiság elvére épülő közösségek létrejöttét és működésük jellegzetességeit az Amerikai Egyesült Államok területén. Az angol gyarmati fejlődés sajátosságainak rövid áttekintését követően elemzésre kerülnek a független állam létrehozásának körülményei, majd a nyugati terjeszkedés folyamata, melynek révén a megalakulástól számított hetven év alatt az USA különböző nemzetközi szerződések, háborúk és főként telepesfoglalás révén elérte kontinentális határait.

Az észak-amerikai kontinensen létrejött tizenhárom angol gyarmat alapítása szempontjából három csoportba sorolható: kereskedő társaságok által létrehozott (például Virginia és Massachusetts), magántulajdonba adott birtok (például Maryland, New York, New Jersey, Pennsylvania, Észak- és Dél-Karolina) és koronagyarmat (Georgia). Az alapítólevelével minden gyarmat esetében meghatározta azokat a kereteket, melyek között működni kellett, de a telepesek legtöbb esetben a helyi viszonyokhoz alkalmazkodva és a közösség összetételétől függően saját szabályozást is kialakítottak. Ennek egyik módja a Mayflower-szerződéshez hasonló megállapodás volt. Connecticut alapszabályzata például a következőképpen fogalmazott: „hol emberek gyűlnek egybe, ott [...] tisztességes kormányzatot kell létrehozni, ami az emberek ügyes-bajos dolgait minden időben el tudja rendezni és intézni. [...] Ezért magunkat ezennel a köz államaként, vagyis államközösségként egyesítjük és kapcsoljuk össze [...], hogy polgári ügyeink is az itt megalkotandó törvények, rendeletek és dekrétumok által legyenek irányítva.”⁵ Az is előfordult, hogy bár a kereskedő társaság központja

³ *First Charter of Virginia, April 10, 1606* (Commager 1973, 8–10).

⁴ *Rendelet Virginia számára, 1621. július 24.* (Bódy – Urbán 2001, 53–54); *Ordinance for Virginia, July 24, 1621* (Commager 1973, 13–14).

⁵ *Connecticut alapszabályzata, 1639. január 14.* (Bódy – Urbán 2001, 58).

Londonban működött, a szabadságlevelet a telepesek magukkal vitték Amerikába, s ott a körülményekhez igazodva helyben módosították – például a Massachusetts-öböl Társaság esetében, mely Boston 1630-as megalapításában játszott szerepet.⁶

Az Új-Anglia területén létrejövő puritán gyarmatok alapítói főleg vallási ellentétek miatt hagyták el otthonukat, s tulajdonképpen a kálvini egyház szervezetében is jelen lévő önkormányzatiság elvét terjesztették ki közösségeik politikai kereteinek kidolgozásakor. Ezenkívül szerepet játszott az angol fejlődés azon sajátossága is, hogy nem jött létre abszolutizmus, illetve csak nagyon csökevényes formában és nagyon rövid ideig, s már a kora újkorban jellemzővé vált, hogy helyi szinten a tisztségviselőket az egyes települések lakói maguk választották, s maguk is fizették, így azok nem függtek a központi kormányzattól.⁷

Eleinte a puritán gyarmatokon azok rendelkeztek választójoggal, akik az egyházközségnek is tagjai voltak. Amikor azonban a lakosok száma növekedni kezdett, s más vallású és más etnikumú telepesek is érkeztek, átalakították a rendszert, s a választójog alapja a földtulajdon lett. Egy-egy kereskedő társaság, vagy az adott gyarmat tulajdonosa, vagy a korona befolyást gyakorolt ugyan a település működésére, de a kormányzó mellett minden esetben működött egy egy- vagy kétkamarás választott testület is.⁸

A gyarmati jogállás azt jelentette, hogy gazdaságilag és politikailag is függtek az angol parlament szabályozó törvényeitől, ugyanakkor a helyi ügyekről helyben döntöttek. A korona részéről megvalósuló ún. „üdvös elhanyagolás” politikájában a hétéves háború hozott fordulatot. Az 1763-ban megkötött párizsi béke nyomán Nagy-Britannia birtokába került Kanada, így az első Brit Birodalom elérte legnagyobb kiterjedését. A háború miatt felhalmozódott adósságok törlesztése, a megnövekedett terület igazgatásának és védelmének megszervezése az adóterhek növelését vonta maga után. Az 1765-ben elfogadott Bélyeg-törvénnyel szemben azonban már tiltakozásukat fejezték ki a gyarmatok lakosai, arra hivatkozva, hogy ezekhez nem járultak hozzá, márpedig „képviselőt nélkül nincs adózás”. Az állásfoglalás az ún. Bélyegtörvény-kongresszuson született meg, melyen a koronagyarmatként létrejött Georgia kivételével minden kolónia képviselői részt vettek.⁹

A politikai csatározások végül az I., majd a II. Kontinentális Kongresszus összehívásához vezettek, s utóbbin a képviselők 1776. július 4-én kinyilvánították a gyarmatok függetlenségét. A Thomas Jefferson által megfogalmazott dokumentum a felvilágosodás jegyében az ember természetes jogaira és a társadalmi szerződésre hivatkozott, s annak a brit kormány által történt megszegését jelölte meg az elszakadás legfőbb okaként. „Magától értetődőnek tartjuk azokat az igazságokat, hogy minden ember egyenlőként teremtetett, az embert Teremtője olyan elidegeníthetetlen jogokkal ruházta fel, amelyekről le nem mondhat, s ezek közé a jogok közé tartozik a jog az élethez és a szabadsághoz, valamint a jog a boldogságra való törekvésre. Ezeknek a jogoknak a biztosítására az emberek kormányzatokat létesítenek, amelyeknek törvényes hatalma a kormányzottak beleegyezésén nyugszik. Ha bármikor, bármely kormányforma alkalmatlanná válik e célok megvalósítására, a nép joga, hogy az ilyen kormányzatot megváltoztassa vagy eltörölje, és új kormányzatot létesítsen, olyan

⁶ *Massachusetts első kiváltságlevele, 1629. március 4.* (Bödy – Urbán 2001, 56–58); *First Charter of Massachusetts, March 4, 1629* (Commager 1973, 16–18; Sellers – May – McMillen 1995, 20–23, 30–32).

⁷ Anderson 1989, 145–184.

⁸ Sellers – May – McMillen 1995, 36–37.

⁹ *Az 1765. évi Bélyegtörvény-ellenes kongresszus határozatai* (Bödy – Urbán 2001, 97–98).

elvekre alapítva és hatalmát olyan módon szervezve, amely jobban védi biztonságát, és jobban elősegíti boldogulását.”¹⁰

A politikai állásfoglalások idején az amerikai gyarmatok lakóinak már fel kellett venniük a harcot a brit hadsereggel, s európai segítségre is szükségük volt ahhoz, hogy ezt sikerre vigyék és függetlenségüket elismertessék. Erre az 1783-as párizsi békében került sor.¹¹ Ezt követően 1787-ben készült el az Amerikai Egyesült Államok alkotmánya, mely 1789-ben lépett életbe. Legfontosabb elve az önkormányzatiság és a hatalmi ágak szétválasztása volt. Ezt szövetségi szinten, az egyes államokban és az egyes településeken is érvényesítették, s kialakult az ún. „fékek és ellensúlyok rendszere”, ami azt jelentette, hogy a három hatalmi ág egymástól elkülönült, ugyanakkor egymást ellenőrizte is.¹²

Ezeket az elveket akkor is érvényesítették, amikor az eredeti tizenhárom gyarmatból létrejövő tizenhárom államon kívül a békeszerződésben megkapott további területek Egyesült Államokba történő betagozása megtörtént. Az Appalache-hegység és a Mississippi folyó közötti területről az ún. Északnyugati és Délnyugati Szervezési Szabályzat rendelkezett 1787-ben és 1790-ben. A területszervezésnek három fázisát határozták meg. Az első fázisban még teljes mértékben az amerikai szövetségi kongresszus irányítása alatt állt egy adott vidék, s elnevezése körzet vagy kerület volt (*district*). Amikor egy körzet nagyjából férfi lakossága elérte az ötezer főt, jogosulttá váltak saját törvényhozó testület választására, és szavazati joggal nem rendelkező képviselőt küldhettek a szövetségi kongresszusba. Ebből, az ún. territórium (*territory*) státuszból akkor válhatott állammá (*state*) egy terület, ha szabad lakosainak száma elérte a hatvanezret. Erről az Északnyugati Szervezési Szabályzat a következőképpen rendelkezett: „az ilyen állam képviselői által befogadtatik az Egyesült Államok Kongresszusába, bármely tekintetben az eredeti államokkal egyenrangúan, és szabadságában áll majd állandó alkotmányt és államkormányzatot kialakítania.”¹³ Ennek megfelelően a csatlakozást követően minden állam elkészítette saját alkotmányát, a szövetségi alkotmányban megfogalmazott elvekkel és szabályozásokkal összhangban, ugyanakkor az adott területen élők érdekeinek figyelembevételével.

Az 1783-ban megalakult Amerikai Egyesült Államok határa északon Kanada, keleten az Atlanti-óceán, délen az Új-Spanyolországhoz tartozó Florida, nyugaton pedig a Mississippi folyó volt, s területe közel 2,3 millió négyzetkilométer. A nemzetközi helyzet változásának köszönhetően a fiatal állam ezt hamarosan kétszeresére növelhette. A francia forradalom nyomán kibontakozó napóleoni háborúk alatt ugyanis Franciaország arra kényszerült, hogy a Mississippi folyó nyugati vízgyűjtő medencéjét eladja az amerikai kormánynak. Jefferson elnök megbízottai eredetileg New Orleans megvásárlására tettek ajánlatot, de végül megkapták egész Louisianát, 2,1 millió négyzetkilométernyi területet.¹⁴ Ennek egyik legfőbb oka az volt, hogy viszonylag kevés francia telepes élt a vidéken, így igazgatása és védelme nehézségeket okozott. Ráadásul hadjáratai költségeinek fedezésére Napóleonnak pénzre volt szüksége. Az 1803-ban így megszerzett terület territórium státuszba került, s legnépe-

¹⁰ *A Függetlenségi Nyilatkozat* (Bödy – Urbán 2001, 112); *Declaration of Independence*, July 4, 1776 (Commager 1973, 100).

¹¹ Kökény 1993.

¹² *Az Amerikai Egyesült Államok Alkotmánya* (Bödy – Urbán 2001, 479–495).

¹³ *Rendelet az északnyugati területekről* (Bödy – Urbán 2001, 133–134).

¹⁴ *The Cession of Louisiana, April 30, 1803* (Commager 1973, 190–191).

sebb és stratégiaileg legfontosabb részén, New Orleans központtal 1812-ben létrejött Louisiana állam.¹⁵

A 19. század első harmadában a napóleoni háborúk miatt meggyengült Spanyolország helyzete is megrendült az amerikai kontinensen. Közép- és Dél-Amerikában ekkor bontakoztak ki a spanyol gyarmati uralom elleni függetlenségi mozgalmak, s ekkor szakadt el Florida is. A területet a két állam külügyminisztere (Luis de Onís és John Q. Adams) által 1819-ben aláírt egyezményben azzal a feltétellel adta át Spanyolország az Egyesült Államoknak, hogy az amerikai kormány megígérte, Floridáért cserébe lemond az akkor még spanyol uralom alatt álló Texasra támasztott igényéről.¹⁶

Ahogy azonban az a nyugati terjeszkedés során többször is előfordult, az amerikai telepesek nem mindig kértek engedélyt egy-egy terület birtokbavételekor az adott vidéken lévő kormányzattól. Így kezdődött bevándorlásuk Texasba is. A dolog ironiája, hogy mivel a tartomány Új-Spanyolország északnyugati peremvidékén helyezkedett el, s igen gyéren lakott volt, maga a központi kormányzat tett kísérletet arra, hogy lakosokat vonzzon oda, később azonban már nem tudott határt szabni a bevándorlásnak. Az első jelentős amerikai csoport vezetője Stephen F. Austin volt. Amikor Mexikó 1821-ben függetlenné vált, Austin megerősítette az apja számára még a spanyol gyarmati kormányzat által adott engedélyt arra vonatkozólag, hogy háromszáz amerikai családot telepítsen le Texasban. Kolóniája egyedülálló volt a tekintetben, hogy kezdetben maga válogathatta meg telepeseit.¹⁷

Austin fontosnak tartotta, hogy együttműködjének a mexikói kormánnyal. 1822. május 22-én gratulált Iturbide császár megválasztásához, majd hűségeskütt tett Mexikóra. A császárság csupán néhány hónapig állt fenn, s 1824-ben Mexikó amerikai mintára szövetségi köztársaság lett. A következő évben kongresszusa liberális bevándorlási törvényt fogadott el, s megnyitotta a független állam északnyugati határvidékét a bevándorlás előtt. Ekkoriban már körülbelül háromezer amerikai élt Texasban – legtöbbször engedély nélkül. A mexikói határőrök nem tudták visszafordítani őket, s azt sem tudták megakadályozni, hogy újabb telepesek érkezzenek. A kormány legfeljebb abban bízhatott, ha legalizálják ott létüket, akkor esetleg hűséges állampolgárokká alakíthatják őket. A hatóságok valószínűleg azt is remélték, hogy a liberális bevándorlási törvény révén mexikói és európai telepesek is érkezni fognak, s számuk hamarosan meghaladja majd az amerikaiakét. A törvény értelmében egy felnőtt férfi közel kétezer hektár földet vehetett birtokba, szinte ingyen, ami jelentős vonzerő volt.¹⁸ A sikertelen spanyol kolonizációs politikát követően úgy tűnt, beválik az új stratégia, hisz a tartomány népessége másfél évtized alatt két és fél ezerről negyvenezerre nőtt. Ez azonban azzal is együtt járt, hogy a lakosságon belül többszörösére nőtt az amerikai telepesek aránya.¹⁹

A bevándorlók eleinte Texas keleti és középső területein vettek birtokba földet, s viszonylag kevés kapcsolatuk volt más telepésekkel, s még kevesebb az őslakos indiánokkal vagy a mexikói texasiakkal, a *tejanókkal*. A mexikói kormányzat sem tudott kellő figyelmet fordítani rájuk, hisz lekötötték a függetlenség kivívását követő belső problémák, egymást

¹⁵ Meinig 1993, 9–11, 17–18.

¹⁶ *Florida Treaty, February 22, 1819* (Commager 1973, 223–224; Weber 1982, 12; Meinig 1993, 72–73).

¹⁷ *Permit and Conditions for Colonization, November 23, 1821* (Barker 1924, 435; Cantrell 1999, 94).

¹⁸ *The National Colonization Law, August 18, 1824* (Wallace – Vigness 1963, 48); *The Coahuila-Texas State Colonization Law, March 24, 1825* (Wallace – Vigness 1963, 48–50).

¹⁹ Weber 1982, 162.

követő gazdasági és politikai válságok. Bár az 1824-es alkotmányban amerikai mintára demokratikus elveket fogalmaztak meg, a spanyol gyarmati rendszer öröksége, a katolikus egyház, az állam és a hadsereg befolyása miatt azonban ezeket nem volt könnyű a gyakorlatban megvalósítani. A Texasban letelepedő amerikaiak egyik legnagyobb sérelme éppen az volt, hogy mindennapjaikat a távoli, központi kormány döntései szabályozták. A helyi kormányzat gyengesége, a nyelvi akadályok, a vallási és kulturális különbségek, az új földek birtokbavétele egyaránt konfliktusforrást jelentett. Ennek ellenére, főleg Austinnak köszönhetően, mindaddig együttműködtek a mexikói kormánnyal, míg az biztosította számukra a földszerzés lehetőségét, de igazán nem szólt bele dolgaikba.

Amikor azonban 1835-ben a mexikói elnök, Antonio López de Santa Anna centralista fordulatot hajtott végre és Texast szorosabb ellenőrzés fenyegette, a lakosok – beleértve az amerikaiakat és a *tejanókat* is – úgy döntöttek, szembe szállnak politikájával. November elején a tartomány tizenkét városából ötvenöt küldött gyűlt össze San Felipe de Austinban, akik egy ideiglenes kormány felállításáról döntöttek. Ezután kiadtak egy nyilatkozatot, mely az amerikai függetlenségi nyilatkozat érvelésére emlékeztetett. Megállapították, hogy a centralisták „felbontották a Társadalmi Szerződést, mely Texas és a Mexikói Konföderáció többi tagja között létezett”. Elítélték Santa Anna zsarnoki rendszerét, és az ember „természetes jogaira” hivatkozva kijelentették, hogy a texasiak meg fogják védeni szabadságjogaikat és az 1824-es alkotmányt.²⁰

Még tartott a tanácskozás, amikor Santa Anna parancsot adott Texas megregulázására, és közel hatezer katonát vezényelt a tartomány ellen. Miután a mexikói sereg átlépte a Rio Grande folyót, a texasi küldöttgyűlés tagjai 1836. március 2-án kinyilvánították függetlenségüket.²¹ Állásfoglalásuk párhuzamot vont az amerikai gyarmatok elszakadásával. Az elvi bevezetőben a texasiak is az ember elidegeníthetetlen jogaira, a társadalmi szerződésre és az ellenállás jogosságára helyezték a hangsúlyt. Ezután felsorolták a mexikói kormánytól elszenvedett sérelmeket, majd levonták a következtetést: „Az önfenntartás szüksége ezért most örökös politikai különválásunkat nyilvánítatja ki velünk. Ezért mi, Texas népének [...] képviselői [...] ezennel elhatározzuk és kijelentjük, hogy örökre megszüntetjük politikai kapcsolatainkat a mexikói néppel, és hogy Texas népe mostantól szabad, szuverén és független köztársaságot alkot [...]”.²²

A texasiak több alkalommal megütköztek a mexikói sereggel. Elszántságuk a veszteségek ellenére is töretlen maradt, s végül 1836. április 21-én a San Jacinto folyó melletti csatában Sam Houston vezetésével legyőzték Santa Anna katonáit.²³ A mexikói elnök fogságba esett, s a Velascói Szerződésben elismerte Texas függetlenségét. Ezt azonban szabadulása után érvénytelennek nyilvánította, s a mexikói kongresszus sem fogadta el.²⁴

A háború alatt még több amerikai érkezett a területre, s a Velascói Szerződést követően Texas felvételét kérte az Egyesült Államokba. Az amerikai kongresszus azonban, bár 1837. március 3-án elismerte Texas függetlenségét, négy hónappal később elutasította az annexió-

²⁰ *The Texas Declaration of Causes for Taking up Arms against Santa Anna, November 7, 1835* (Wallace – Vigness 1963, 91).

²¹ *The Texas Declaration of Independence, March 2, 1836* (Wallace – Vigness 1963, 98–99).

²² *Texas függetlenségi nyilatkozata, 1836. március 2.* (Bódy – Urbán 2001, 169).

²³ Fehrenbach 1968, 229–233; Nevin 1975, 133–140.

²⁴ *The Treaty of Velasco, May 14, 1836* (Wallace – Vigness 1963, 117–118; Fehrenbach 1968, 241; Salvat – Rosas 1986, 1773–1774).

ra vonatkozó kérelmét. Ennek legfőbb oka az lehetett, hogy az északi államok ellenezték a rabszolgatartó területek kiterjesztését.²⁵ Ebben a helyzetben a texasiaknak újra kellett gondolniuk helyzetüket és újra kellett fogalmazniuk, kik is ők és kihez tartoznak. Míg a függetlenségi háború előtt és alatt sokszor tettek utalást angolszász gyökereikre és múltjukra, s nem egyszer vontak párhuzamot az amerikai függetlenségi háborúval, az Egyesült Államokhoz történő csatlakozás megghiúsulását követően a hangsúly a mexikóiak ellen vívott közös harc sikerére helyeződött, ami jelentősen megnövelte a texasiak összetartozásának érzését.

Mivel az Egyesült Államokból történt elköltözést követően a telepések számára már problémássá vált az „amerikai” elnevezés, főleg miután Texas szuverén állam lett, így az eredet tekintetében szélesebb értelmezést kellett találniuk. Ezért visszanyúlta az angolszász gyökerekhez. Ez a megjelölés már kifejezte a Mexikótól való elválást, ugyanakkor nem utalt arra, mintha Texas az Egyesült Államok egyfajta függeléke vagy valamiféle másolata lett volna. A telepések úgy érezhették, önálló angolszász köztársaságként Texas egyenrangú lehet az USA-val. Így viszont a texasiak önkormányzatiság terén meglévő képességeit nem csupán úgy lehetett indokolni, hogy jól megtanulták a leckét az amerikai függetlenségi háború résztvevőitől és az alapító atyáktól, hanem azt lehetett mondani, hogy ezek a tulajdonságok az angolszász gyökerekből eredtek.

A szuverén állam létrejötté és az önálló kormányzás azonban nem eredményezett stabilitást. A Texasi Köztársaság megalakulását követően számos problémával, s főként gazdasági nehézséggel küzdött, így újra és újra felmerült az Egyesült Államokhoz történő csatlakozás kérdése. Ahhoz azonban, hogy Texas helyzetében változás következzen be, változásra volt szükség mind az amerikai belpolitikában, mind a nemzetközi helyzetben. Ezek közül az egyik változás a kontinens északnyugati részén, az ún. Oregon vidéken történt.

A 19. század első felében az Oregon elnevezés jóval nagyobb területet jelölt, mint a mai Oregon állam.²⁶ A területre eredetileg igényt formált Nagy-Britannia, Franciaország, Oroszország és Spanyolország is. A franciák 1763-ban, a hétéves háború végén elvesztették jogalapjukat, a spanyolok és az oroszok pedig különböző szerződésekből lemondtak róla.²⁷ 1818-ban megállapodás született az USA és Nagy-Britannia között is. A 49. szélességi fok lett a határ a Nagy-tavaktól nyugatra egészen a Sziklás-hegységig, a Csendes-óceánig terjedő vidék pedig a két ország közös birtokába került. A szerződés mindkét fél állampolgárai számára engedélyezte a kereskedelmet és a letelepedést a közös igazgatás alatt lévő területen. A megállapodás tíz évre szólt, majd megújították, azzal a kikötéssel, hogy bármelyik fél felmondhatja, ha ezt a szándékát egy évvel korábban jelzi.²⁸

Az amerikaiak 1792-től kezdve formáltak igényt az Oregon vidékre, amikor Robert Gray, egy bostoni prémkereskedő hajó kapitánya felfedezte a Columbia folyó torkolatát. Az

²⁵ John Forsythe, az amerikai külügyminiszter indoklásában arra hivatkozott, hogy Mexikóval kötött egyezményei miatt a kérdés tárgyalása fel sem merülhet az Egyesült Államokban (Richardson 1943, 140; Connor 1971, 146–147).

²⁶ Határa északon az Oroszországhoz tartozó Alaszka (északi szélesség 54°40'), délen a spanyol-mexikói Kalifornia (42. szélességi kör) volt, keleten a Sziklás-hegység, nyugaton pedig a Csendes-óceán, vagyis a mai Oregon, Washington és Idaho államot, valamint Montana és Wyoming, illetve a kanadai Brit Columbia provincia egy részét foglalta magában.

²⁷ Pletcher 1973, 103; LaFeber 1989, 76–78.

²⁸ LaFeber 1989, 75; Meinig 1993, 74–75.

angolok egészen Francis Drake Föld körüli útjáig vezették vissza jelenlétüket, amit a 18. század végén James Cook és George Vancouver felfedezőútjai is felelevenítettek. Louisiana 1803-as megvásárlását követően azonban az 1804 és 1806 között az északnyugati határvidék felderítésére szervezett Lewis és Clark-expedíció további jogalapként szolgált az USA számára és megerősítette az amerikai igényt az oregoni régió egészére.²⁹

Eközben azonban észak felől brit és francia-kanadai prémvadászok érkeztek, majd megjelentek a szintén brit kézben lévő kereskedő társaságok, s olyan állomásokat hoztak létre, ahol a prémvadászok és az indiánok cserekereskedelmet folytathattak. Az Északnyugati Társaság és a Hudson-öböl Társaság 1808-tól kezdett terjeszkedni a vidéken, majd 1821-ben a Hudson-öböl Társaság a csendes-óceáni partvidék északnyugati részének egészén átvette a kereskedelem irányítását.³⁰ Ennek következtében az 1810-es és 1820-as években a terület tulajdonképpen *de facto* brit kormányzás alatt állt. Ez azonban a kereskedőállomásokra és erődökre korlátozódott, illetve azokra a kisebb településekre, amelyek körülöttük kialakultak. Ezek a kis mezőgazdasági kolóniák azonban a Társaság által létrehozott teleppek voltak inkább és nem szervesen fejlődő közösségek. Az alulról építkező közösségek kialakítása így – az észak-amerikai kontinens nyugati határvidékének más területeihez hasonlóan – itt is az amerikai telepesek révén történt.

A prémvadászok és a hittérítők felfedező útjait követően az első szekérkaraván 1842 tavaszán indult útnak Missouriból az ún. Oregon-ösvényen több mint száz telepessel. Annak ellenére, hogy a Hudson-öböl Társaság ellenezte az amerikaiak bevándorlását, helyi megbízottja, John McLoughlin segítséget nyújtott nekik, és élelmiszert, valamint szerszámokat adott hiteltre. Számos kisebb csoportot követően 1843-ban tömeges bevándorlás kezdődött a területre.³¹

Az Oregon-ösvény kiindulópontja legtöbbször a Missouri állambeli Independence volt. A telepesek és családjaik innen indultak el nyugat felé a prérin át, majd Laramie erődnél megpihentek. Ezután átkeltek a Sziklás-hegységen, majd a Snake folyó mentén eljutottak Fort Hallig. Végül a Columbia folyón leereszkedve megérkeztek a Willamette folyó termékeny völgyébe. Az átkelés körülbelül hat hónapig tartott. A legtöbb csoport májusban indult útnak azt remélve, hogy novemberre, mielőtt a hóesés elvágna a hegyvidéki átjárókat, célba ér. Általában húsz-huszonöt szekér indult egyszerre útnak, de előfordult, hogy akár ötvenhatvan is. A szekérkaravánok legtöbbjét részletes szabályok alapján szervezték meg, ami meghatározta a vezetők kiválasztásának szempontjait csakúgy, mint az úton haladók viselkedési normáit. Minden expedíciónak volt egy kapitánya, aki teljes körű felelősséggel tartozott és egy kalauza (lehetőleg egy olyan személy, aki korábban már járt a vidéken), aki mutatta az utat és tárgyalt az őslakosokkal.³² A résztvevők sokszor rokoni kapcsolatban álltak egymással vagy egy városból indultak, s ezek a kötelékek megmaradtak a későbbiekben is, ami a létrejövő közösségek fontos szervező- és összetartó erejét jelentette.³³

²⁹ Thomas Jefferson elnök megbízásából 1804-ben indult útnak Meriwether Lewis és William Clark vezetésével az az expedíció, mely felhajózott a Missouri forrásvidékéig, átkelt a Sziklás-hegységen és a Columbia folyón leereszkedve kijutott a Csendes-óceánig (LaFeber 1989, 42).

³⁰ Bumsted 1992, 202–203.

³¹ LaFeber 1989, 70.

³² Dodds 1986, 70.

³³ Dodds 1986, 74–75.

1843-ban több mint ezer bevándorló érkezett, a következő évben további ezerötszáz, 1845-ben pedig háromezer.³⁴ Településeik fokozatosan túlnőttek a Hudson-öböl Társaság kereskedőállomásain, s hamarosan ők is az amerikai szuverenitás kiterjesztését kezdték követelni Oregon vidék egészére. Mivel – legalábbis kezdetben – az amerikai kormány kevés figyelmet fordított rájuk, a korábbi telepes közösségek mintájára saját kormányt hoztak létre. 1843. július 5-én elfogadtak egy alkotmányt „a kölcsönös védelem céljából, valamint, hogy biztosítsuk a köztünk lévő békét és a fejlődést [...] egészen addig, míg az Amerikai Egyesült Államok ki nem terjeszti fölénk hatalmát”.³⁵ Ez az ún. Organikus törvény már az ideiglenes kormány megszületését jelentette. Egy kilenctagú, jellegzetesen amerikai testület jött létre, melynek egy présvadász, néhány hittérítő és az Oregon-ösvényen érkezett telepes lett a tagja. A Hudson-öböl Társaságot is meghívták a kormányba, de McLoughlin ezt nem fogadta el.³⁶

Az alkotmány intézkedett a földszerzés feltételeiről is a régióban. Házaspárok maximum 640 *acre*-t, vagyis 260 hektár földet igényelhetek ingyen, az egyedülállók pedig 320 *acre*-t, vagyis 130 hektárt, ami jelentős vonzerő volt. Amikor a telepesek száma tovább nőtt a területen, az amerikai kormány sem hagyhatta figyelmen kívül a távoli oregoni „köztársaságot”. Az 1844-es elnökválasztási kampányban James K. Polk egyszerre szólított fel Texas annexiójára és az amerikai igény Oregonra történő kiterjesztésére. A Demokrata Párt jelöltjeként az expanzió és az Egyesült Államok kontinentális hatalommá válása mellett foglalt állást, ami ilyen formában támogatásra talált az északi és a déli államok körében is. Ellenfele Henry Clay, a korszak egyik legtekintélyesebb whig politikusa volt. Ellenezte Texas bekebelezését, így a déliek elpártoltak tőle, s a választásokat végül Polk nyerte.³⁷

A terjeszkedés szélsőséges híveivel szemben, akik északon egészen az 54°40' szélességi körig szerették volna kitolni az USA a határát, Polk elnök hajlott a kompromisszumra. 1845 júliusában felhatalmazta James Buchanan külügyminisztert, hogy a 49. szélességi kört ajánlja fel határként. Ez azonban nem elégítette ki az egész Vancouver-szigetre és a Columbia folyó szabad hajózására támasztott angol igényeket, ezért a brit nagykövet elutasította. A visszautasítás felháborította Polkot. 1845. december 2-án, a Kongresszushoz intézett első évi üzenetében az elnök azt javasolta, hozzák a britek tudomására, hogy élnek az 1818-as szerződésben foglalt jogukkal és felmondják a közös birtoklásról szóló egyezményt.

A két fél között igen feszültté vált a viszony, Nagy-Britannia hadihajókat vezényelt a nyugati féltekére, de végül nem került sor háborúra. Hosszas vitákat követően a britek elfogadták a 49. szélességi kört határként, de országukhoz tartozónak nyilvánították Vancouver-sziget egészét és garanciát kértek a hajózási jogaikra a Columbia folyón. Az amerikai Szenátus a szerződés elfogadására tett javaslatot, azzal a módosítással, hogy a Columbia folyó brit hajózási joga ideiglenes legyen. Az egyezményt végül ezzel a változtatással írták alá 1846. június 15-én.³⁸ A megállapodás értelmében több mint 742 000 négyzetkilométer

³⁴ Clark 1981, 162, 178; LaFeber 1989, 105.

³⁵ *The Organic and Other General Laws of Oregon* (Brown 1892, 163).

³⁶ Clark 1981, 158–159, Dodds 1986, 91.

³⁷ A népi szavazatokat tekintve Polk kis többséget tudott csak szerezni (50% : 48% volt az arány), de az elektori szavazatok közül 170-et, míg Clay 105-öt kapott (Hahner 2006, 102–103; Clark 1981, 182–183).

³⁸ *The Treaty of Oregon, June 15, 1846* (Commager 1973, 311–312; Clark 1981, 187–188; Pletcher 1973, 413–414).

került az Egyesült Államok birtokába. Az USA így olyan mértékű geopolitikai győzelmet könyvelhetett el, melyet tényleges jelenléte nem támasztott alá, hisz ekkoriban mindössze körülbelül hatezer amerikai élt a régióban.

Az a tény, hogy a közel harminc évig tartó határvita végül békés megoldással zárult, számos bel- és külpolitikai tényezőnek volt köszönhető. A brit kormány főleg belpolitikai kérdések miatt kényszerült gyors megoldásra. Az 1840-es években Írországot sújtó burgonyavész és éhínség, a gabonatörvények visszavonása körül folyó viták és az egyre feszültebbé váló belpolitikai helyzet az amerikaiakkal történő megegyezés irányába mozdította el a kormányt. A brit közvéleményt nem igazán érintette meg a távoli Oregon vidék helyzete, a Hudson-öböl Társaság vezetőit pedig könnyen meg lehetett győzni, miután biztosították számukra a hajózás feltételeit a Columbia folyón és jogaikat az USA-nak átadott területen.³⁹ Az Oregon-ösvényen érkező amerikai telepesek ezreit látva a Társaság helyi vezetői, köztük McLoughlin, még azelőtt döntöttek három kereskedőállomás (Fort Boise, Fort Hall és a központ, Fort Vancouver) felszámolásáról és északabbra költöztetéséről, mielőtt a határvita eldőlt volna.⁴⁰

Az amerikaiak esetében egy külpolitikai kérdés, az 1846 tavaszán elkezdődött mexikói háború volt az, ami siettetette a megegyezést. A kormány szerepét azonban hiba volna túlretekelnünk. Nem szabad elfelejtenünk, hogy akárcsak a nyugati terjeszkedés más színterein, Oregon vidéken is azok az amerikai telepesek voltak a területszerzés kezdeményezői, akik oda bevándoroltak, a kormány inkább csak követte őket. Az amerikai siker magyarázata az Oregon területén élő brit és amerikai lakosság jellegében lévő alapvető eltérés lehetett. Míg az előbbi közösségeket egy kereskedelmi társaság hozta létre és tartotta fenn, az utóbbiak spontán népmozgás, telepesátköltözés eredményeként alakultak ki. Az előbbi egymástól nagy távolságra szétszóródott kereskedőállomások hálózata volt, melyek állományát fizetett alkalmazottak alkották, az utóbbiak a bevándorló telepesek szervesen fejlődő közösségei.

Ehhez hasonló folyamat játszódott le Texasban és a délnyugati határvidéken is. Az 1836-os függetlenségi háborút követően jelentősen megnőtt az amerikai bevándorlók száma a Texasi Köztársaság területén. A fiatal állam azonban sorozatos gazdasági válságokkal küzdött, s állandó fenyegetettséget jelentett számára az is, hogy Mexikó megpróbálja visszafoglalni. Az 1840-es évek elején ezért ismét felvételét kérte az Amerikai Egyesült Államokba. Heves vitákat követően, s valószínűleg annak okán is, hogy az 1844-es elnökválasztási kampányban James K. Polk Oregon és Texas egyidejű felvétele, s így az északi és déli területek közötti egyensúly fenntartása mellett érvelt, 1845 elején az amerikai Kongresszus két háza végül közös határozatot hozott Texas annexiójáról, amely 28. államként csatlakozott az Unióhoz.⁴¹

Mexikó sem Texas függetlenségét, sem az Egyesült Államokba történő felvételét nem ismerte el, ami háborúhoz vezetett. A két ország gazdasági és katonai ereje azonban nem

³⁹ A Hudson-öböl Társaság 1845 augusztusában csatlakozott az ideiglenes kormányhoz, de az Oregon-szerződés aláírását követően, 1848-ban kivonult Oregonból. Központjukat a Brit Columbia területén lévő Fort Victoriába tették át. Az USA végül 650 000 dollárt fizetett a Társaságnak kárpótlásként az Egyesült Államok területén maradó tulajdonáért és épületeiért (White 1991, 77; Pletcher, 1973, 588).

⁴⁰ Hawgood 1967, 150.

⁴¹ *Annexation of Texas, March 1, 1845* (Commager 1973, 306–307).

volt egymáshoz mérhető. Az amerikai csapatok még Mexikóvárost is elfoglalták.⁴² Az 1848-ban megkötött Guadalupe Hidalgó-i békében Mexikónak nem csupán Texasról kellett lemondania, hanem arról a területről is, mely ma Kalifornia és Új-Mexikó államot, valamint Nevada, Utah, Arizona és Colorado nagy részét alkotja.⁴³ Az Amerikai Egyesült Államok területe így két év alatt hatvannégy százalékkal nőtt meg. Az Oregon-szerződés révén északon, a Mexikó elleni háborút követően pedig délen és nyugaton is elérte mai határát.⁴⁴ A 19. század közepére jelentős elmozdulás történt a kontinens erőviszonyaiban. A geopolitikai viszonyok átalakulásához pedig nagymértékben hozzájárult az amerikai telepések nyugatra költözése, a telepesszabadság kiterjesztése és a civil társadalom kialakulása.

Bibliográfia

- Anderson 1989 = Anderson, P.: *Az abszolutista állam*. Budapest.
- Barker 1924 = Barker, E. C.: *The Austin Papers*. Vol. I. Washington–Austin.
- Bödy – Urbán 2001 = Bödy P. – Urbán A. (szerk.): *Szöveggyűjtemény az Amerikai Egyesült Államok történetéhez, 1620–1980*. Budapest–Pécs.
- Brown 1892 = Brown, J. H.: *Political History of Oregon, Provisional Government. Treaties, Conventions, and Diplomatic Correspondence on the Boundary Question; Historical Introduction of the Explorations on the Pacific Coast; History of the Provisional Government from Year to Year, with Election Returns and Official Reports; History of the Cayuse War, with Original Documents*. Vol. I. Portland.
- Bumsted 1992 = Bumsted, J. M.: *The Peoples of Canada. A Pre-Confederation History*. Toronto.
- Cantrell 1999 = Cantrell, G.: *Stephen F. Austin, Empresario of Texas*. New Haven–London.
- Clark 1981 = Clark, M. Jr.: *Eden Seekers. The Settlement of Oregon, 1818–1862*. Boston.
- Connor 1971 = Connor, S. V.: *Texas. A History*. Arlington Heights.
- Fehrenbach 1968 = Fehrenbach, T. R.: *Lone Star. A History of Texas and the Texans*. New York.
- Hahner 2006 = Hahner P.: *Az Egyesült Államok elnökei*. Budapest.
- Hawgood 1972 = Hawgood, J. A.: *America's Western Frontiers. The Exploration of the Trans-Mississippi West*. New York.
- Israel 1967 = Israel, F. L. (ed.): *Major Peace Treaties of Modern History, 1648–1967*. Vol. II. New York.
- Kökény 1993 = Kökény A. (ford. és szerk.): *Békeszerződés Nagy-Britannia és az Egyesült Államok között (1783. szeptember 3.)*. (Documenta Historica 12.) Szeged.
- Kökény 2001 = Kökény A. (ford. és szerk.): *Békeszerződés az Egyesült Államok és Mexikó között (1848)*. (Documenta Historica 52.) Szeged.
- LaFeber 1989 = LaFeber, W.: *The American Age: United States Foreign Policy at Home and Abroad since 1750*. New York–London.

⁴² Fehrenbach 1968, 270–272; Pletcher 1973, 533–534; Nevin 1975, 221.

⁴³ *Treaty of Guadalupe Hidalgo. February 2, 1848* (Israel 1967, 733–751; Kökény 2001).

⁴⁴ A mexikói–amerikai határ 1853-ban, az ún. Gadsden-vásárlás révén vált véglegessé, amikor a Rio Grande mentén 76 800 négyzetkilométer került az USA birtokába. Lásd *The Gadsden Treaty*, December 30, 1853 (Israel 1967, 753–758); *Gadsden szerződés* (Kökény 2001, 27–29).

- Meinig 1993 = Meinig, D. W.: *The Shaping of America. A Geographical Perspective on 500 Years of History*. Vol. 2. *Continental America, 1800–1867*. New Haven–London.
- Nevin 1975 = Nevin, D.: *The Texans*. New York.
- Pletcher 1973 = Pletcher, D. M.: *The Diplomacy of Annexation. Texas, Oregon, and the Mexican War*. Columbia.
- Richardson 1943 = Richardson, R. N.: *Texas, The Lone Star State*. New York.
- Salvat – Rosas 1986 = Salvat, J. – Rosas, J. L.: *Historia de México. Tomo X.: Guerra y crisis*. México.
- Sellers – May – McMillen 1995 = Sellers, Ch. – May, H. – McMillen, N. R.: *Az Egyesült Államok története*. Budapest.
- Wallace – Vigness 1963 = Wallace, E. – Vigness, D. M. (eds.): *Documents of Texas History*. Austin.
- Weber 1982 = Weber, D. J.: *The Mexican Frontier, 1821–1846. The American Southwest under Mexico*. Albuquerque.
- White 1991 = White, R.: *“It’s Your Misfortune and None of My Own”. A New History of the American West*. Norman.

PÁSZTOR RENÁTA

**Az ukrán–orosz kapcsolatok alakulása
Ivan Mazepa „átállásától” a poltavai csatáig –
I. Péter levelezésének tükrében**

The Development of Ukrainian-Russian relations from Ivan Mazepa's "transition" to the Battle of Poltava – in the light of Peter I's correspondence. The study presents views on the changes in the relations between the Russian Empire and the Hetmanate from October 1708 to the battle of Poltava on 27 June 1709. Beside using the literature, I mainly focused on source-centricity, and I examined the correspondence of Peter I by using the volumes of *Письма и Бумаги императора Петра Великого*. The main objective of the study is to present, how the Tsar reacted to the "transition" of Ivan Mazepa; what changes took place in the Ukrainian-Russian relations after October 1708, and how Peter I's attitude to Ukrainian territories changed after the Russian victory.

Keywords: Ukrainian, Russian, relations, 18th century, Peter I, Ivan Mazepa, Hetmanate

Bevezetés

Tanulmányom témája az ukrán–orosz kapcsolatok alakulása I. Péter (1689–1725) uralkodása alatt, illetve ezen belül elsősorban egy szűkebb időintervallumra – az 1708. október és 1709. július közötti időszakra leszűkítve – a cár ukrán politikájában bekövetkezett változásokra fókuszál. Kutatásom során Ivan Mazepa (1687–1708) 1708 októberében történt „átállását” követően egészen az 1709. június 27-én lezajló, döntő jelentőségű poltavai csatáig tartó időszakot vizsgáltam meg. I. Péter ukrán politikájáról összességében megállapítható, hogy jól kutatott témája a történettudománynak és viszonylag széles körű angol, orosz és ukrán nyelvű historiográfiája létezik, a magyar történettudomány tekintetében viszont a téma a kutatás perifériáját képezi.

Az Ivan Mazepa svéddekhez történő csatlakozását tárgyaló historiográfia igen színesnek tekinthető abból a szempontból, hogy korszakonként, illetve az adott munka szerzőjének nemzetiségétől függően eltérő vélemények és megítélések születtek a téma feldolgozása során. A 19. századi történetírás összességében elítéli a hetman svéddekhez történő csatlakozását, és az adott nézetet képviselő történészek alapvetően kétféle érvet fogalmaztak meg gondolatmenetük során, amellyel a hetman árulásnak tekintett lépését támasztják alá. Az egyik érv szerint Ivan Mazepa a külpolitikai irányváltással az orosz állam biztonságát fenyegette, ezért tette szükségszerűen árulásnak tekintendő, míg a másik nézet azt hangsúlyozza, hogy a hetmant saját és a kozák elit érdekei vezérelték, valamint tettével saját népét

is elárulta, tehát ez esetben is árulásról kell beszélnünk.¹ A szovjet történetírás szintén eliteli és árulásnak minősíti a hetman lépését, gondolatrendszere elsősorban a két korábban említett elmélet szintézisére alapul. Ezt követően 1929 után az Ivan Mazepa tevékenységére fókuszáló kutatás lehetetlenné vált, ugyanis a szovjetrendszer tiltott minden olyan kutatási témát, amely az ukrán szeparatizmust érinti. A későbbiekben megjelenő, Ukrajna történetével foglalkozó művekben – amennyiben érintőlegesen szerepet kapott a hetman svéddekhez történő csatlakozása – minden esetben árulásként utaltak rá a korszak történetírói.² Az Ivan Mazepát védő történészek viszonylag későn, a 19. század végén jelentek meg a historiográfiában, elsősorban az ukrán nemzeti ébredésnek köszönhetően, ugyanis a nemzeti ébredéssel párhuzamosan új nézőpontba került a hetman svéddekhez történő csatlakozása is. Mazepa „védői” a hetman tettét elsősorban azzal próbálják meg igazolni, hogy a nemzeti érzései motiválták, illetve az ukrán államiság védelmének érdekében cselekedett, ezért nem „árulásról”, hanem „átállásról” beszélnek a svéddekhez történő csatlakozás esetében.³ Ivan Mazepa igazi felmentése az „árulás” bűne alól és alakjának rehabilitálása 1991 után, Ukrajna függetlenné válásával, majd az azt követő államépítéssel párhuzamosan az ukrán historiográfiában jelent meg. A modern ukrán történészek számos indokkal magyarázzák Mazepa átállását, és egyértelműen védelmükbe veszik a hetmant, illetve a jelenlegi politikában nemzeti hősként tekintenek rá. A Szovjetunió szétbomlása ellenére az orosz historiográfia hozzáállása lényegében nem változott Ivan Mazepához és a svéddekhez történő csatlakozásának tekintetében, továbbra is csak érintőleges, elsősorban az I. Péterrel foglalkozó munkákban kap szerepet, és a szakma jelentős része továbbra is árulásként értékeli a hetman cselekedetét.⁴ Az ukrán és az orosz történetírás képviselői mellett fontos kiemelni két angol nyelven alkotó történészt, Orest Subtelnyt és Robert Magocsit. Mindketten az ukrán emigrációs történetírás képviselői. Subtelny a tanulmányában, amely Mazepa „árulásának” kérdéskörét tárgyalja, egyértelműen a hetman „védelmére kel” és számos indokkal támasztja alá cselekedetének jogosságát,⁵ emellett Magocsi is egyértelműen a hetman „védői” közé sorolható.⁶ Tanulmányomban nem céloz az állásfoglalás az egyes nézetek ellen vagy mellett, azonban fontosnak tartom kiemelni, hogy Mazepa svéddekhez történő csatlakozására következetesen „átállásként” fogok utalni.

A fent említett angol, orosz és ukrán művek leginkább a hetman „árulásának”, „átállásának” kérdését, annak körülményeit, valamint az ukrán területek hetmanjának motivációját tárgyalják. Ennek következtében jelen tanulmány célja, hogy egy másik szemszögből, mégpedig I. Péter szemszögéből vizsgálja a témát. Ennek érdekében saját kutatásom során a szakirodalom felhasználása mellett elsősorban a forrásközpontúságra törekedtem, és I. Péter levelezését vizsgáltam meg, amelyhez a cár levelezését tartalmazó *Письма и Бумаги императора Петра Великого* köteteit használtam fel. Tanulmányom fő célkitűzése, hogy ezen forráscsoport feldolgozása és értelmezése alapján bemutassam, hogyan reagált a cár Ivan Mazepa átállására, milyen változások következtek be az ukrán–orosz kapcsolatrend-

¹ Varga 2017a, 77–79.

² Varga 2017a, 79–81.

³ Varga 2017a, 81–83.

⁴ Varga 2017a, 86–89, Bapra 2017, 129–134.

⁵ Subtelny 1978, 158–183.

⁶ Magocsi 2007, 107–113.

szerben 1708 októberét követően, illetve mennyiben változott I. Péter viszonyulása az ukrán területekhez a poltavai csata és az orosz győzelem után.

Ukrán–orosz kapcsolatok 1708-at megelőzően

Röviden áttekintem a legfontosabb előzményeket az ukrán és az orosz történelem vonatkozásában, emellett néhány gondolat erejéig kitérek az ukrán–orosz kapcsolatrendszer alapjaira, illetve arra, hogyan nézett ki a két ország viszonya 1708-at megelőzően, ugyanis ezen információk ismerete elengedhetetlen ahhoz, hogy Ivan Mazepa átállását követően, majd pedig az ukrán–orosz viszonyban a poltavai csata után bekövetkezett változás értelmezhető legyen.

Mielőtt az ukrán területek orosz függésbe kerültek volna, a Rzeczpospolita, más néven a Lengyel–Litván Államközösség fennhatósága alá tartoztak. A Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség 1569-ben a lublini unió keretében egyesült,⁷ aminek következtében az ukrán területek a lengyel korona közvetlen ellenőrzése alá kerültek.⁸ A lengyelek és az ukránok között gyakoriak voltak a konfliktusok, főleg az állami kozákság száma és ortodox vallása miatt, a lengyelek ugyanis hagyományosan katolikus vallásúak voltak. Ezek az ellentétek az 1648-as Bogdan Hmelnyickij vezette felkelésben (1654–1657) csúcsosodtak ki. Korábban már voltak kozák felkelések, de az 1648. évi össznépi ukrán lázadásba torkollott.⁹ A felkelés során a célok folyamatosan változtak. Kezdetben a felkelés céljai között nem szerepelt az autonóm ukrán állam kivívása, de a későbbiekben ez hosszú távú célkitűzéssé vált. Így az ukránok az Orosz Birodalomhoz történő csatlakozást is a független állam kialakításához vezető lépésnek tekintették. Végül 1654. január 8-án a perejaszlavi radán az ukránok az Oroszországhoz való csatlakozás mellett döntöttek,¹⁰ Alekszej Mihajlovics cár pedig elfogadta a kérelmet, hogy az ukrán területeket „minden földjével és lakosával együtt az orosz cár védnöksége alá fogadják”.¹¹

Az ukrán–orosz kapcsolatrendszer alapját a perejaszlavi egyezmény és az ún. Márciusi cikkelyek jelentették. Ezen dokumentumok alapján az ukrán területek jelentős autonóm jogokat élvezhettek. A Hetmanátus élén a hetman állt, a kozákság rendelkezett a szabad hetmanválasztás jogával, amely a kozákság egyik sarkalatos joga volt, amit a cári kormányzat többször próbált korlátozni és később teljesen figyelmen kívül hagyta, emellett szabadon választhatták meg a többi vezetőiket is. A hetman önálló belpolitikát gyakorolhatott és részlegesen korlátozott külpolitikai jogkörrel rendelkezett, ami azt jelentette, hogy a baráti államokkal szabadon, az ellenséges államokkal pedig az orosz kormányzat beleegyezésével létesíthetett diplomáciai kapcsolatot. Az orosz cár a lajstromozott kozákság számát 60 ezer főben határozta meg, akiket a saját katonai vezetőjük vezetett a harcok során.¹²

Az így kialakult ukrán–orosz kapcsolatrendszert hűbéri viszonnak tekinthetjük, viszont mind a két fél teljesen másképp értelmezte azt. Ahogy korábban már említettem, a Hetmanátus számára ez az autonóm államhoz vezető első lépcső volt, ahol az orosz uralko-

⁷ Gebei 2006, 292–293.

⁸ Okinshevich 1978, 9–11.

⁹ Gebei 2001, 3. A Hmelnyickij-mozgalom történetét és eseményeit, valamint a csatlakozás körülményeit lásd Varga 2008, 25–65.

¹⁰ Данилевский – Таирова-Яковлева – Шубин – Мироненко 2015, 87–88.

¹¹ Font – Varga 2006, 113.

¹² Varga 2004, 86.

dóval egyfajta protektorátusi viszonyban vannak. Ezzel szemben az orosz fél behódolásnak tekintette, bizonyos fokú alávetettségként értelmezte, amiben az ukrán területek privilégiumai a cár „jóindulatából” létezhetnek.¹³

Bogdan Hmelnyickij halála után gyengekező hetmanok következtek, akik nem tudták megőrizni a Hetmanátus privilégiumait és autonómiáját, miközben az orosz kormányzat is egyre inkább ezen jogkörök csorbitására és a terület centralizációjára törekedett. Ivan Vihovszkij (1657–1658)¹⁴ vezetésével az ukrán területek Lengyelországhoz csatlakoztak, így Ukrajna két részre szakadt.¹⁵ 1667. január 13-án hosszú lengyel–orosz fegyveres konfliktus után az andruszovói egyezmény szentesítette az így kialakult állapotokat.¹⁶ Az orosz fennhatóság alá a továbbiakban a Dnyeper bal partján fekvő ukrán területek tartoztak, amelyek elnevezése Zaporozsjei Had, amely jelenti az orosz kötelékbe tartozó ukrán területeket, valamint a 60 ezer fős kozák sereget is. A békeszerződés értelmében Kijev két évre az Orosz Birodalom kötelékébe került, valamint mindkét állam rendelkezhetett a Zaporozsjei Szics¹⁷ katonai erejével.¹⁸

Az orosz kormányzat mindvégig a Hetmanátus területeinek Orosz Birodalomba integrálására és az ukrán autonómia csökkentésére, majd megszüntetésére törekedett. Ehhez tökéletes alkalmat adott az új hetmanok kinevezésekor a „hetmani cikkelyek” megfogalmazása. Bogdan Hmelnyickij halála után szinte minden új hetman esetében alkalmazta ezt az orosz kormányzat, és így mindig „lecsippentett” valamennyit az ukrán különállásból.

Az első ilyen cikkelyek Jurij Hmelnyickij (1658–1660/1663) megválasztásakor születtek 1659-ben. A Perejaszlavi cikkelyek¹⁹ kimondták, hogy a Zaporozsjei Had köteles a cárt feltétel nélkül szolgálni, a hetman nem fogadhat külföldi követeket és ő maga sem indíthatott küldötteket.²⁰ Ezen felül a Perejaszlavi cikkelyek értelmében Kijeven felül öt másik nagyvárosba is cári vajdákat telepítettek, így tudták ellenőrizni a hetman tevékenységét.²¹

1665-ben újabb cikkelyek születtek Iván Bruhoveckij (1663–1668) hetmansága alatt. Az ún. Moszkvai cikkelyek megerősítették a cár feltétel nélküli szolgálatát, valamint hivatalosan ugyan megmaradt a szabad hetmanválasztás joga, de a cári kormányzat jelentősen korlátozta azt.²² Innentől csak a cár előzetes engedélyével lehetett hetmant választani, és a harmadik cikkely előírta, hogy az így megválasztott kozák vezetőnek személyesen kellett Moszkvába mennie cári jóváhagyásért.²³

Ivan Mazepának (1687–1708) hetmani beiktatásakor a Kolomaki cikkelyekbe kellett beleegeznie, amelyek kimondták, hogy a hetmannak követnie kell a cári külpolitika irányvo-

¹³ Varga 2004, 77–81.

¹⁴ Jurij Hmelnyickij nagykörűségéig megválasztott hetman.

¹⁵ Данилевский – Таирова-Яковлева – Шубин – Мироненко 2015, 99–106.

¹⁶ Gebei 2001, 23–25.

¹⁷ A déli határvégeken tevékenykedő szabad vagy szics kozákok táborhelye. Önkéntes határvédelmi funkciókat láttak el.

¹⁸ Magocsi 2010, 241.

¹⁹ Бантиш-Каменский 1858, 102–103.

²⁰ Varga 2008, 109.

²¹ Az orosz kormányzat adószedéssel megbízott hivatalnokai. Bogdan Hmelnyickij csak Kijevbe engedte be a cári vajdákat.

²² Varga 2004, 144–145.

²³ Бантиш-Каменский 1858, 8–9.

nalát,²⁴ valamint beleegyezett egy cári ezred állomásoztatásába Baturinban, a Hetmanátus akkori központjában.

A kutatás kiindulópontja – Ivan Mazepa átállása és a cári reakció

Kutatásom kiindulópontját az 1708. október 26-án bekövetkezett események jelentik, ugyanis ekkor a cárt korábban hűen szolgáló hetman, Ivan Mazepa átállt az ellenséges svéddek és XII. Károly király oldalára a kozák seregek egy részével együtt. Fontosnak tartom ismertetni, hogy milyen politikai és katonai körülmények között került sor a hetman svéd seregekhez történő csatlakozására. Az ukrán katonai vezető átállása a nagy északi háború egyik fontos eseményének tekinthető, amely háború egyben véleményem szerint I. Péter 1689-től tartó uralkodásának talán legfontosabb katonai eseménye volt. Az 1700-as évektől tartó, Észak-Európa nagy részét érintő katonai konfliktus részleteit nem kívánom ismertetni, azonban a teljesség igénye nélkül az orosz és az ukrán történelem szempontjából fontos eseményeket szeretném kiemelni. Az 1700-as években kezdődő háború egyik legfontosabb csatájára 1702-ben Narvánál került sor, ahol Péter hatalmas vereséget szenvedett XII. Károly svéd király seregeitől,²⁵ a svéd uralkodó ekkor úgy döntött, hogy nem indul meg Moszkva felé, helyette Péter szövetségeseit „büntette meg”. 1707-ben azonban döntő katonai lépésre szánta el magát és az Orosz Birodalom központja, Moszkva felé indult seregeivel, annak érdekében, hogy döntő vereséget mérjen I. Péter Oroszországra.²⁶

A fent említett politikai és katonai helyzetben került sor Ivan Mazepa átállására 1708. október 26-án. A hetman külpolitikai irányváltása teljesen váratlanul érte a cári kormányzatot és I. Péter személyét is, ugyanis erre 21 évnyi oroszbarát kormányzás után került sor, emellett a cár nagyon bensőséges, szinte baráti kapcsolatot alakított ki a kozák katonai vezetővel, ennek köszönhetően nem volt kétsége a hetman teljes lojalitása felől.²⁷ Mazepa hetmansága idején – 1708 októberéig – valóban feltétel nélkül és hűen szolgálta I. Pétert, maximálisan követte és támogatta a cári külpolitika irányvonalát, valamint kozákjaival is aktívan kivette a részét a cár katonai vállalkozásaiból, többek között az azovi hadjáratban is, ahol az orosz haderő jelentős részét a Zaporozsjei Had kozákjai tették ki.²⁸

A hetman átállásának okait és körülményeit nem tárgyalom részletesen, azonban azt mindenképpen fontosnak tartom kiemelni, hogy számos indokkal magyarázható a kozák vezető külpolitikai irányváltása, többek között azzal, hogy az északi háború messze esett a Zaporozsjei Had érdekeitől, korábban nem volt a kozákoknak konfliktusuk a Svéd Királysággal, így a kozákság nem tekintette ellenségnek a svédeket. Mindemellett számos egyéb sérelem érte a Hetmanátus vezetését és lakosságát, valamint a Zaporozsjei Hadat is. A háború ideje alatt az ukrán területek váltak a cári hadsereg élelmszerellátójává, számos cári ezred állomásozott a Hetmanátus területén, amelyeket a helyi lakosoknak kellett élelmezniük és beszállásolniuk, a katonák komoly atrocitásokat követtek el a helyi lakossággal szemben. I. Péter több esetben is megsértette a kozák tradíciókat, többek között azzal, hogy a kozák ezredek élére német és orosz ezredeknek nevezett ki, valamint a Zaporozsjei Hadat kivonta a hetman irányítása alól. Végül 1707-ben arra kötelezte Ivan Mazepát, hogy a jobb

²⁴ Бантыш-Каменский 1858, 308–319.

²⁵ Dinnyés 2016, 15.

²⁶ Varga 2008, 177.

²⁷ Varga 2008, 164, 168.

²⁸ Varga 2008, 169.

parti ukrán területeket adja át II. Ágostnak, amit a kozák katonai vezető – vonakodva ugyan, de – teljesített.²⁹ Azonban a legsúlyosabb sérelemnek a hetman szemszögéből mindenképpen azt tekinthetjük, amikor katonai segítségért fordult I. Péterhez, aki válaszában igen nyersen visszautasította a segítségnyújtást, a források tanúsága szerint a következőt írta a hetmannak: „Nemhogy 10 ezer, de 10 embert sem tudok nélkülözni. Védjétek magatokat, ahogyan tudjátok.”³⁰

Ivan Mazepa 1708-ban – amikor a svéd seregek XII. Károly vezetésével az ukrán területek irányába indultak meg – a csatlakozás mellett döntött. Fontos azonban, hogy nem a teljes kozák sereg követte a hetmant, mindössze három ezredes – a bilai cerkvai, a kijevi és a hajdaci – vezetésével körülbelül 2-3 ezer kozák állt át az ellenséges svéd csapatokhoz.³¹ Vizsgálódásom fókuszában I. Péter cár ezen eseményre adott válaszareakciója áll, elsősorban a *Письма и Бумаги императора Петра Великого* forrásai alapján rekonstruálva. Az átállását követően a cár 1708. október 28-án először közeli „munkatársát” és legfontosabb tanácsadóját, Mensikov herceget tájékoztatta az ukrán területeken lezajló eseményekről.³² Majd ugyanezen a napon kiadta három fontos ukázát,³³ melyeket elsősorban a kisorosz népnek és a Zaporozsjei Hadnak címzett. A dokumentumokból egyértelműen kiderül, hogy Péter az átállást követően kiadott ukázaiban élesen elítélte Ivan Mazepa cselekedetét, és a Zaporozsjei Had hetmanját „árulónak” bélyegezte.³⁴ Ezzel a három kiadott ukázzal gyakorlatilag megkezdődött a Mazepa-ellenes cári propaganda-hadjárat. A cár álláspontja szerint Mazepa nemcsak az orosz cár személyét és az államot árulta el, de saját honfitársai ellen is árulást követett el.³⁵ Leghangsúlyosabban a kiadott cári ukázokban az „árulás” vallási vetülete jelenik meg, hiszen az egyik legsúlyosabb bűnnek az ortodox vallás elárulása számított, így mindenképpen ez tekinthető Ivan Mazepa legnagyobb „árulásának” a cári kommunikáció alapján. I. Péter felfogása szerint Mazepa azzal a lépésével, hogy a svéd király csapataihoz csatlakozott, az ortodoxiát árulta el. Innentől kezdve a cári ukázokban a hetman nevével szinte minden esetben együtt járt az „áruló” (*изменник Мазепа*) megnevezés. I. Péter a Mazepa-ellenes propaganda során aktívan bevonta az ortodox egyházat is, ugyanis a cár parancsára a pravoszláv egyház háromszor átkozta ki a hetmant, majd ezen procedúrát egészen 1869-ig minden húsvétkor megismételték.³⁶ Szintén a kozák katonai vezető tettének súlyosságát mutatja, hogy a cár 1708. október 30-án Aprakszin tábornoknak írt levelében „új Júdásnak” nevezi Ivan Mazepát.³⁷ A felhasznált forrásokból látható tehát, hogy I. Péterre komoly negatív hatást gyakorolt a Zaporozsjei Had katonai vezetőjének külpolitikai irányváltása, és a hetman a svédekhez történő csatlakozással egyértelműen lehetőséget

²⁹ Varga 2007, 12–13.

³⁰ Subtelny 1980, 169; Varga 2007, 13.

³¹ Письма и Бумаги 1948, 253.

³² Письма и Бумаги 1948, 241.

³³ Письма и Бумаги 1948, 241–45.

³⁴ Известно нам, великому государю, учинилось, что гетман Мазепа, забыв страх Божий и свое крестное к нам, великому государю, ыелование, изменил и переехал к неприятелю нашему, королю Швецкому... (Письма и Бумаги 1948, 242).

³⁵ Письма и Бумаги 1948, 242.

³⁶ Varga 2008, 187.

³⁷ ...что учинил новый Иуда – Мазепа, ибо 21 год был в верности, ныне при гробе стал изменник и предатель своего народа (Письма и Бумаги 1948, 253).

teremtett a cári kormányzat számára az ukrán különállás drasztikus vagy esetlegesen teljes felszámolására, ennek ellenére az orosz uralkodó ekkor nem élt a lehetőségeivel. Október 28-án kiadott ukázában a cár összehívta Hluhiv városba a hetmanválasztó gyűlést,³⁸ ezzel látszólag tiszteletben tartva a kozákság sarkalatos jogát, a szabad hetmanválasztást. Ugyan megállapítható, hogy az 1708. november 5-én Hluhivban megválasztott kozák katonai vezető, Ivan Szkoropadszkij (1708–1722) I. Péter jelölte ki, azonban formálisan a Hadsereg Rada választotta meg, tehát a kozák jogok drasztikus mértékben ekkor még nem sérültek.³⁹

Mindamellet, hogy I. Péter nem élt a Mazepa átállása adta lehetőséggel, és 1708 októberében nem következett be igazán jelentős változás az ukrán autonómiát illetően, az általam vizsgált forrásokból az is egyértelműen kirajzolódik, hogy Péter csak Mazepa személyétől és „árulásától” határolódott el élesen. Nem beszélhetünk a kollektív bűnösség elvéről, ugyanis a kisorosz népet, valamint a Mazepával a svédekhez csatlakozó kozákokat nem tekintette árulónak, sőt több későbbi ukázában is amnesztiát ígért és lehetőséget biztosított számukra, hogy visszatérjenek orosz fennhatóság alá. I. Péter Mazepa átállását követően viszonylag hamar, október 30-án ukázt adott ki a három átállt ezredesnek címezve, amelyben hűségükért és a cári szolgálatba való visszatérésükért cserébe kegyelmet ígért. Emellett a cár biztosította számukra – a visszatérés esetén – minden címük és rangjuk megtartását is.⁴⁰ 1708. november 1-jén a Mazepával csatlakozott kozák katonai vezető rétegnek (*sztarsina*)⁴¹ címezte ukázát I. Péter, amelyben számos propagandaelem megtalálható, többek között az, hogy Ivan Mazepa gonosz és istentelen szándékkal csatlakozott a svédekhez, fő célja pedig, hogy a kisorosz nép svéd és lengyel fennhatóság alá kerüljön, hogy ő uralkodhasson a kisorosz alattvalók felett.⁴² Illetve az ukáz biztosította őket arról, hogy minden félelem nélkül visszatérhetnek cári szolgálatba, ugyanis a kormányzat tisztában van az ő ártatlanságukkal, valamint azzal is, hogy nem a *sztarsina* vágya volt a svédekhez történő csatlakozás, valójában a hetman, Mazepa sodorta őket ebbe a helyzetbe. I. Péter és a cári kormányzat azonban kegyes velük és visszafogadja őket a szolgálatba.⁴³ Az 1708. november 6-án, Szkoropadszkij megválasztása után az egész kisorosz népnek címzett cári ukázban I. Péter és a kormányzat már fizetséget is ígért a visszatérni kívánóknak minden címük és rangjuk megtartása mellett. A tábornokok 2000–2000 rubelt, az ezredesek 1000–1000 rubelt, a tisztek rangjuk szerint és az egyéb katonák, valamint a dragonyosok 5–5 rubelt kapnak, amennyiben visszatérnek a cári kötelékbe. Sőt minden ellenséges meggyilkolt katonáért – egyértelmű bizonyíték esetén – 3–3 rubel járt.⁴⁴ Az általam vizsgált források alapján látható tehát,

³⁸ ...вся старшина генеральная и полковая съезжалась немедленно в город Глухов для обрания по правам и волностям своим волными голосами нового нетмана... (Письма и Бумаги 1948, 244–245).

³⁹ Кертеc-Варга 2001, 253–254.

⁴⁰ ...и за волность Малороссийского народу стоять со всяким усердием и пребывать к нам, великому государю, в прежней своей верности, за что мы, великий государь, милость нашу к вам обещаем. А что у вас нашей службы чинитца и чинитися будете, и о том вам писать к нам, великому государю (Письма и Бумаги 1948, 250–252).

⁴¹ Varga 2010, 226–236.

⁴² Письма и Бумаги 1948, 266.

⁴³ Письма и Бумаги 1948, 267.

⁴⁴ При чем же объявляем, что кто из Малороссийского народу из неприятелского войско возьмёт в полон генерала, тому за оного дать 2000 рублей, а за иных офицеров за каждого по розчету против чина их; а за рядовых рейтар, салдат и драгун по 5 рублей; а за убение

hogy Ivan Mazepa átállása valóban nagy jelentőségű volt az ukrán–orosz viszonyban, ugyanis I. Péter teljesen elveszítette a bizalmát a hetmannal szemben, de az ukrán különállás 1708 őszén nem sérült jelentős mértékben, ami elsősorban a katonai helyzettel magyarázható. 1708 októberében – mindössze hat évvel a narvai csatát követően – I. Péter nem tudhatta, hogyan alakul a továbbiakban a háború, így minden katonai erejére, a kozákokat is beleértve, valamint minden erőforrásra, így a mezőgazdasági szempontból gazdag ukrán területek nyújtotta lehetőségekre is szüksége volt.

Poltava hatása

Péter levelezését vizsgálva egyértelműen megállapítható, hogy az alapvető változást az ukrán–orosz kapcsolatrendszerben a poltavai csata jelentette,⁴⁵ amelyre 1709. június 27-én került sor a svéd és az orosz seregek között. A csatában I. Péter seregei döntő vereséget mértek XII. Károly hadára.⁴⁶ Az orosz győzelemmel tulajdonképpen megszűnt a közvetlen svéd katonai fenyegetettség az Orosz Birodalom irányába, azonban a katonai helyzet változásával egyidejűleg a kozákság katonai potenciálja is nagymértékben leértékelődött. Korábban I. Péter a Zaporozsjei Szicset is lerombolta bosszúból, mert a szics kozákok Ivan Mazepa mellé álltak,⁴⁷ majd a poltavai győzelmet követően a Hetmanátus és a Zaporozsjei Had autonómiájának felszámolásába is belekezdett a cári kormányzat.

1709. június 27-ét követően a forrásokból kitűnik, hogy a cári kommunikáció teljesen megváltozott az ukrán területek irányába. Már az is szembetűnő, hogy szokatlanul lassú a kormányzat és I. Péter tájékoztatása a poltavai győzelemről, annak ellenére, hogy ez a csata a háború fordulópontjának tekinthető és egyértelműen jelentős orosz siker volt. A Poltavában lezajló eseményekről csak július 30-án, több mint egy hónappal a csatát követően érkezik hivatalos információ Szkoropadskij hetmannak, amely mindösszesen egy rövid közlés, azonban mindenféle részletes tájékoztatást, esetleges csataleírást nélkülöz a dokumentum,⁴⁸ annak ellenére, hogy a korábbi cári ukázok jellemzően igen terjengősek voltak, és kisebb, jóval jelentéktelenebb hadieseményekről is részletes beszámolót adtak.

Az ukrán autonómiát több ponton is sértő ukázokat július 31-i keltezéssel Ivan Szkoropadskij hetmannak címezték. A két ukáz nagymértékben eltér a korábbi ukázoktól, ugyanis ahogy említettem, alapvetően a cári utasítások esetében nagyon terjengős szövegekről beszélhetünk, amelyek számos ideológiai, illetve a Mazepa-ellenes propaganda bizonyos elemeit is tartalmazták. Ezzel szemben a poltavai csata után, július 31-én keletkezett két ukáz éppen a korábban említett dokumentumok ellentéte. Szerkesztésüket tekintve pontokba szedett utasításokat tartalmaztak, mellőzve mindenféle ideológiai és propagandisztikus elemet. A két ukáz pontjainak nagy része alapvetően katonai vagy stratégia jellegű intézkedés, fellelhetők bennük a Márciusi cikkelyekkel és a perejaszlavi egyezménnyel ellentétes, az ukrán különállást és a Zaporozsjei Had autonómiáját egyértelműen sértő ren-

каждого неприятеля, по свидетельству явному, по 3 рубли из казны нашей давать укажем (Письма и Бумаги 1948, 284).

⁴⁵ Paul Bushkovitch tanulmányában szintén a poltavai csata jelentőségére hívja fel a figyelmet és az ukrán területek vonatkozásában vizsgálja a csata körülményeit (Bushkovitch 2009, 135–58).

⁴⁶ Font – Krausz – Niederhauser – Szvák 2001, 232.

⁴⁷ Рогожин – Санин 2006, 8–14.

⁴⁸ Письма и Бумаги 1950, 320.

delkezések is, amelyek elsősorban az ukrán területek privilegiált helyzetének felszámolását célozták.

Az első ukáz első pontja megerősíti a korábban a Hadsereg Radán megválasztott hetman személyét.⁴⁹ Ezen rendelkezés egyértelműen az ukrán különállás felszámolására irányuló cári rendelkezésnek tekinthető, ugyanis a Márciusi cikkelyek és a perejaszlavi egyezmény értelmében az új hetman személyét illetően nem volt szükség cári megerősítésre, tekintve, hogy a kozákság egyik sarkalatos joga a korábban említett szabad hetmanválasztás.⁵⁰ 1665-től a Moszkvai cikkelyek⁵¹ értelmében szükséges volt a hetman személyét illető cári megerősítés, majd a poltavai csatát követően ezen rendelkezést ismét nyomatékositotta a kormányzat, aminek célja az ukrán autonóm jogok csökkentése, a későbbiekben teljes felszámolása volt.

Az ukáz következő rendelkezése értelmében a kisorosz csapatok, tehát a Zaporozsjei Had kozák alakulatai a nagyorosz csapatok, vagyis a cári sereg katonai vezetőinek parancsnoksága alá kerültek.⁵² I. Péter az említett dokumentumban azzal indokolta döntését, hogy a Zaporozsjei Had irányítása a poltavai csatát megelőzően is az orosz cári hadsereg vezetőinek feladata volt, tehát a cár indoklása alapján valójában semmi nem változott, mindössze írásban is rögzítésre került ez a szokás.⁵³ Csakhogy I. Péter állítása egyértelműen ferdítés, ugyanis a Márciusi cikkelyek és a perejaszlavi egyezmény értelmében a Zaporozsjei Hadat saját katonai vezetőik vezetik a harcok során. A kozák csapatok saját katonai vezetőjük, a hetman parancsnoksága alatt álltak,⁵⁴ ami a nagy északi háborúig valóban meg is valósult, azonban az 1700-as évektől tartó katonai konfliktus során bevetett gyakorlattá vált, hogy a kozák ezredek élére német és orosz tiszteket neveztek ki,⁵⁵ amit a Zaporozsjei Had katonai vezetése és Ivan Mazepa hetman is sérelmezett.⁵⁶ Az ukáz ezen pontja tehát egyértelműen a Zaporozsjei Had privilégiumainak és autonómiájának megsértése volt, a rendelkezés az ukrán haderő különállásának és kozák jellegének felszámolását, valamint a birodalmi hadseregbe történő beolvasztását célozta. A hetmannak küldött ukáz ugyanezen rendelkezése értelmében – a Zaporozsjei Hadat érintő korábbi átalakítás mellett – Péter saját magának tartotta fent a tábornok kinevezésének jogát is.⁵⁷ A cár ezen rendelkezésében megfogalma-

⁴⁹ *...его царское величество в грамоте своей за подписанием своея монаршеския высокие руки при наставлении его, господина гетмана, в Глухове на гетманской уряд генерално уже подтвердить изволил и оные и ныне ненарушимо сдерживать, по милости своей монаршей, обещает* (Письма и Бумаги 1950, 321).

⁵⁰ Varga 2004, 86.

⁵¹ Бантыш-Каменский 1858, 8–9.

⁵² *Чтобы наказным над малороссийскими войски не быть под командию великороссийских войск генералов...* (Письма и Бумаги 1950, 322).

⁵³ *...тому збыться невозможно, ибо изначала всегда они безпрекословно бывали под командию полковых воевод войск великороссийских и генералов* (Письма и Бумаги 1950, 322).

⁵⁴ Varga 2004, 86.

⁵⁵ Tairova-Iakovleva 2009, 32.

⁵⁶ Varga 2007, 12.

⁵⁷ *А помянутым генералом от его царского величества накрепко указано будет...* (Письма и Бумаги 1950, 322).

zott indoklása szerint mindez azért szükséges, hogy ezentúl a Zaporozsjei Hadat,⁵⁸ illetve a kozák sereget csak és kizárólag katonai célokra lehessen felhasználni, ezen haderő magán-célra ne legyen felhasználható, utalva ezzel Ivan Mazepa átállására.⁵⁹ A tábornokok cári kinevezése szintén a Zaporozsjei Had privilégiumait nagymértékben sértő rendelkezésnek tekinthető, ugyanis a korábbi rendelkezések értelmében a kozákok saját maguk választhaták katonai előljáróikat a Hadsereg Rada vagy a Sztarsina Rada gyűlésén, illetve a hetman is rendelkezett az ezredek és egyéb katonai vezetők kinevezésének jogkörével.⁶⁰

I. Péter július 31-i ukázában rendelkezett a vajdák jogköréről is, illetve megerősítette pozíciójukat az ukrán Hetmanátus területén.⁶¹ A vajdák 1654-től kezdve a kormányzat adószedői voltak, akik a cári hatalmat voltak hivatottak képviselni az ukrán területeken. Hmelnyickij és Ivan Vihovszkij hetmansága alatt csak Kijevbe engedték be a vajdákat, majd egyre több városba, Csernyihivbe, Nyizsinbe, Perejaszlavba és Oszterba kerültek be.⁶² 1665-ben a Moszkvai cikkelyek⁶³ a Hetmanátus minden nagyobb városába cári vajdák telepítését írták elő, s noha a hatáskörük továbbra sem terjedt ki az ukrán közigazgatási ügyekre és a Hetmanátus belügyeire, megkérdőjelezhetetlenül a cári hatalom képviselői voltak, a kormányzat pedig a vajdákon keresztül igyekezett legálisan beavatkozni az ukrán belügyekbe.⁶⁴ A poltavai csata után kiadott ukázában Péter megerősítette a cári hivatalnokok pozícióját a Zaporozsjei Had területén, aminek a célja elsősorban az volt, hogy az orosz kormányzat hathatósan be tudjon avatkozni az ukrán belügyekbe.

Szintén a belpolitikai ellenőrzésre teremtett lehetőséget az ukáz azon cikkelye, amelynek értelmében a hetmannak információkat kellett szolgáltatni a Hetmanátus helyzetéről – illetve elsősorban annak pénzügyi vonatkozásairól – a cári udvar számára.⁶⁵ Az ukázban szereplő indoklás alapján a cári kormányzat ezen utasítást az adók, illetve a katonák fizetése miatt látta szükségnek,⁶⁶ valójában azonban a rendelkezés egyértelműen ellenőrző jogkört biztosított a cárnak és a kormányzatnak a Hetmanátus és a Zaporozsjei Had pénzügyeit illetően, ami egy olyan jogkörnek tekinthető, amellyel Szentpétervár korábban nem rendelkezett.

Az ukrán autonómiát és privilégiumokat leginkább sértő rendelkezésnek talán az első cári ukáz 13. pontjában megfogalmazottakat tekinthetjük. Ebben a pontban ugyanis I. Péter rögzítette, hogy innentől a cár minden egyes rendelete kiterjed a kisorosz területre is, tehát a Zaporozsjei Hadra is, valamint hogy a cári ukázokat a Kisoroszországi Prikázon⁶⁷ keresz-

⁵⁸ A Zaporozsjei Had kettős jelentéssel bírt: egyrészt a cári szolgálatban álló 60 ezer fős kozák seregére, másrészt a katonai alapon szerveződő, autonóm jogkörrel rendelkező közigazgatási egységre, az Ukrán Hetmanátusra is vonatkozott.

⁵⁹ *...дабы Козаков, кроме войского дела, ни на какие свои private услуги отнюдь не употребляли и воинские дела управляли с совету и согласия с наказными* (Письма и Бумаги 1950, 322).

⁶⁰ Varga 2017b, 66.

⁶¹ *Воеводам, по давнему обычаю в Украине пребывающим, указом его царского величества подтверждено будет...* (Письма и Бумаги 1950, 322).

⁶² Subtelny 1980, 6.

⁶³ Бантыш-Каменский 1858, 8–9.

⁶⁴ Varga 2017b, 68–69.

⁶⁵ Письма и Бумаги 1950, 325.

⁶⁶ Уо. 325.

⁶⁷ A Kisoroszországi Prikáz működéséről: Varga 2017b, 70–71.

tül küldik el a hetmannak.⁶⁸ Az említett rendelkezés szintén a centralizáció elősegítését célozta, emellett az ukrán különállás, az ukrán különálló jogrend felszámolása irányuló rendelkezésként értelmezhető. Ugyanis korábban a Zaporozsjei Had területén önálló törvényhozás és bíraskodás működhetett, amely teljesen elkülönült a cári törvényhozástól.⁶⁹

A július 31-én kiadott második ukáz fontos rendelkezése, hogy a hetman új rezidenciája Hluhiv városába kerül (korábban a hetman központja Baturinban volt, azonban ezt a várost cári ezredek Mazepa átállását követően lerombolták).⁷⁰ A Hetmanátus új központjában az ukáz rendelkezése alapján nagyorosz helyőrségnek kell állomásoznia, viszont I. Péter gálánsan kihagyja az utasításából, hogy mekkora helyőrségről is van szó. A cári rezidencia áthelyezése Hluhivba, mely jóval közelebb található az orosz határhoz, mint a korábbi főváros, Baturin, illetve cári haderő állomásoztatása a Zaporozsjei Had központjában újabb ellenőrző funkciót jelentett a hetman és a Hetmanátus működése fölött.⁷¹

Érdekes, hogy az említett ukáz 5–6. pontjában a cár a Mezapát támogatókról rendelkezett, azonban már egyáltalán nem volt megbocsájtó, nem adott lehetőséget a cári hűségbe való visszatérésre, mint korábbi ukázaiban. Ezen rendelkezés értelmében a Mazepa nézeteivel szimpatizálókat Kijevbe kellett küldeni, és átadni a helyi vajdának, tehát a felettük való ítélkezés joga a cári kormányzat kezébe került.⁷²

Összegzés

Az általam vizsgált időszak ukrán–orosz kapcsolataiban egyértelműen a poltavai csata (1709. június 27.) és az orosz győzelem jelentette a döntő változást. Ivan Mazepa 1708. október 26-i átállása mindenképpen fontos momentum volt az ukrán–orosz kapcsolattörténetben és az ukrán különállás felszámolásában, ugyanis lehetőséget teremtett I. Péter és a cári kormányzat számára a kozákság és az ukrán területek autonómiájának drasztikus csökkentésére, a privilegizált helyzetének felszámolására. Azonban Szentpétervár 1708-ban nem használta ki a hetman külpolitikai irányváltása adta lehetőségeit és a kormányzat igazán jelentős mértékben csak Poltavát követően avatkozott bele a Hetmanátus belügyeibe. 1708 novemberében még látszólag a kozák privilégiumokat és a szabad hetmanválasztás jogát tiszteletben tartva került sor Ivan Szkoropadszkij megválasztására, ami elsősorban a katonai helyzettel és a kozákság katonai potenciáljával magyarázható. I. Péter ugyanis az északi háború ezen pontján nem tudhatta, hogy meddig húzódik el a háború, ezért minden erőforrására – emberi, katonai, élelmezési – szüksége volt, ezért nem engedhetett meg egy esetleges kozák lázadást az ukrán területeken, vagy tömeges kozák átállásokat a svéddekhez. Ennek érdekében a svéd katonai fenyegetettség közvetlen megszűnéséig látszólag tiszteletben tartotta az ukrán területek privilegizált helyzetét és nem hozott az ukrán autonómiát és különállást drasztikusan sértő rendelkezéseket. Az általam vizsgált forrásokból jól kirajzo-

⁶⁸ ...чтобы все указы великого государя, надлежащие в Малороссийской край, посылаемы были к одному гетману из приказа Малыя Росии и от министров его царского величества, которым те дела вручены суть, а не от кого иного (Письма и Бумаги 1950, 325).

⁶⁹ Subtelny 1980, 10.

⁷⁰ Царское величество указал господину Неплюеву из Глухова выйти, в то время когда он, гетман, по указу его величества в Глухов на резиденцию свою приедет... (Письма и Бумаги 1950, 327). Varga 2008, 183.

⁷¹ Письма и Бумаги 1950, 327.

⁷² Письма и Бумаги 1950, 327.

lódik, hogy mindez a poltavai győzelem után gyökeresen megváltozott. A svéd katonai fenyegetés megszűnését követően az I. Péter által kiadott ukázok több pontban is sértik a Hetmanátus és a Zaporozsjei Had privilegizált helyzetét, illetve egyértelműen az ukrán belügyekbe való nagyobb mértékű beavatkozást és a birodalmi centralizációt célozták. A poltavai csata és az orosz győzelem tehát nemcsak a nagy északi háború, de egyidejűleg az ukrán–orosz kapcsolatok tekintetében is döntő fordulatnak tekinthető.

Bibliográfia

Források

- Бантыш-Каменский 1858 = *Источники Малороссийской истории. Собранные Бантыш-Каменским, Д. Н. Часть I. (1649–1687)* Москва.
 Письма и Бумаги 1948 = *Письма и Бумаги императора Петра Великого. Том VIII. (Июль-декабрь 1708 г.)* Москва.
 Письма и Бумаги 1950 = *Письма и Бумаги императора Петра Великого. Том IX. (Январь-декабрь 1709 г.)* Москва.

Felhasznált irodalom

- Bushkovitch 2009 = Bushkovitch, P.: Poltava's Consequences: Local Autonomy in the Russian Empire during the Reign of Peter I. *Harvard Ukrainian Studies* 31/1–4: 135–158.
 Dinnyés 2016 = Dinnyés P.: Az orosz nagyhatalmiság a 18. század elején. In: *Válogatás a XXXII. OTDK (2015) történelem- és társadalomtudományi dolgozataiból.* Szerk. Várkonyi P. – Reichmann A. – Tarnóc A. Eger, 7–42.
 Font – Krausz – Niederhauser – Szvák 2001 = Font M. – Szvák Gy. – Niederhauser E. – Krausz T.: *Oroszország története.* Budapest.
 Font – Varga 2006 = Font M. – Varga B.: *Ukrajna története.* Szeged.
 Gebei 2001 = Gebei S.: A hatalmi viszonyok átrendeződése Kelet-Európában 1654–1686 között. *Világtörténet* 23: 3–29.
 Gebei 2006 = Gebei S.: A kozákság mint a lengyel végek határőrsége (1569–1648). In: *Magyarország védelme – Európa védelme Balassi Bálint és Bocskai István korában.* Szerk. Petercsák T. – Berecz M. Eger, 291–315.
 Magocsi 2007 = Magocsi, P. R.: *An Illustrated History.* Toronto.
 Magocsi 2010 = Magocsi, P. R.: *A History of Ukraine. The Land and its peoples.* Toronto.
 Okinshevich 1978 = Okinshevich, L.: *Ukrainian society and government.* München.
 Subtelny 1978 = Subtelny, O.: Mazepa, Peter I, and the question of treason. *Harvard Ukrainian Studies* 2/2: 158–183.
 Subtelny 1980 = Subtelny, O.: Russia and the Ukraine: The Difference that Peter I Made. *The Russian Review* 39/1: 1–17.
 Subtelny 2009 = Subtelny, O.: *Ukraine: A History.* Toronto.
 Tairova-Iakovleva 2009 = Tairova-Iakovleva, T.: Peter I's Administrative Reforms in the Hetmanate during the Northern War. *Harvard Ukrainian Studies* 31/1–4: 29–35.
 Varga 2004 = Varga B.: *Orosz–ukrán konfliktus a Perejaszlavi egyezménytől az andruszovói békéig (1654–1667).* Szeged.

- Varga 2007 = Varga B.: I. Péter ukrán-politikája – Mazepa „árulásnak” kérdése. *Acta Universitatis Scientiarum Szegediensis. Acta Historica* 126: 9–19.
- Varga 2008 = Varga B.: *Önállóság, autonómia vagy alávetettség? Ukrajna 1648–1709 között*. Szeged.
- Varga 2010 = Varga B.: Az ukrainai kozák sztarsina átalakulása nemességgé (1648–1835). In: *Távolabbra tekintve. Tanulmányok J. Nagy László 65. születésnapjára*. Szerk. Ferwagner P. Á. – Kalmár Z. Szeged, 226–236.
- Varga 2017a = Varga B.: Ivan Mazepa történeti szerepének megítélése a 18. század elejétől napjainkig. In: *Oroszország népeinek története és kultúrája sorozat 16. Dokumentarizmus vs. fikció. Hagyomány és megújulás a szláv népek történelmében és kultúrájában VII.* Szerk. Szabó T. – Szili S. Szombathely, 72–94.
- Varga 2017b = Varga B.: Az orosz közigazgatási rendszer bevezetése Ukrajnában 1654–1835 között. *Acta Universitatis Scientiarum Szegediensis. Acta Historica* 141: 63–75.
- Варга 2017 = Варга, Б.: Оценка русско-украинских отношений с середины XVII до начала XVIII вв. в современной русской и украинской историографии. In: *Russian Studies in History in the 21st Century = Istoričeskaja rusistika v xxi veke. Materials of the 10th International Conference at the Centre for Russian Studies in Budapest, May 18–19, 2015. = Materialy desjatoj meždunarodnoj naučnoj konferencii budapeštskogo Centra Rusistiki ot 18–19 maja 2015*. Ed. by Szvák, Gy. – Filippov, Sz. – Gyimesi, Zs. Budapest, 129–139.
- Данилевский – Таирова-Яковлева – Шубин – Мироненко 2015 = Данилевский, И. Н. – Таирова-Яковлева, Т. Г. – Шубин, А. В. – Мироненко, В. И.: *История Украины*. Санкт-Петербург.
- Кертес-Варга 2001 = Кертес-Варга, Б.: Русский централизм и украинская автономия. In: *Место России в Евразии/The Place of Russia in Eurasia. Ruszisztika Könyvek IX.* Szerk. Szvák Gy. Budapest, 249–258.
- Рогожин – Санин 2006 = Рогожин, Н. М. – Санин, Г. А.: Россия и Украина в XVI–XVII веках. *История русско-украинских отношений в XVII–XVIII веках (К 350-летию Переяславской Рабы)*. Бюллетень. 8–14.

PITI FERENC*

I. Lajos király lendvai vásáradománya: 1366?

King Louis I's Donating Charter on the Market in Lendva: 1366? King Louis I of Hungary (1342–1382) donated a market-privilege to Lendva (today Lendava, Slovenia) by his charter which he issued, according to the source itself, in 1366 not only as King of Hungary, but also of Poland. Because of it József Csermelyi thought in his paper some years ago that the real year of the charter was 1376. This study, due to other reasons and based on data of contemporary charters, tries to certify that the source was issued in fact in 1367.

Keywords: mediaeval Hungarian history, charters

130 évvel ezelőtti kiadása révén régóta ismeretes azon oklevél,¹ amiben (legalábbis a dátuma szerint) 1366. május 23-án Pécsen (*Quinqueecclesiis, in vigilia festi Penthecostes, anno domini M^{mo} CCC^{mo} Lx^{mo} sexto*) [I.] Lajos, Magyarország és Lengyelország [!] királya (*Lodovicus dei gratia rex Hungarie et Polonie*) azt a jogot adományozta néhai Lendvai Miklós bán fiainak: Istvánnak és Jánosnak, varasdi ispánoknak² érdemes szolgálataikért (*...recensitis ... servitiorum ... meritis ... magistrorum Stephani et Johannis filiorum condam Nicolai bani de Lyndua, comitum nostrorum de Zaguria*), hogy (a Zala megyei) Lendván³ évente október 28-án (*singulis annis singulisque festis Symonis et Jude*) sokadalmat, vagyis éves vásárt (*nundinas seu forum annuum*) tarthassanak.

Bár Lajost csak évekkel később, 1370 novemberében koronázták lengyel királlyá,⁴ de emiatt az oklevél 1366-os keltezése ellenében a magyar történeti szakirodalomban eddig (tudtommal) csak Csermelyi József emelt szót nemrég megjelent tanulmányában,⁵ aki a fenti ok miatt az oklevél 1376-os valódi keletkezése mellett argumentált.

Magam az Anjou-kori Oklevéltár-sorozat 1366. évi kötete készítése közben figyeltem fel ezen forrásproblémára, és szintén úgy vélem, hogy az irat nem kelhetett 1366-ban – viszont 1376-ban sem.

* A szerző az MTA–HIM–SZTE–MNL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport tudományos főmunkatársa.

¹ DL 5459. Kiadása: Zala II. 1890, 9–10, magyar és szlovén részletfordítása: Muravidék 2008, 65, regesztája: AOkl. L. 2020, 371. szám.

² Engel 1996, I. 224: 1366. május 23-tól (vagyis kérdéses oklevelünkől) 1371. február 23-ig terjedő adatokkal (hipotetikusán kiterjesztve 1372 novemberéig).

³ Alsólendva, ma Lendava, Szlovénia.

⁴ Bagi 2014, 86.

⁵ Csermelyi 2018; a Zala megyei vásárookra lásd például Kubinyi 2001, Weisz 2012, 172–174.

Az alábbiakban ennek okait fejtem ki röviden, próbálván új (vagyis a Csermelyi által nem vizsgált) aspektusokat és okleveleket figyelembe venni egy másik lehetséges keltezés megállapításához.

Az OL-adatbázis által 1366-ra listázott oklevéljelzeteket végigolvasva ugyanis ezen forráson túl Lajost még további esetekben is megtaláltam Lengyelország királyának címezve (bár ezek közül csak egy az, ami igazolhatja alábbi keltezési javaslatom).

Az egyik 1366-os éve újkori másolási hibából ered és valójában 1376. évi oklevélről van szó.⁶ A másik Lajos mint *rex Hungarie, Polonie, Dalmacie etc.* kiadott, az adatbázis által 1366. február 26-ra datált parancslevele,⁷ ami viszont a dátumnál hiányos (*Bude, feria quinta proxima post dominicam Invocavit, anno domini M^o ccc^o ... sexto*). A dátumhiány méretének azonban akár egy *septuagesimo* vagy *lxx^{mo}* pótlás is megfelelhet, ezért, valamint mert arról a napról fennmaradtak az uralkodó Budán keltezett, azonos *intitulatiójú* egyéb parancslevelei is,⁸ valószínűbb, hogy itt egy 1376. március 6-i oklevélről van szó (mind-ezek miatt a forrás nem szerepel az 1366-os Anjou-kori Oklevéltár-kötetben). A harmadik a sági konvent kiadványa, amiben átírássra került Lajos mint *rex Hungarie, Polonie, Dalmacie etc.* kiadott oklevele,⁹ és hasonló problémájú: ezt az adatbázis 1366. szeptember 29. körülre keltezi, a forrás ugyanis egy részén (és épp a dátumot is érintő helyen) szintén hiányos (*Bude, feria quarta ... festum beati Mychaelis ... anno domini millesimo ccc^{mo} sexagesimo sexto [?]*). A kérdőjel azért indokolt, mert az írás megfakult, ráadásul itt is oly nagy hely van a kérdéses szó és a keretszöveget folytató konventi *Nos igitur* szavak között, ami elvben „túl sok” egy *sexto* szó helyigényének. Ezért egyáltalán nem zárom ki (bár nem is tudom teljességgel igazolni), hogy ez valójában *septimo*, és ezen királyi (és a konventi átíró) oklevél is 1367. évi. Gergely sági prépost szereplése egyébként mind az 1366-os, mind az 1367-es évnek megfelel – ellentétben egy 1376-os vagy 1377-es keltezési javítás gondolatával, mely években (és még korábban és később is) a sági prépost Jakab volt.¹⁰

Az 1367. december 13-án Kaproncán kiadott oklevelében, amiben az uralkodó a szlávóniai Kemlék vár alatti brezoviciai hospeseknek adott kiváltságokat, viszont szintén megjelenik a *Nos Lodovicus dei gratia rex Hungarie, Polonie, Dalmacie etc.* öncímzés.¹¹ Az oklevél *relatora* az a Szécsi Miklós volt (*relatio Nicolai de Zeech*), aki 1367-ben szlávónbán volt (például 1376-ban vagy 1377-ben viszont nem).¹²

Az eddigiek tehát felvethetik egy 1367. évi valós keltezés lehetőségét vitás dátumú pécsi oklevelünk esetén. De lehetett-e Lajos király 1367-ben Pécsen? Avagy mégis 1366-ban, vagy 1376-ban járt ott pütkösd táján?

Az adatok szerint az uralkodó 1366-ban a titkospecsétjével ellátott számos oklevelével igazolhatóan ilyentájt Erdélyben volt.¹³ 1376-ban pütkösd vigiliája május 31-re esett, és a

⁶ DL 250, lásd AOkl. L. 2020, 367. és 368. szám között.

⁷ DF 219 567.

⁸ DF 238 934. és 238 936.

⁹ DL 41 689, lásd AOkl. L. 2020, 870. és 969. szám.

¹⁰ Lásd például DL 65 777, 65 786, 65 798.

¹¹ DF 262 540. (Lajos egyébként 1367. december 15-én még szintén Kaproncán adott ki oklevelet: DL 73 725.)

¹² Engel 1996, I. 18.

¹³ Például 1366. május 19–27.: Kolozsvár, június 2–12.: Beszterce stb. Lásd EO IV. 2014, *passim*.

király ekkortájt ezen helyeken keltezett: május 18. Diósgyőr, május 29., 30., június 2. és 4.: Visegrád, június 8.: Buda, június 12.: Diósgyőr.¹⁴

Pécs tehát sem 1366-ban, sem 1376-ban nem eshetett a király útkörébe pünkösöd idején. 1367-ben (vagyis pár hónappal a pécsi egyetem megalapításának¹⁵ V. Orbán pápa által 1367. szeptember 1-jén jóváhagyott engedélyezése előtt), azaz pünkösöd 1367. évi vigíliáján, június 5-én azonban igen – annál is inkább, mert fennmaradt az uralkodó 1367. június 6-án, Pécsen (*Quinqueecclesiis, in festo Penthecostes, anno domini millesimo tercentesimo sexagesimo septimo*) kiadott oklevele (ugyan sajnos nem eredetijében, hanem a kolozsmónostori konvent átiratában).¹⁶

Mindezek alapján úgy vélem, hogy kérdéses oklevelünk valójában nem 1366 vagy 1376, hanem 1367 pünkösdjének vigíliáján, 1367. június 5-én kelt.¹⁷

Bibliográfia

Források

AOKt. L. 2020 = *Anjou-kori Oklevéltár. L. (1366)*. Szerk. Piti F. Budapest–Szeged.

DL = Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár.

DF = Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény.

EO IV. 2014 = *Erdélyi Okmánytár. IV. (1360–1372)*. Szerk. Jakó Zs. – Hegyi G. – W. Kovács A. Budapest.

Muravidék 2008 = *Források a Muravidék történetéhez. 1. 871–1849*. Szerk. Mayer L. – Molnár A. Szombathely–Zalaegerszeg.

OL-adatbázis = <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/>

¹⁴ Május 18. Diósgyőr: DF 269 080, 269 091, 269 089; május 29. – június 4. Visegrád: DF 208 397, DL 77 646, DF 236 773, 255 435; június 8. Buda: DL 100 152; június 12. Diósgyőr: DF 285 687 és 285 710. – Egy pontosítás: Csermelyi 2018, 109. a király 1376. május 29-i krakkói tartózkodásáról ír (DL 7667 alapján). Azonban a krakkói oklevél 1376. január 15-én (*feria tertia post octavas Epiphanie*) kelt, május 29. (*IV. Kalendas Junii*) valójában az ezt átiró királyi privilégium dátuma.

¹⁵ A pécsi egyetemre lásd például Fedeles 2009, 557–572.

¹⁶ DF 275 186. (EO IV. 2014, 607. szám.) – Az adatot erősítheti, hogy 1367. június 3-án Erzsébet anyakirályné is Pécsen adott ki oklevelet (DL 92 656) – Pécs után 1367-ben a király Verőcére ment (június 9., DL 67 722), majd Segesd (június 18., DF 230 514) és Fehérvár (június 20., DL 5437) érintésével tért vissza Óbudára (június 24., DL 90 924). – Az 1367. évi pécsi adatot egyébként az I. Lajos király itineráriumát (is) listázó munkák közül (Ráth 1861; Wertner 1903; Wertner 1905; Wertner 1910; Wertner 1918; Sebestyén 1938; Engel 1995) csak Wertner (1903, 135; 1918, 235) idézi.

¹⁷ A forrás 1367. június 5-re történő keltező módosítása beleillik a bán fiainak fentebb említett időközű varasdi tisztségviselésébe is, egyúttal megoldja azt a problémát, hogy a varasdi ispánok listáján (Engel 1996, I. 224) Kanizsai János 1366. június 20-i dátummal szerepel, majd utána a bán fia: István és János (épp ezen vitás oklevél alapján) *korábbi*, 1366. május 23-i adattal. – Kérdéses oklevelünk *relatora* a kancellária felé egyébként Opuliai László volt (*relatio Ladislai ducis*), 1367 tavasza és 1372 ősze között Magyarország nádora (Engel 1996, I. 4). Az ügyben nem perdöntő, hogy a kancelláriai jegyzet nem nádornak, hanem hercegnek nevezi: nádorsága alatt ez más királyi oklevélen is előfordult, lásd például 1370. március 3. (DL 5826). – Az uralkodói okleveleken a *perlecta et correcta* kancelláriai feljegyzés ismereteim szerint 1367-ben jelenik meg, lásd például DL 5505 (január 2.), 90 924 (június 24.), DF 236 859 (június 27.), 244 585 (június 29.), 252 779 (szeptember 9.). 1366-ban ellenben csak egy példát találtam rá: épp a tárgyalat oklevelünkön. Így ezen összefüggés is inkább egy 1367. évi keltezés felé mutathat kérdéses forrásunknál. – Lajos lengyel királynak történt, 1370 előtti szizgetszerű titulálási okainak felderítése egy másik dolgozat tárgya lehet.

PRT II. 1903 = *A pannonthalmi Szent Benedek-rend története*. II. Szerk. Erdélyi L. Budapest.
 Zala II. 1890 = Nagy I. – Véghely D. – Nagy Gy.: *Zala vármegye története. Oklevéltár*. II. Budapest.

Szakirodalom

- Bagi 2014 = Bagi D.: *Az Anjouk Krakkóban. Nagy Lajos lengyelországi uralmának belpolitikai kérdései*. Pécs.
- Csermelyi 2018 = Csermelyi J.: A kákán lévő csomó esete. Adalékok Nagy Lajos alsólendvai adománylevelének keltezéséhez. In: *Arma. Tanulmányok a Colloquium Officiale III konferencia előadásaiból*. Szerk. Kiss A. Budapest, 105–113.
- Engel 1995 = Engel P.: *Királyitineráriumok (1324–82, 1387–1437)*. Kézirat. Budapest.
- Engel 1996 = Engel P.: *Magyarország világi archontológiája 1301–1437*. I–II. Budapest.
- Fedeles 2009 = Fedeles T.: Studium Generale Quinqueecclesiense. In: *A Pécsi Egyházmegye története*. I. *A középkor évszázadai (1009–1543)*. Szerk. Fedeles T. – Sarbak G. – Sümegi J. Pécs.
- Kubinyi 2001 = Kubinyi A.: Vásárok a középkori Zala megyében. In: *Zala megye ezer éve*. Főszerk. Vándor L. [Zalaegerszeg.] 53–60.
- Ráth 1861 = Ráth K.: *A magyar királyok hadjáratai, utazásai és tartózkodási helyei*. Győr.
- Sebestyén 1938 = Sebestyén B.: *A magyar királyok tartózkodási helyei*. Budapest.
- Weisz 2012 = Weisz B.: *Vásárok és lerakatok a középkori Magyar Királyságban*. Budapest.
- Wertner 1903 = Wertner, M.: Itinerar des Königs Ludwig I. *Vjestnik* 5: 115–150. [kiegészítései: *Uo.* 7: 70–72. és 9: 108–113.]
- Wertner 1905 = Wertner M.: Magyar hadjáratok a XIV-ik században. *Századok* 39: 420–451.
- Wertner 1910 = Wertner M.: Újabb adalékok a középkori magyar hadjáratokhoz. *Hadtörténelmi Közlemények* 11: 199–211.
- Wertner 1918 = Wertner M.: Nagy Lajos király hadjáratai (1342–1382). *Hadtörténelmi Közlemények* 19: 59–97, 207–271.

POLGÁR SZABOLCS

Avarok említése középkori földrajzi művekben¹

The Avars in Medieval Geography and Cartography. Samuel Szádeczky-Kardoss and his co-authors spent many years on the written sources on the Avars. Translations and commentaries were published in Hungarian in two volumes. In the published material are mostly narrative sources on the political events. Short geographical reports were omitted. In this paper I focus on three medieval geographical works mentioned the Avars: Anonymous of Ravenna, the *Frankish Cosmography* and the *Ebstorf map*. The first and second are contemporary sources (7–8th c.), but the map was constructed in the 13th century. These short sources help to complete and specify our knowledge on the history and medieval historiography of the Avars.

Keywords: Avars, Gepids, Slavs, Vends, Huns, Anonymous of Ravenna, „Frankish Cosmography”, Ebstorf map, Dacia, Danube river, Don river, Maeotis, Isidore of Seville

Az avarok 557–805 közötti történetére vonatkozó írott források magyarul is olvashatók. Szádeczky-Kardoss Samu és szerzőtársai hatalmas anyagot gyűjtöttek össze és tettek közzé *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig* című munkájukban.² Ez a gyűjtemény elsősorban a kortárs vagy közel kortárs történetírók híradásait tartalmazza. A kötetben nem szerepelnek az avarok 806 utáni sorsáról szóló források, avar kori tárgyak feliratai, valamint azok a kései források, amelyek már nem közölnek új ismereteket az avarokról.

Ebben a tanulmányban három olyan forrásrészletre szeretném felhívni a figyelmet, amelyek nem kerültek be az említett gyűjteménybe, de szerepelnek bennük a közép-európai avarok: Ravennai Névtelen *Kozmográfiája*, a *Frank Kozmográfia* a 7. századból és az *Ebstorfi térkép*. Az első kettő kortárs forrás, a harmadik egy 13. században készült térkép, amely elsősorban azért érdekes, mert az avarok nevével a középkori térképeken máshol nem találkozunk.

I.

Elsőként tehát nézzük a *Ravennai Kozmográfia* közlését! Egy ismeretlen szerző a 7. század végén, a 8. század elején Ravennában szerkesztette meg ezt a munkát. Egy 3. századi világ-térképet használt fel, amelyet kiegészített a 3. századnál későbbi, illetve saját korára vonatkozó ismeretekkel, amelyek különböző forrásokból származnak, többek között a gót törté-

¹ A „Hadak útján”. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XVII. konferenciáján (Nagyvárad /Oradea/ 2006. szeptember 8–10.) felolvasott előadás javított és szakirodalmi hivatkozásokkal kibővített szövege.

² Szádeczky-Kardoss 1998.

netirótól, Jordanestől. A *Kozmográfia* legkorábbra keltezhető kéziratai a 13–14. századból származnak. 1118-ban egy Guido nevű pisai szerzetes kivonatát készített a műből. A *Kozmográfia* 5 könyvből áll, amelyek tartalmazzák Ázsia, Afrika és Európa leírását, valamint az európai tengerpartokat követő tengeri utakat. Az avarok a *Kozmográfia* IV. könyvének 14. fejezetében szerepelnek. Itt ezt olvashatjuk róluk: „Azután a csaknem dél felé eső rész, mondhatnánk igen tágas vidék felé nagyon széles kiterjedésű országok vannak, melyeket Dacia primának és secundának mondanak, és Gepidiának is neveznek, ahol most a hunok, akik avarok, laknak. Ezt a két Daciát elég sok tudós írta le, közülük én a gót [görög] Menelakhoszt és Arisztarkhoszt olvastam.”³ Ezután Dacia városait és folyóit sorolja fel (említve Jordanest, aki írt erről). Annak ellenére, hogy a szerző három személyt is megnevezett forrásául, az avarokra vonatkozó híradás eredete ismeretlen, de mindenesetre nem származhat Jordanestől, mert az ő munkássága már lezárult, amikor az avarok elfoglalták a Kárpát-medencét.⁴ Elképzelhető, hogy bizánci forrásból is dolgozott a ravennai szerző, ami az avarok említésével kapcsolatban könnyen lehetséges. Érdekes, hogy a Kárpát-medence többi részének leírásakor nem említi az avarokat. Ez vagy azt jelenti, hogy nem voltak megfelelő ismeretei a Kárpát-medencéről, vagy pedig nem tudta pontosan rögzíteni a korabeli politikai viszonyokat. Az viszont világos volt előtte, hogy az avarok a gepidák országát elfoglalták. Walter Pohl szerint a szerző Jordanes Dacia–Gepidia leírásába illesztette bele a gepidák országába költöző avarokat, és ezzel az avarok határait automatikusan ki is terjesztette a két római Dacia teljes területére, ami nem felel meg a valóságnak.⁵ Ez valóban így van, gondolhatunk arra, hogy a két Dacia említése a 3. század végi, 271 utáni helyzetet tükrözi, amikor két új Dacia tartományt hoztak létre az eredeti Daciától délre (*Dacia ripensis* és *mediterranea*). De lehet úgy is értelmezni a szövegben szereplő két Daciát, mint a régi, eredeti Dacia tartományt (270 előtt) és az utána megszervezett Duna menti Dacia tartományt. A *Ravennai Kozmográfia* első könyvében (I, 11) szintén megtaláljuk a két Dacia említését, Gepidiával és a hunokkal együtt és avarok nélkül, de itt *Dacia minor* és *magna* van.⁶ Az avarok hiánya miatt ebben az esetben lehet, hogy az 5. századi hunokról és gepida szövetségeseikről van szó.⁷ Jordanesnél pedig jelző nélküli *Dacia*, és *Dacia ripensis* neveket találunk.⁸ Ezek után elég nehéz kideríteni, hogy a *Kozmográfia* szerzője melyik

³ Schnetz 1940, 53; Mihăescu et al. 1970, 580–581; új kiadása: Podosinov 2002, 198. A kéziratokról és a kiadásokról lásd például Szántó 2019, 309–310. A hazai szakirodalomban a *Kozmográfia* avarokra vonatkozó részlete a kevésbé kutatott források közé tartozik. Az utóbbi években a 9. századi avarok kérdésében került a figyelem középpontjába (Szabados 2015, 124; Szabados 2018, 228).

⁴ A két megnevezett görög tudós közül Arisztarkhosz esetében gondoltak a szamoszi Arisztarkhoszra (kb. Kr. e. 320–250); vagy esetleg az Újszövetségben (ApCsel. 19, 29) Pál apostol útítársaként említett Arisztarkhoszra, vagy egy ismeretlen szerzőre. A másik szintén ismeretlen, itt Schnetz (1940, 53) szövegrohlást feltételezett, vö. Podosinov 2002, 277, 280.

⁵ Pohl 2002², 309. Dacia Jordanesnél: Curta 1999, 333, 338.

⁶ Schnetz 1940, 10–11; Podosinov 2002, 180; a *Dacia* név a *Ravennai Geográfiában* és más kora középkori szerzőknél: például Decei 1978, 102–103; Rusu 1975, 152; Eggers 2006, 26–27; Kiss 2015, 76. A *Dacia* elnevezést egyes középkori szerzők Dániára is használták (Knoll – Schaer – Bisson 2003, 12/3. jz.). A ravennai névtelen is, mindkét helyen (az I. és a IV. könyvben is) Dániáról ír nem sokkal azelőtt, hogy rátérne Dacia bemutatására.

⁷ Így értelmezi például Podosinov, 2002, 211.

⁸ *Getica* 34. 38. 39. 73. 74. 133; Skržinskaja 1960, 136, 142, 143, 152. Magyar fordítása: Kiss 2002², 38, 39, 49, 64.

értelemben használta a Dacia neveket a IV. könyvben. Azt a források alapján tudjuk, hogy a gepidák a régi, 270 előtti Dacia nagy részét birtokolták, és 539 után *Dacia ripensist* is a Duna mentén. Az avarok a legyőzött Gepidia teljes területére igényt tartottak, ezt igazolja a Sirmium (Sremska Mitrovica, ma Szerbiában) hovatarozása körül keletkezett avar–bizánci vita, majd háború. Sirmium az avar hódítás előtt a gepidák országához tartozott. Az avar támadáskor a gepidák átadták a bizánciaknak. Nem lehetetlen, hogy ez az avar hatalmi igény tükröződik a forrásban, és végső fokon avaroktól származó információn alapul, amely bizánci közvetítéssel került Itáliába. A 6. század végén és a 7. század elején az avar hatalmi befolyás az Al-Duna vidékére is kiterjedt. Az egykori Gepidia keleti részeit, főleg Erdélyt az avar hódítás után alig említik az írott források. Ennek az lehet az oka, hogy a terület periferikus helyzetben volt az Avar Birodalmon belül, az avar politika fő célja a bizánciaktól megszerezhető adó és zsákmány biztosítása volt, ennek színtere a Keletrómai Birodalom Dunától délre lévő tartományai, balkáni területei voltak. Ez azt is jelenti, hogy a régió nem lett az avar–bizánci vetélkedés hadszíntere. A területen csak a dunai bulgár terjeszkedés hozott változást a 9. században.

A régészeti leletek alapján az avarok a Tisza és a Maros völgyét, valamint a Kárpátokon keresztül dél és kelet felé vezető utakat 568 után a birtokukba vették. Az avar hatalom itt valóban jelen is volt, nem csupán jelképes fennhatóságról volt szó.⁹ A terület feltehetően értékes nyersanyagai, elsősorban a só miatt volt fontos. A *Kozmográfia* tehát Erdély és az Alföld esetében valóban nem tévedett.

II.

A második forrás a *Frank Kozmográfia* néven említett munka, amelynek eredeti címe: *Költemény Ázsiáról, a világmindenségről, a földkerekségről*. A verses leírás a Földet, a kontinenseket mutatja be. Szerzőjét és pontos keletkezési helyét nem ismerjük. Fő forrása Sevillai (Szent) Izidor (megh. 636) enciklopédiája volt, amely Izidor halála miatt végül befejezetlen maradt. A frank költemény keletkezését ezért Izidor halála (636) utáni időre teszik, a 7. század közepére, vagy második felére, esetleg a 8. század első harmadára.¹⁰ A költemény 22. versszakában a következőket olvashatjuk: „A Duna hosszan folyik nagy népek között, bőségesen ellátja élelemmel a szlávokat (*Sclavi*), továbbhalad a hunok (*Chuni*) (földjének) közepén, és egyesíti a vendeket (*Winidi*).”¹¹ A passzusnak megtaláljuk az előképét Izidornál (*Etymologiae* XIII, 21, 28), de népnevek nélkül.¹² A frank szerző korának aktuális népneveit is belevette a szövegbe, amivel bővítette és aktualizálta eredeti forrását. Számunkra ez jelenti elsősorban a forrás eredetiségét.

Látható, hogy itt a Duna mentén lakó népekről van szó. A hunok elnevezés ebben az esetben az avarokra vonatkozik. A hunok és az avarok azonosítása, mint az előző forrás esetében is láttuk, általános volt már a 6–7. században is, elsősorban Nyugat-Európában. Ebben az esetben biztosak lehetünk benne, hogy avarokról van szó: a *sclavi* és *winidi* nép-

⁹ Például Bóna 1988³, 164–177; Gáll 2014, 295–323; Horedt 1958, 121–122; Horedt 1975, 119–122; Rusu, 1975, 133–153; Comşa 1987, 227–229. Erdély délkeleti része, a Küküllők felső szakasza: Benkő 1992, 17–18. Az avar hódítás utáni gepidák erdélyi régészeti hagyatékáról lásd például Dobos 2013, 93–118; Dobos 2014, 3–8; Kiss 2015, 210–216; Pintér-Nagy 2017, 149.

¹⁰ Strecker 1923, 554; Alemany 2000, 146; Lozovsky 2000, 54.

¹¹ Strecker 1923, 554; újabb kiadása: Ivanov – Litavrin – Ronin 1995, 398–400.

¹² Lindsay 1911.

nevek így együtt az avar kortól kezdve fordulnak elő Közép-Európában.¹³ A szlávok (*szlavinok*) már néhány évtizeddel az avarok előtt ott voltak az Al-Dunánál, de a végleges Duna menti letelepedésük a 7. században történt meg. A *vend* név már az ókorban is ismert volt (Tacitus, Plinius, Ptolemaiosz stb.) a Balti-tenger déli partjainál, és többen azt feltételezik, hogy az Alpok keleti szélén előforduló *venet* névvel valamilyen kapcsolatban áll.¹⁴ Idővel a *vend* népnév német nyelvterületen a szláv nyelvet beszélő törzsek gyűjtőnévévé vált. A 7–8. században a vendek a Tübingiától Karintiáig terjedő területen laktak, a frankok és bajorok szomszédságában, és avar fennhatóság alatt voltak. 623–624-ben a vendek egy Samo nevű vezérük irányításával önállósodtak az avar uralom alól, és egészen a 650-es évek végéig megőrizték függetlenségüket a bajorok és az avarok között. Egy vend fejedelem, Walluc fogadta be országába az avarok bosszúja elől menekülő bulgárokat 632-ben (*Fredegar* IV, 48, IV, 72).¹⁵ Mindezek alapján az tűnik valószínűnek, hogy a vers az Avar Kaganátus nyugati részét írja le, abban az időben, amikor a vendek fontos szerepet játszottak a frankok és az avarok közötti területen. Figyelemre méltó, hogy a rövid világleírásban az avarok is helyet kaptak, ami frank szempontból jelzi az Avar Kaganátus jelentőségét Közép-Európában.

III.

A harmadik forrás az *Ebstorfi térkép*. Nevét felfedezésének helyéről, az alsó-szászországi Ebstorfról nyerte, ahol a helyi bencés kolostorban őrizték. Néhány évvel felfedezése után, 1833-ban átszállították innen Hannoverbe, és ott is őrizték egészen 1943-ig, amikor egy Hannoveri ért bombatámadáskor megsemmisült. Még a 19. század végén készítettek róla két másolatot, így ezek ma is tanulmányozhatók. Egy rekonstrukció az ebstorfi kolostorban látható. Az eredeti térkép a 13. században készült, talán 1239-ben, vagy esetleg a század második felében, végén.¹⁶ A mintegy 3,5 x 3,5 méteres térkép központjában Jeruzsálem van. A négy égtáj irányát Jézus testrészei mutatják: arca kelet, lábai nyugat, kezei észak és dél felé mutatnak. Az *Ebstorfi térkép* eltérően más térképektől, különböző tudományos ismeretek tárháza is, a szöveges részeket sok illusztráció egészíti ki. Különböző régiók lakói, nevezetes épületek, különféle állatok és szörnyek ábrázolását láthatjuk itt.

Az avarokat a térképen a meótiszi mocsaraknál, a Tanaisz és a Duna-delta közötti részen helyezték el. A szöveges magyarázat mindössze ennyi: „Egykor itt laktak az avarok, azaz a hunok.”¹⁷ Az *Ebstorfi térkép* helyenként egy történelmi atlaszra emlékeztet, amelyből egy-egy terület múltjára is fény derül. Az avarok „kelet-európai” jelenléte is ezt mutatja. A szöveg múlt időben említi őket, ami jelzi, hogy a múltban itt élt népről van szó. Az avarok elhelyezése érdekes abból a szempontból, hogy a Kárpát-medencétől keletre láthatjuk őket. Mai ismereteink birtokában azt mondhatnánk, hogy a 6. század közepi avar ván-

¹³ Például Curta 1997, 152–153; Curta 1999, 337; Curta 2001, 69; de már Jordanesnél is, ami egy kicsit megelőzi az avarok európai jelenlétét, de a vendek (*Venetharum natio*) lakhelyét a Visztula-vidékre teszi: *Getica* 34; Skržinskaja 1960, 136; Kiss 2002, 38. Avar–szláv szomszédság és együttélés a Kárpát-medencében a régészeti leletanyag tükrében: pl. Szőke 1994, 155–162; Takács 2016, 66–70.

¹⁴ Például Bojtár 1997, 69–79; Jordanes és a vendek: Curta 1999.

¹⁵ Krusch 1888, 144, 157; Szádeczky-Kardoss 1998, 173–174, 212; Pohl 2002², 269.

¹⁶ Új közlése: Čekin 1999, 136–140; és angolul is: Chekin 2006, 146–151. A térképről lásd például Kugler 1987, 1–29; Pischke 2014, 155–161; kronológiai kérdésekre lásd például Wolf 2012, 1–27.

¹⁷ Čekin 1999, 143; Chekin 2006, 153; Chekin 1991, 305.

dorlást érzékelteti a térkép. Nyugaton kevés forrás szól az avarokról a Kárpát-medence elfoglalását megelőzően. Az egyik ezek közül a fentebb már említett Sevillei Izidor, aki hunokat említ, hozzátéve, hogy őket már avaroknak nevezik (*Etymologiae*, IX, 2, 66).¹⁸ Izidor úgy tudta, hogy az avarok a *Maeotis*, a *Tanais* és a *massageták* szomszédságában laktak, nyilván a számára a nomádokkal kapcsolatban ismert elnevezések vezették erre, őket is a nomádok „hazájába” kellett helyezni.¹⁹ Az *Ebstorfi térkép* készítője számára Izidor leírása lehetett a forrás, amelyből rövidke térképfeliratot csinált. Annyit azonban változtatott rajta, hogy megfordította Izidor sorrendjét, és avarnak nevezte a népet, hozzátéve, hogy ők azonosak a hunokkal. Az avar–hun azonosítás nem okozott gondot számára, mivel a frank feljegyzésekben is találkozhatott már ezzel. Esetleg arról is tudhatott, hogy az avarok a Kárpát-medencét (Pannoniát) is birtokolták egykor, de ide a saját korában (13. század) ott lakó magyarokat tette, pontosabban *Ungariát*, az országukat, ahol korábban a hunok laktak.²⁰ A hunok tehát a Kárpát-medencében és Ázsia határán is ott vannak, ami érzékelteti a középkori felfogást az eurázsiai steppe népeivel kapcsolatban. Az avarok a középkori térképeken nem szerepelnek, ezért az *Ebstorfi térkép* különlegességnek számít ilyen szempontból.

Az idézett források rövidek és nem sokat mondanak az avar történelem fontos elbeszélő forrásaihoz képest, de összességében hozzájárulnak a közép-európai avarok történetének és középkori historiográfiájának pontosabb megismeréséhez, megerősítik más ide vonatkozó források adatait. Ami pedig még talán ennél is fontosabb: vannak még feldolgozásra váró források az avarokról, igaz, ezek nagy része a 9. századi avarságra vonatkozik.

Bibliográfia

Források

Čekin 1999 = Čekin, L. S.: *Kartografija hristianskogo srednevekov'ja 8–13 vv. Teksty, perevod, kommentarij*. Moskva.

Chekin 2006 = Chekin, L.: *Northern Eurasia in Medieval Cartography. Inventory, Text, Translation, and Commentary*. (Terrarum Orbis 4.) Turnhout.

¹⁸ Lindsay, 1911; magyar fordítása: Szádeczky-Kardoss 1998, 19: „A hugnokat (*Hugnos*) azelőtt hunoknak (*Hunnos*) hívták, végül azonban királyukról avaroknak (*Avares*) nevezték el őket. Ezek előbb a távoli Maeotisnál a fagyos Don meg a massageták szörnyű népei között laktak. Azután sebes lovaikkal a Kaukázus szikláin áttörtek, bár (Nagy) Sándor záró erődtései a vad népek útjába akadályt gördítettek. Keletet húsz éven át tartották hatalmukban s az egyiptomiaktól meg az etiópoktól évenként adót szedtek.” A leírás jól felismerhető toposzokból áll össze („fagyos Don”, szkíták huszonnyolc évig tartó transzkaukázusi uralma, Nagy Sándor „fala”), de végső soron az avarok steppei „előéletére” utal (Szádeczky-Kardoss 1998, 16, 21; Chekin 1991, 305).

¹⁹ Konrad Miller rekonstruált egy térképet Izidor etimológiai értekezésének adataival, amelyen az avarok is ott vannak, a Don és a Kaszpi-tenger közelében (Miller 1898, Taf. 2.). Ez segít felismerni Izidor középkori térképészetre tett hatását, amelyre már Miller is felhívta a figyelmet (Miller 1898, 57–60). Izidor kartográfiai jelentőségéről az újabb szakirodalom tükrében lásd például Kiss 2018, 77; Denisov 2019, 74. Izidor hun–avar passzusa nem ismeretlen a magyar kutatás előtt, de az itt szereplő hunokat a magyarokkal azonosította Némethi (1911), de már Desericzkynél (1748, 2) is felbukkan.

²⁰ „Itt volt egykor a hunok földje/Alsó-Pannónia, ami most Magyarország” (Csukovits 2012, 130; latin szöveg uo. 134); Csukovits 2015, 127, 246; Chekin 1991, 305).

- Ivanov – Litavrin – Ronin 1995 = Ivanov, S. A. – Litavrin, G. G. (otv. red.) – Ronin, V. K. (sost.): *Svod drevnejših pis'mennyh izvestij o slavjanah*. T. II. (7–9 vv.) Moskva.
- Kiss 2002² = Kiss M. (szerk.): *Iordanes: Getica. A gótok eredete és tettei*. Második kiadás. Pécs.
- Knoll – Schaer – Bisson 2003 = Knoll, P. W. – Schaer, F. (transl., notes) – Bisson, Th. N. (preface): *Gesta Principum Polonorum. The Deeds of the Princes of the Poles*. (Central European Medieval Texts 3.) Budapest–New York.
- Krusch 1888 = Krusch, B. (ed.): *Fredegarii et aliorum Chronica. Vitae sanctorum*. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. T. II. Hannover, 1–193.
- Lindsay 1911 = Lindsay, W. (ed.): *Isidori hispalensis episcopi Etymologiarum sive Originum*. Oxford.
- Mihăescu et al. 1970 = *Izvoarele istoriei României – Fontes Historiae Dacoromanae*. Vol. II. Ed.: Mihăescu, H. – Ștefan, Gh. – Hîncu, R. – Iliescu V. – Popescu, C. București.
- Podosinov 2002 = Podosinov, A. V.: *Vostočnaja Evropa v rimskoj kartografičeskoj tradicii. Teksty, perevod, kommentarij*. Moskva.
- Schnetz 1940 = Schnetz, J. (ed.): *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica. Itineraria Romana*. Vol. II. Lipsiae.
- Skržinskaja 1960 = Skržinskaja, E. Č. (vstup. st., per., komment.): *Iordan: O proišhoždenii i dejanijah getov. Getica*. Moskva.
- Strecker 1923 = Strecker, K. (ed.): *Versus de Asia et de universi mundi rota*. In: *Monumenta Germaniae Historica. Poetae Latini Aevi Carolini*. T. IV/1. Berolini, 545–559.
- Szádeczky-Kardoss 1998 = Szádeczky-Kardoss S.: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. (Társszerző: Farkas Cs., munkatársak: Borsos M., Csillik É., Makk F., Olajos T.) (Magyar Őstörténeti Könyvtár 12.) Budapest.

Szakirodalom

- Alemaný 2000 = Alemaný, A.: *Sources on the Alans*. Leiden–Boston–Köln.
- Benkő 1992 = Benkő E.: *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája*. (Varia Archaeologica Hungarica 5.) Budapest.
- Bojtár 1997 = Bojtár E.: *Bevezetés a baltisztikába*. Budapest.
- Bóna 1988³ = Bóna I.: *Daciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896)*. In: *Erdély története I. (A kezdetektől 1606-ig)*. Főszerk. Köpeczi B., szerk. Makkai L. – Mócsy A. Harmadik kiadás. Budapest, 107–234.
- Chekin 1991 = Chekin, S. L.: *Lower Scythia in the Western European Geographical Tradition at the Time of the Crusades*. *Harvard Ukrainian Studies* 15/3–4: 289–339.
- Comşa 1987 = Comşa, M.: *Slawen und Awaren auf rumänischen Boden, ihre Beziehungen zu der bodenständigen romanischen und späteren frühromänischen Bevölkerung*. In: *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert*. Hrsg. Hänsel, B. Berlin, 219–230.
- Curta 1997 = Curta, F.: *Slavs in Fredegar and Paul the Deacon. Medieval gens or 'scourge of God'?* *Early Medieval Europe* 6: 141–167.
- Curta 1999 = Curta, F.: *Hiding Behind a Piece of Tapestry: Jordanes and the Slavic Venethi*. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 47: 321–340.
- Curta 2001 = Curta, F.: *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500–700*. Cambridge.

- Csukovits 2012 = Csukovits E.: Kelet-Európa országai a középkori térképeken. In: „*Köztes-Európa*” vonzásában. *Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére*. Szerk.: Bagi D. – Fedeles T. – Kiss G. Pécs, 127–135.
- Csukovits 2015 = Csukovits E.: *Magyarországról és a magyarokról. Nyugat-Európa magyar-képe a középkorban*. Budapest.
- Decei 1978 = Decei, A.: Românii din veacul al IX-lea pînă în al XIII-lea în lumina izvoarelor armenesti. In: *Uő: Relații româno-orientale*. Red. Popa, D. M. București, 15–117.
- Denisov 2019 = Denisov, A.: Scythia as the Image of a Nomadic Land on Medieval Maps. In: *Competing Narratives between Nomadic People and their Sedentary Neighbours. Papers of the 7th International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe*. Ed. by Hao, Ch. (Studia Uralo-Altaica 53.) Szeged, 73–83.
- Desericzky 1748 = Desericii, I.: *De initiis ac majoribus Hungarorum commentaria*. Vol. I. Budaë.
- Dobos 2013 = Dobos A.: Gepidák vagy avarok? Az erdélyi kora avar kori soros temetők kutatásának kérdéseiről. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem és Régiségtárából* 6–7 (16–17) 2011–2012 [2013], 93–118.
- Dobos 2014 = Dobos A.: Erdély a gepidák korában. Eredmények és perspektívák. *Magyar Régészet* 2014 nyár: 1–9.
- Eggers 2006 = Eggers, M.: Die Verwendung und Bedeutung des Begriffes „Pannonien” in historischen und geographischen Quellen des Frühmittelalters. *Chronica* 6: 6–27.
- Gáll 2014 = Gáll, E.: The Avar Conquest and that followed. Some Ideas on the Procees of 'Avarisation' of Transylvania. In: *Archäologische Beiträge: Gedenkschrift zum Hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt*. Hrsg. Kociş, S. Cluj-Napoca, 295–323.
- Horedt 1958 = Horedt, K.: *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*. Bukarest.
- Horedt 1975 = Horedt, K.: The Gepidae, the Avars and the Romanic Population in Transylvania. In: *Relations between the Autochthonous and the Migratory Populations on the Territory of Romania*. Ed. Constantinescu, M. – Pascu, Ș. – Diaconu, P. (Bibliotheca Historica Romaniae Monographs 16.) București, 111–122.
- Kiss 2015 = Kiss P. A.: „...ut strenui viri...” *A Kárpát-medencei gepidák története*. Szeged.
- Kiss 2018 = Kiss G.: Vallás – tér – kép. A középkori térkép mint a világkép vetülete. *Pontes* 1: 72–94.
- Kugler 1987 = Kugler, H.: Die Ebstorfer Weltkarte. Ein europäisches Weltbild im deutschen Mittelalter. *Zeitschrift für Deutsches Altertum und Deutsche Literatur* 116/1: 1–29.
- Lozovsky 2000 = Lozovsky, N.: „The Earth is Our Book.” *Geographical Knowledge in the Latin West ca. 400–1000*. Ann Arbor.
- Miller 1898 = Miller, K.: *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten VI. (Schlussheft) Rekonstruierte Karten*. Stuttgart.
- Németi 1911 = Németi [Némäti] K.: *Nagy-Magyarország ismeretlen történeti okmánya*. Budapest.
- Pintér-Nagy 2017 = Pintér-Nagy K.: *A hunok és az avarok fegyverzete, harcmodora az írott források alapján*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 31.) Budapest.
- Pischke 2014 = Pischke, G.: The Ebstorf Map: tradition and contents of a medieval picture of the world. *History of Geo- and Space Sciences* 5: 155–161.

- Pohl 2002² = Pohl, W.: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822. n. Chr.* Zweite, aktualisierte Auflage. München.
- Rusu 1975 = Rusu, M.: Avars, Slavs, Romanic Population in the 6th–8th Centuries. In: *Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania*. Ed. Constantinescu, M. – Pascu, Ș. – Diaconu, P. (Bibliotheca Historica Romaniae Monographs 16.) București, 123–153.
- Szabados 2015 = Szabados Gy.: Avar–magyar találkozó. Helyszín, időpont? In: *...in nostra lingua Hringe nominant. Tanulmányok Szentpéteri József 60. születésnapja tiszteletére*. Szerk. Balogh Cs. – Petkes Zs. – Sudár B. – Zsidai Zs. Budapest–Kecskemét, 121–141.
- Szabados 2018 = Szabados Gy.: Folytonosság és/vagy találkozás? „Avar” és „magyar” a 9. századi Kárpát-medencében. In: *Sötét idők túlélői. A kontinuitás fogalma, kutatásának módszerei az 5–10. századi Kárpát-medence régészetében*. Szerk. Hága T. K. – Kolozsi B. Debrecen, 227–253.
- Szántó 2019 = Szántó, R.: Central Asia in the Cosmography of Anonymous of Ravenna. In: *Competing Narratives between Nomadic People and their Sedentary Neighbours. Papers of the 7th International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe*. Ed. by Hao, Ch. (Studia Uralo-Altaica 53.) Szeged, 309–316.
- Szőke 1994 = Szőke B. M.: A népvándorlás kor és a korai középkor története Nagykanizsán és környékén. In: *Nagykanizsa. Városi monográfia*. I. Szerk. Béli J. – Rózsa M. – Rózsáné dr. Lendvai A. Nagykanizsa, 143–214.
- Takács 2016 = Takács M.: Szlávok a Kárpát-medence déli, központi és keleti részén. In: *Honfoglalás és megtelepedés*. Szerk. Sudár B. – Petkes Zs. (Magyar Őstörténet 4.) Budapest, 66–70.
- Wolf 2012 = Wolf, A.: The Ebstorf *Mappamundi* and Gervase of Tilbury. The Controversy Revisited. *Imago Mundi* 64/1: 1–27.

RÁBAI KRISZTINA

Egy középkori pecsétnyomó azonosítására tett kísérlet¹

An attempt to identify a medieval seal matrix. The article describes a seal matrix which was found at the archaeological site of Bátmonostor-Pusztafalu in 2016. On the matrix, the scene is divided into two parts – a typical feature of high prelates’ seals in the Hungarian Kingdom around the 14th century – depicting Saint Peter as the patron saint on the upper part, while down the owner of the seal matrix, Peter the clergyman is kneeling. The study analyses the seal matrix in its complexity and attempts to identify the owner and the time he lived. To achieve this aim, the author also describes similar findings (not only another seal matrix but also seals preserved on archival documents), such as the seal of a higher prelate, Albert von Griesheim, from Naumburg (from the 13th century) and a couple of Central-Eastern European parallels (from the 14th century).

Keywords: archaeological finding, seal matrix, medieval seals, sigillography, Saint Peter, Bátmonostor, Hájszentlőrinc, Albert von Griesheim

1. Bevezetés

1.1. A középkori pecsét

Pecséten a szakirodalom és a köznyelv egyaránt érti a pecsétnyomót (matrica, tipárium) és a vele készült lenyomatot. Ezen lenyomatok többsége az (ok)levéllel együtt, annak részéként maradt fenn, és ezzel együtt dokumentáltak. Sajnos a levéltárak nagy része nem rendelkezik egységes, jól kidolgozott – nyomtatott és/vagy online – katalógussal, amely alapján biztonsággal lehetne tájékozódni és keresni az adott gyűjteményben őrzött okleveles anyagban. Mivel még az oklevelek szövegére vonatkozó keresések sem szolgálnak kielégítő eredménnyel, jóllehet a textualitás egyértelműen prioritást élvez bármilyen más, az oklevélre vonatkozó információval szemben, nem lepődhetünk meg azon különösképpen, ha azt

¹ A pecsétnyomó feldolgozásához szükséges kutatást és a tanulmány megírását a Sziléziai Egyetem nagylelkű támogatása tette lehetővé (Slezská univerzita v Opavě, a project száma: P01-2016-18). Hálás vagyok Miroslav Glejteknek a Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetemről, aki elolvasta a készülő tanulmányt, és értékes megjegyzéseivel, észrevételeivel, kiegészítő információkkal segítette munkámat. Ugyancsak köszönettel tartozom mindazon cseh, lengyel, magyar és svéd kollégáknak, akik szakértelmükkel, ötleteikkel segítségemre voltak a kutatás során. Végül, de nem utolsósorban hálával gondolok Cs. András Réka és Pap Evelin közreműködésére – mindketten a bajai Türr István Múzeum régész muzeológusai –, akik megkérték a pecsétnyomó vizsgálatára, és megfelelő régészeti háttéranyagot biztosítottak a számomra, s akikkel közösen készült egy – a *Cumania* hasábjain remélhetőleg hamarosan megjelenő – cikk a pecsétnyomóról *Egy középkori pecsétnyomó Bátmonostor-Pusztafaluról* címmel (Rábai – Cs. András – Pap 2020).

tapasztaljuk, hogy a „kiegészítő” elemekre vonatkozó adatok – például az oklevelet hitelesítő pecséttel vagy az íráshordozó anyagával kapcsolatosak – vagy teljes egészében hiányoznak, vagy meglehetősen hiányosak. Ezeken a hiányosságokon sokat segítenek azok a forráskiadó projektek, amelyeknek keretében a szakemberek nemcsak a szövegeket adják közre – akár *in extenso*, akár tartalmi kivonatok formájában –, hanem a forrással kapcsolatos materiális elemekre vonatkozóan is megosztanak velünk több-kevesebb részletet.²

„Teljes épségben fennmaradt középkori typarium a legnagyobb ritkaságok közé tartozik...” – kezdi tanulmányát a nagybányai pecsétnyomó vizsgálata kapcsán Czakó Elemér a *Turul* 1906-ban kiadott számában.³ Jóllehet még mindig unikálisnak számít az efféle régészeti lelet, az utóbbi évek régészeti ásatásainak, fém-detektoros kutatásoknak, valamint egyéb véletleneknek köszönhetően több középkori pecsétnyomó is előkerült. A szerencsésebb forrásadottságokkal rendelkező országokban (főleg Nyugat-Európát értve ez alatt) jóval nagyobb számban maradtak az utókorra középkori pecsétnyomók.⁴ A magyarországi tipáriumok szórványos előfordulását az eltelt évszázadok pusztításain kívül a pecsétnyomók funkciójával szokás magyarázni. A matrica arra szolgált, hogy tulajdonosát (tulajdonos alatt nem feltétlenül egy konkrét személyt értve, hanem testületeket, intézményeket, közösségeket is) jelképezze, és a pecsétlenyomattal ellátott dokumentumot, okiratot, levelet hitelesítse, igazolván annak a pecséttulajdonoshoz való viszonyát, kapcsolatát. Ha a tulajdonos elhalálozott, vagy a pecsét különböző okokból elvesztette a funkcióját, esetleg kétséssé vált hitelessége, megsemmisítették vagy valamilyen módon alkalmatlanná tették azt a hitelesítésre (leginkább a pecsétképre ütött kereszttel, rovátkolással), így akarván elejét venni az esetleges visszaéléseknek.⁵

Uralkodói pecsétnyomók eltulajdonítására és elvesztésére is akadt példa, ami nemcsak új pecsét használatát vonta maga után, hanem egyszersmind a „kompromittálódott” régi tipáriummal hitelesített okiratok felülvizsgálatát és újrakapcsolódását is.⁶ Az Anjou-kori for-

² A pozitív példák sorát erősíti a *Codex Diplomaticus et Epistolaris Regni Bohemiae* sorozata, amelyben az oklevél külső és belső jegyeire vonatkozóan egyaránt alapos leírást találhatunk; az adott évkör okleveleinek katalógusa ugyan cseh nyelven készült, az írókezeket bemutató és színes illusztrációval szemléltető kötet szövege latin nyelvű, akárcsak a pecséteket hasonló módon feldolgozó corpus, így a szláv nyelvekben kevésbé jártas kutatók is megérthetik, haszonnal forgathatják a sorozat kiadványait. Az okleveleken előforduló pecsétek alapos leírásait (mérettel, pecsétképpel és körirattal együtt) a szigillumok színes fényképei egészítik ki (CDB 2011 és 2013; Katalóg 2011).

³ Czakó 1906, 10.

⁴ K. Németh András tanulmányában összegyűjtött néhány pecséttekkel foglalkozó adatbázist (K. Németh 2017, 235–236).

⁵ Glejtek 2017, 9–10, 22–24.

⁶ Erre kiváló példa a 13. századból az a királyi pecséttel való visszaélés, amelyet Rogerius a következőképpen írt le: „Az ezután következő osztozáskor megtalálták a király pecsétjét a kancellárnál – akinek a fejét rettenetes karddal elválasztották a testétől – és már biztosak voltak az ország felől; attól való féltükben, hogy a népek, meghallva a király vereségét elszökődve elmenekülnek, figyelje meg atyafiságod, milyen ravaszsággal jártak el [...] És néhány magyar egyházi emberrel, akiket életben tartottak, írártak a Magyarországon lakozó főembereknek és közrendűeknek a király nevében sok hamis levelet ilyen formában: »Ne féljete a kutyák vadságától és dühétől, és otthonaitokból ne merészszeljete kimozdulni; ugyanis, bár bizonyos előre nem látható körülmények miatt elhagytuk mind a táborn, mind sátrainkat, mégis Isten kegyelméből lassankint igyekszünk azokat visszaszerezni és újból vitéz ütközetet vívni velük; ezért csak imádkozzatok, engedje meg nekünk a könyörületes Isten, hogy

rások több ilyen esetről is megemlékeznek.⁷ A pecséthez való korabeli viszonyról azonban nemcsak az egyes esetekből tájékozódhatunk, hanem a pecséthasználat közigazgatási gyakorlatának törvényi szabályozásából is. I. Lajos nevéhez fűződik az az 1351-ben fogantatott, jelentős változást előidéző törvénycikkely, amelynek értelmében a király bekérte valamennyi hiteleshely pecsétjét (*Tamen quia sigilla nostra, quae cum sigillis omnium capitulorum, collegiorum et conventuum totius regni nuperrime ad mandatum regium in Budam erant portata...*), s a felülvizsgálatot követően csak azok kapták vissza szigillumukat, és gyakorolhatták tovább oklevélkiadói tevékenységüket, amelyek alkalmasnak bizonyultak erre. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy a kisebb hiteleshelyek, amelyek könnyebben kerülhettek helyi hatalmasságok befolyása alá, elvesztették joghatóságukat.⁸

Több olyan per ismeretes a középkor időszakából, amikor pecsétamisítók kerültek bíróság elé, és ítéltettek fő- és jószágvesztésre. Ugyanis az okirat érvényességének egyik legfontosabb feltétele az volt, hogy legyen autentikus pecséttel ellátva. Ha egy oklevél hitelességével kapcsolatban gyanú merült fel, többek között a pecsétek eredetiségének vizsgálata is azt szolgálta, hogy ezt a gyanút megerősíthessék vagy kizárhassák. A pecséttel való visszaélésnek több módja lehetett, előfordult, hogy a hamis iratot más – hiteles – okmányról leszedett pecséttel erősítették meg. Ugyanakkor arra is találunk forrást, hogy az elkövető hamis pecsétet készített.⁹

1.2. Pecséttani kutatások és a *Corpus Sigillorum*, avagy a nagy pecsétadatbázis terve

A pecséttan (szfragisztika) fogalma és tudománya a hazai történészek számára összeolvadt Kummorovitz L. Bernát nevével, akinek szerteágazó, alapos és hiánypótló tanulmányai napjainkban is a kutatás alapmunkáinak számítanak. Jóllehet a pecsétek vizsgálata már a középkorban elkezdődött, hiszen a kétes hitelű oklevelek hitelességének megállapításához gyakran tették vizsgálat tárgyává az iratot megerősítő pecsétet, mégis a pecséttan első hazai szakmunkáinak megszületésére egészen a 18. századig kellett várni, amikor a kor neves jezsuita tudósainak figyelme erre a tudományterületre is ráirányult. Az ezt követő időszak nem szűkölködött pecsétteni publikációkban, ezek az írások korántsem nevezhetők mono-

összezúzzuk ellenségeink fejét.« Ezt a levelet némely magyarok, akik már hozzájuk csatlakoztak, széthordták a címzeteknek; ez tett tönkre engem és egész Magyarországot. Mert annyira hitelt adtunk e levél valóságának, hogy, bár pár nap után az ellenkezőjét tapasztaltuk, mégis, mivel az országot váratlanul érte a háborús zavargás, nem tudtunk a hírek megismerésére hírszerzőket küldözgetni, és így nem értesülhettünk az ellenkezőjéről. És így az elfoglalt Magyarország nem találhatta meg a menekülés útját” (1. link: Rogerius). A pecsét pótlásáról lásd Takács 2012, 124. Azonban nem csak a királyi pecsét tatárjárást követő megújítására vannak adataink, Takács Imre arra a következtetésre jutott, hogy több hiteleshely is ekkor kezdett el új pecsétet használni (Takács 1992, 18, 26–27).

⁷ Károly pecsétjeinek 1323-ban és 1330-ban, Lajos királyénak 1363-ban, Mária királynőének 1387-ben veszett nyoma (Szentpétery 1930, 197; Kummorovitz 1993, 85).

⁸ *Minuti etiam conventus ab emanatione litterarum suarum super perpetuatione possessionum conficiendarum cessent et eorum sigilla omni careant firmitate.* „A kisebb conventek is álljanak el a birtokok örökössége tárgyában készítendő leveleiknek kibocsátásától, és pecsétüknek ne legyen semminemű ereje” (1351. évi III. törvénycikk. CJH 1899, 170–171). A felülvizsgálatot követően bizonyos hiteleshelyek (a jelentősebbek) 1353-ban kapták vissza pecsétjüket (Kummorovitz 1936, 62; Szentpétery 1930, 136–137; Takács 1992, 31; Köfalvi 2000, 49–50).

⁹ Rábai 2012, 38, 40. Az egyik legismertebb ilyen per, a pecsétamisítás bűnébe esett István deáké (Horváth 1905).

grafikus munkáknak, és ahogyan – a kor hazai szfragisztikáját meglehetősen negatívan értékelő – Fejérpataky fogalmaz egyik írásában, „Nálunk a kutatók sokkal szerényebb igényeket töltenek be, s a helyett, hogy monumentális pecsétteni munkákon dolgoznának, megelégednek egy-egy többé-kevésbé érdekes pecsét közlésével. Nem tűznek ki nagy célt, de nem is érnek el nagy eredményt.”¹⁰

A magyar vonatkozású pecsétteni szakirodalmat áttekintve megállapíthatjuk, hogy hazánkban, valamint a szomszédos országokban¹¹ is számos kiváló művelője volt és van ennek a tudománynak, akik elsősorban a történészek és művészettörténészek köréből kerültek ki. Azonban a téma összetettsége és sokoldalú kutatása miatt a megszülető publikációk meglehetősen szórtságot mutatnak, és feltérképezésük – jóllehet az interneten hozzáférhető anyagok nagyban megkönnyítik a kutató dolgát – még manapság is nehézségekbe ütközhet. Néhány periodikát azonban különösen nagy haszonnal forgathatunk témánk szempontjából, mindenekelőtt a történész körökben jól ismert *Turult* és az *Archaeologiai Értesítőt*, továbbá az *Ars Hungaricát*, mely elsősorban művészettörténeti megközelítésű írásokat jelentet meg. Ez utóbbiban látott napvilágot Kerny Terézia rendkívül alapos, pontos és kiértelt, a pecsétteni kutatásokat összefoglaló cikke,¹² amely bár a kutatásoknak „csak” egy szegmensét, a királyi szigillumok kutatástörténetét veszi górcső alá, mégis jól szemlélteti, milyen hatalmas potenciál rejtőzik a magyar tudományosságban.

A humán tudományok digitális „véráramba” kapcsolódásának időszakában kézenfekvő és a kutatást igencsak megkönnyítő lenne, ha létezne egy olyan pecsétadatbázis, amelyben szavakra, képekre, motívumokra keresve párhuzamokat és egyezéseket találhatnánk a keresett/vizsgált objektumunkkal. A Magyar Királyság területéhez kapcsolható pecsétek és pecsétnyomók vonatkozásában egyelőre nincs ilyen adatbázis, katalógus vagy gyűjtemény, de a gondolata már rég megfogalmazódott.

A *Corpus Sigillorum*, vagyis egy a hazai pecsétlenyomatok összességét magában foglaló gyűjtemény tervezetét még Fejérpataky László fogalmazta meg és szorgalmazta létrejöttét,¹³ ami azonban mind a mai napig várat magára. A legfrissebb kezdeményezésnek tekinthető sorozat, a *Corpus Sigillorum Hungariae medievalis* számára az MTA Művészettörténeti Intézetében az 1990-es évektől zajló különféle projektek hivatottak biztosítani szakmai és anyagi bázisát. Eddig az Árpád-házi királyok pecsétjeinek feldolgozását megvalósító első kötet látott napvilágot 2012-ben, Takács Imre munkájának köszönhetően. Ahogyan a kötet bevezetőjében áll, „A középkori magyar pecséteknek a fent említett kutatási programok eredményein alapuló katalogizálása és nemzetközi használatra szánt publikálása a Magyar Országos Levéltár által kezdeményezett kiadványsorozat révén válik most teljessé. A szerkesztők elhatározása szerint a magyar *Corpus Sigillorum* köteteiben az uralkodók, a világi előkelők, a főpapok, az egyházi testületek és a városok középkori pecsétjei fognak a szakkutatók és az érdeklődők elé kerülni, ezáltal a hazai és nemzetközi szakmai közvélemény

¹⁰ Fejérpataky 1880, 207.

¹¹ Példaként említeném a szlovák történészek munkásságát, akik a középkori Magyarországra vonatkozó okleveles anyagok kiadásában és a pecsétteni kutatásokban is jeleskednek, és számos kiváló munkát jelentettek meg az utóbbi években. Pecsétteni példa erre Glejte 2013.

¹² Kerny 2015.

¹³ Fejérpataky 1885, 83–84.

egy mindeddig rosszul ismert, valójában csaknem ismeretlen terület és érték birtokába kerül, a magyar történelem és a művészeti örökség pontosabb ismeretéhez fog hozzájutni.”¹⁴

Az utóbbi években a humán tudományok területén is meggyökeresedő és rohamosan fejlődő informatikai háttérnek (digital humanities) köszönhetően ma már nagy mennyiségben állnak a kutatók rendelkezésére digitális formában pecsétképek, de több olyan weboldal is elérhető, amelyen egy adott országban talált pecsétnyomókat gyűjtenek össze.¹⁵ Mégis, egyelőre kísérlet sincs arra a szakemberek részéről, hogy a pecsétet mint „önálló objektumot” kezelve létrehozzanak egy olyan adatbázist, amelybe jó minőségben és megfelelő pecsétleírások kíséretében, a keresést és a kutatói munkát megkönnyítve kerülhetnének fel a ránk maradt pecsétlenyomatok és pecsétnyomók.

Az egyik legnagyobb nemzetközi vállalkozás, melynek célja a teljes középkori és kora újkori okleveles anyag digitális formában való közzététele, a Monasterium-project.¹⁶ Pecsétteni szempontból azért jelentős ez a vállalkozás, mert specifikus alprojektjeiben próbál mintát adni és lehetőséget biztosítani az okleveleken látható szigillumok feldolgozásához. 2018-ban zárult le az a munkafolyamat, amelynek során a Cseh Nemzeti Levéltár (Národní archiv) anyagán belüli, a Cseh Korona Levéltára (Archiv České koruny) gyűjtemény okleveleit dolgozták fel. Az alapvető célkitűzés az volt, hogy olyan jó minőségű képet készítsenek az oklevélről és a rajta található pecsétről, ami megfelelő nyersanyagot biztosít a kutatók számára, ugyanakkor mégsem igényel többletmunkát (vagyis több kép készítését) vagy extra költséget (speciális felszerelést). Ezt kiegészítendő, alapvető információkat vittek be az adatbázisba, amely a pecsét rövid leírását tartalmazza latinul, ebben megadva a pecsét méretét, színét, köriratát, állapotát. Ennek azért van óriási jelentősége, mert így a pecsétek a megfelelő latin terminusok használatával kereshetővé váltak az adatbázis használói számára. A projekt tervezetét 2016-ban ismertette a Monasterium munkatársa, Daniel Jeller, valamint a levéltár munkatársai, Jitka Křečková és Kateřina Zenklová egy, a pecsétten művelői számára meghirdetett nemzetközi workshop keretében, Olomoucban.¹⁷ Ugyanitt hangzott el Stephan Makowski előadása, amely a *Reflectance Transformation Imaging* (RTI) technológia pecsétek esetében való alkalmazhatóságáról számolt be, kiemelve annak egyértelmű pozitívumait, miszerint nem invazív, ugyanakkor költséghatékony megoldás, és a képek elkészítéséhez szükséges szerkezet könnyen megépíthető és szállítható. Bemutatta továbbá, hogy milyen kiváló minőség érhető el a több különböző pontból érkező fényforrás alá helyezett rögzített tárgy fényképezése során készült fotók egymásra vetítésével. Mivel ez a technológia jóval idő- és költségigényesebb, mint a jelenleg többfelé használt és fentebb említett digitalizálás, kicsi az esélye annak, hogy nagyobb mennyiségű anyagot így

¹⁴ Takács 2012, 7.

¹⁵ Ilyen az Egyesült Királyság területén talált tipáriumok rögzítésére 2016-ban létrehozott felület, a *Portable Antiquities Scheme* weboldal, amelynek célja a bárki által talált régészeti leletekkel kapcsolatos információk megosztása (2. link: *Seal Matrices*).

¹⁶ 3. link: *Monasterium*.

¹⁷ 9. link: Jeller 2016; 10. link: Křečková – Zenklová 2016. A *Making Sigillographic Material Accessible to Researchers – Digitising, Catalogues, Editions of Seals* című nemzetközi workshopról összefoglalás és a részletes programot lásd a 4. linken. Az előadáson nyugvó tanulmányokat lásd Jeller 2017; Křečková – Zenklova 2017.

módon dolgozzanak fel, de mindenképpen ígéretes kezdeményezés a Kölni Egyetemen található magángyűjtemény RTI-technológiával való fényképes feldolgozása.¹⁸

Magyarországon kivételesen ambiciózusnak számít az a pecséteket is bemutató adatbázis, a *Magyarország a középkori Európában*, amely a Debreceni Egyetem szerverén keresztül érhető el, és az ugyanezen nevet viselő kutatócsoport tagjainak külföldi levéltárakban történő kutató- és gyűjtőmunkájának eredményeként feltárt, az ott őrzött magyar vonatkozású primer forrásokat tartalmazza. A pecsétek – ugyancsak az oklevél részeként – nemcsak kép formájában elérhetőek, hanem mindegyikről rövid leírás is készült, az általa hitelesített oklevél adatlapján. Ugyancsak ehhez a kutatócsoporthoz fűződik az a 2015-ben indult kísérleti projekt, amelynek keretei között 3D scanneléssel digitalizáltak középkori szigillumokat.¹⁹ Ez a technológia sem éppen költséghatékony, így sajnos elég kicsi az esélye annak, hogy teljes gyűjteményeket fognak ily módon digitalizálni.

Miért fontosak ezek a gyűjtemények, katalógusok, adatbázisok? Olyan hatalmas mennyiségű nyersanyag áll a kutatás rendelkezésére, hogy ennek tényleges áttekintése és feldolgozása bizonyos kérdések megválaszolásához lehetetlen a forrásokat számba vevő és leíró segédanyagok, valamint az adatok kinyerését és kezelését biztosító adatbázis(ok) használata nélkül. Jóllehet még számos területen a nyersanyag közzétételével (források digitalizálásával, vagyis képi formában való hozzáférhetővé tételével) vannak elfoglalva, valójában az ilyen mennyiségű vizuális anyag feldolgozása meghaladja az egyén teljesítő-képességét. Ezért próbálják egyre többen az adatok szintjén is megjeleníteni a vizuálisan vagy akár textuálisan is elérhető információkat (metadata), lehetőséget biztosítva a kutatónak, hogy valóban megtalálja mindazt az adatot, amely egy probléma megoldásához közelebb viheti őt.

2. Egy középkori pecsétnyomó

2.1. A tipárium

A tanulmány tárgyát képező pecsétnyomóra 2016 augusztusában találtak rá egy fémkeresővel végzett kutatás során Bátmonostor-Pusztafalu határában. Pusztafalu a mai Bátmonostortól délnyugati irányban feküdt. Az az egykori gótikus kolostor, amelynek északi részén a pecsétnyomó előkerült, az ősi Pusztafalu északi részén állt. A monostor építésébe az 1190-es években kezdett Both bihari ispán, azonban halála meggátolta annak befejezésében. A régészeti ásatások alapján a román kori épület tatár pusztítás utáni helyreállítására és gótikus elemekkel való kiegészítésére 1345 után kerülhetett sor, amikor Becsei Töttös a pápától kapott engedély révén helyrehozatta a romos és lakatlan épületegyüttest, majd ágostonos remetékkel népesítette be.²⁰

A megtalált pecsétnyomó feltehetőleg ebben az időszakban készülhetett, azonban ez korántsem jelenti azt, hogy tulajdonosa ekkor és ezen a helyen vesztette el. Ahogyan azt a Tolna megyében talált pecsétnyomók elemzése kapcsán K. Németh András is megjegyzi, „...a pecsétnyomók alapján viszonylag ritkán következethetünk az előkerülési helyhez való kapcsolatukra, magyarán úgy tűnik, hogy a tipáriumokat ritkán vesztették el ott, ahol

¹⁸ 11. link: Makowski 2016; Fischer – Makowski 2017.

¹⁹ Az adatbázist regisztrációt követően lásd az 5. linket; a 3D modellekre lásd Novák 2017; 6. link.

²⁰ Györfly 1987, 709–710. A régészeti lelőhellyel kapcsolatos részletesebb leírást lásd Rábai – Cs. Andrási – Pap 2020, 71–73.

használták őket”.²¹ Mivel semmilyen írott forrással nem rendelkezünk a pecsétnyomóra vonatkozóan, és sajnos olyan irat sem került elő, amelyet ezzel a pecsétnyomóval pecsételték meg, így azt sem tudhatjuk, hogy hogyan és mikor került arra a helyre, ahol 2016-ban megtalálták.

A réz-cink ötvözetből készült tipárium mandorla formájú,²² mérete 38 x 24 mm. Az öntött bronz pecsétnyomó hátoldalán keskeny gerinc fut végig, amelynek végén egy apró – oldalnézetben – kör alakban végződő fogantyú van, amely amellett, hogy a pecsételés során segítséget jelentett a tipárium viaszba nyomásához, feltehetőleg arra is szolgált, hogy keresztülfűzzenek rajta egy – az eszköz felfüggesztésére szolgáló – szalagot/láncot, s így azt nyakba akasztva viselhette a tulajdonosa.

A pecsétképet egy hármás boltozat osztja két – hozzávetőleg – egyforma részre, amelynek felső mezőjében Szent Péter alakja ismerhető fel. Az arc finoman munkált, jól látható rajta a szent szakála, bajsza, szeme, szemöldökíve, homloka, orra és járomcsontja, ahogyan a fejet keretező glória is, amely a köriratot elválasztó pontsorbá nyúlik be. A hármás boltozat középső ívéből kiemelkedő alaknak csak a felsőteste látható, melyet redőzött tunikaszerű öltözet fed. Oldalra tartott jobb kezének ujjai egy kulcs köré fonódnak, melynek sokszögű formázó feje lefelé, tolla felfelé mutat; bal kezével egy könyvet szorít a mellkasához. A vésnök nem frontálisan, szemtől szembe jelenítette meg a szentet, hanem kissé a jobb keze felé fordulva, bal profilja felől (vagyis a heraldikai bal felé fordul).²³

A pecsétkép alsó részében láthatjuk a pecséttulajdonos térdelő, fohászoló alakját, amely jobb oldalról látható (arccal a heraldikai jobb irányába néz). Tekintetét az ég/védőszentje felé emeli, karjait könyökben behajlítja, aránytalanul nagynak látszó tenyereit összeérinti, és kinyújtott ujjakkal imádságra emeli. A figura kidolgozottsága a felső részen ábrázolt védőszentjéhez hasonló, jól kivehető jobb profilja, melyen az arc, szem, homlokív, orr és imádságra nyíló ajkai is jól elkülöníthetők; rövidre nyírt haja a fejtetőn tonzúrában végződik. Háta mögött fejmagasságban a holdsarló, ujjai hegyénél hatágú csillag látható. A köriratot a pecsétképtől elkülönítő gyöngysor megszakad a térdelő alak térdénél és talpánál, az elválasztó szerepet itt lábszárának íve tölti be. Ugyan a két egyenlő részre osztott pecsétmezőben a két megjelenített figurának közel egyforma hely jutott, mégis az alsó részen elhelyezkedő – egészalakban megjelenített – tulajdonos szemmel láthatóan kisebb a fenti osztatot elfoglaló – pusztán a felsőtestében megformázott – szent alakjánál.

Az öntött felületre vésett körirat: „+S[IGILLVM]·FE{RA}nI·PETRI·CL[ER]ICI GOVEOZ [Z=RUM]·DE·h·ALF”.

²¹ K. Németh 2017, 239.

²² A tárgy alapanyagának roncsolásmentes vizsgálata alapján (tömeg%): 81,4% réz; 11,5% ólom; 3,6% cink; 2% ón és 1,2% vas. A mérést Jobin Yvon Horiba XGT 5000 röntgen analitikai mikroszkóppal Dr. Bozsó Gábor végezte az SZTE TTIK Ásványtani, Geokémiai és Kőzettani Tanszékén (Röntgencső: Rh, gerjesztő feszültség: 50 kV, anódáram: 0.08 mA, t: 100 sec, a mérés 100 mikrométeres pontból történt, kimutatási határ standard nélkül ~0,1 m/m%/1000 ppm).

²³ A pecsétkép leírása a lenyomat szerint határozza meg az oldalakat és irányokat (Blackburn – Schirillo 2012, 447–455). Több szempontból érdekes lenne összevetni, milyen szögből ábrázolják az egyes szenteket, alakokat a pecsétképeken, azonban ez a jelen írás kereteit erősen szétfeszítené.

1–2. kép. A bátormonostori pecsétnyomó előlapja és tükörképe (fotó: Sultis László)

A *circumscriptio* egységeit a vég- és kezdőbetűk közé helyezett apró pontok jelzik. Köriratát alul-felül pontokból álló keret határolja (gyöngysorok közé foglalt), amely a körirat első két szavánál elhalványult, ahogyan néhány betű is olvashatatlanná vált. A szövegben szereplő helynév „h” betűje felett hosszú ékezetserű véset látható, amely a pecsétlő pere-métől dőlten halad a betű irányába. A körirat betűi kettő kivételével gótikus majuszkulából állnak, az „n” és „h” betű minuszcula, az „E” betűk uncialis formájúak, mindkét attribútum jellemző a gótikus írásképre.²⁴

2.2. Értelmezési kísérletek és hazai párhuzamok

A gótikus majuszkula írás használata a hazai véseteken a 13. század végére tehető – első emlékei között tartják számon V. István kettős pecsétjének köriratát –, vagyis mindössze néhány évtizeddel azután ért a Magyar Királyság területére, hogy 1230 után megjelentek első példái Nyugat-Európában. Általánosságban az írásképek sajátosságai közé tartozik az „A”, „E”, „M”, „T” betűk uncialis formában való használata, valamint a „h” és az „n” betűk minuszcula formában való megjelenítése, ahogyan azt 14. századi feliratokon is láthatjuk. Uralkodói pecséteinken egészen Zsigmond koráig használatos betűtípus, míg pénzérméken egészen II. Ulászló időszakáig megjelenik.²⁵

A vizsgált matrica köriratának kezdő „+” jele után a „*sigillum*” szó rövidített alakja áll, ahogy az megszokott, azonban az utána szereplő szó a pecsétnyomón keletkezett sérülés miatt nem olvasható. Első két betűje feltehetőleg „F” és „E”, ezt talán két betű követhette (RA), a szó végén pedig egy kis „n” és nagy „P” betű szerepel (*singularis genitivus* végződés lehet). Ezután a pecsét tulajdonosának neve következik birtokos esetben (Péter pecsétje), majd titulását tudhatjuk meg a mandorla csúcsánál kettéválasztott szóból (vagyis *clericus*). Ha a „*feranus*” szót rejti a sérült rész, akkor ezt értelmezhetjük a pecséttulajdonos nevéként, a középkorban bevett „*dictus*” formulával kiegészítve: *Feranus dictus Petrus*. A „*feranus*” szó, illetve ennek névalakként való alkalmazására látunk példát spanyol forrásokban (Ferranus, Ferrandus),²⁶ maga a szó, jelentését tekintve a *ferus* ’vad’ latin szóra vezethető vissza.

A pecsét szemközti mandorlaívén végigfutó felirat első szava jól kivehető, s a záró – fentebb Z betűvel jelölt – rövidítés feltehetőleg „-rum” végződésként oldható fel. Ha helytálló az olvasat, akkor ez a *pluralis genitivus*-ban álló szó, a „*goveorum*” azt a csoportot, közösséget jelölheti, amelynek Péter volt a klerikusa. Arra vonatkozóan, hogy ez a szó mit jelenthet, kikre utalhat, sajnos nem találtam fogódzót.

Az utolsó két szó, mint pecsétköriratoknál oly gyakran, az intézmény lokalizálására vagy a tulajdonos származási helyére utalhat. Ez ugyan jól kivehető („DE h’ALI”), azonban a helynév azonosítása mégsem bizonyult könnyű feladatnak.

A vizsgálat tárgyát képező pecsétnyomó köriratának teljes rekonstruálása, majd értelmezése és a pecsét tulajdonosának azonosítása sikertelennek bizonyult. Nagyban segítette

²⁴ Hasonló betűtípus használatára hívja fel a figyelmet Martina Bolom-Kotari cikke a moráviai premonstreiek esetében (Bolom-Kotari 2014, 56–57).

²⁵ Takács 1992, 18; Várady 2006, 41–43.

²⁶ Alvira Cabrer 2010, 726, 731, 741, 828, 832, 873, 876, 892, 951, 969, etc. (Petrus Ferranus/Ferrandus). Ugyancsak találtam információt (17. századi forráson alapszik) a Feranus név különböző névalakjaira vonatkozóan: Fernandus, Ferdinandus, Fernando, Ferrandi/o, Ferrante/i (7. link).

volna a munkát, ha sikerül olyan, a pecséttulajdonos által kiadott – vagy legalábbis a közreműködésével hitelesített – oklevélre bukkanni, amelyen látható a pecsétnyomat. Ilyen anyag a közgyűjteményekben – a jelenleg rendelkezésre álló segédletek alapján – nem található.

Amit nagy valószínűséggel állíthatunk, az az, hogy a pecsét tulajdonosa egy *Petrus* névre hallgató *clericus* lehetett. A köriratban szereplő helynév azonosítására tett kísérletek nem vezettek eredményre. A szó első betűje fölötti vésett vonalról nem sikerült egyértelműen eldönteni, hogy véletlenül került oda, vagy van valamilyen funkciója, mondjuk rövidítést jelöl. Utóbbi esetben meglehetősen nehéz kitalálni, minek a rövidítésére szolgálhatott, hiszen a vizsgált pecsétköriratok esetében ezek a rövidítések meglehetősen sokfélék és korántsem következetesek.

A lelőhely környezetéből kiindulva adódik a feltételezés, hogy a „*de Hali*” névalak Hajszentlőrinc településhez köthető, azonban a rendelkezésre álló források és az azokon nyugvó történeti földrajzi kutatások alapján ez a feltevés egyelőre nem igazolható. Györffy György munkájának Bodrog vármegyét feldolgozó fejezetében²⁷ az 1211 és 1337 között kelt okiratokban foglalt névalakok egyike sem mutat azonosságot a tipáriumon szereplővel. A haji Szent Lőrincnek szentelt prépostság egészen 1353-ig hiteleshelyi tevékenységet fejtett ki, okiratait az *Agnus Dei*t és keresztes zászlót mintázó hiteleshelyi pecsétjeivel erősítve meg, azonban az 1351. évi törvényben foglalt pecsét-felülvizsgálatot²⁸ követően megszűnt ezen funkciója. Az okleveles anyagban, valamint a konvent két ismert pecsétjén²⁹ minimális eltérést mutató vulgáris névalakok szerepelnek, közülük egyik sem mutat egyezést a vizsgált matricára vésett „*Hali*” alakkal. Ezeket a formákat követik a későbbi századok okirataiban olvasható helynév-előfordulások is.³⁰

Tekintettel arra, hogy a hajszentlőrinci társaskáptalan történetét Thoroczkay Gábor egy tanulmányban feldolgozta,³¹ ennek segítségével kísérletet tettünk Petrus személyének a káptalanhoz kapcsolására, de ugyancsak eredménytelenül. A Petrus név nagy népszerűségnek örvendett a középkorban, viszont olyan fogódzót – akár a vizsgált tipárium köriratában, akár az okleveles anyagban –, amely összekapcsolhatta volna a leletet a káptalan valamely tagjával, nem találtunk. Mindezek alapján nem tűnik megalapozottnak a köriratban szereplő „*Hali*” névalaknak Haj[szentlőrinc]ként, és Péternek a káptalan klerikusaként való azonosítása.

²⁷ Györffy 1987, 718–719.

²⁸ Takács 1992, 65/21; Köfalvi 2000, 49–64; Köfalvi 2007, 79–91.

²⁹ A 13. század második felétől hozzávetőleg 1313-ig használt pecsétjének a MNL DL 86 854 oklevélén függő lenyomat alapján leírását adja Takács (1992, 65). A 14. századtól használt köriratában és pecsétképében is komoly hasonlóságot mutató pecsét egy igen jó állapotban fennmaradt lenyomatát lásd MNL DL 86 921. Leírása és ismertetése: Bándi 1982, 195.

³⁰ Az Anjou-kori oklevéltár megjelent köteteinek köszönhetően könnyűszerrel megtalálhatók azok a fennmaradt okiratok, amelyek a hajszentlőrinci konvent névváltozatait megőrizték; tevékenységük beszüntetéséig, azaz az 1340-es évekkel bezárólag ezeket a névalakokat találjuk az oklevelekben: Hoy/Hay/Hayzenthlewrincz. *Anjou-kori oklt.* I. 597, 794, 795; II. 801; III. 441; IV. 204; V. 696, 811, 847, 848, 850, 955; VI. 81, 178, 179, 304, 308, 348; X. 460, 484; XVII. 509; XIX. 80, 720; XXI. 586; XXIV. 135, 414, 501, 511, 512, 513, 533; XXVII. 96, 130, 428; XXVIII. 571, 613, 772; XXIX. 22, 23, 359, 755, 857; XXX. 286, 458, 657, 659, 669, 670, 695, 711, 800; XXXI. 288; XXXII. 285; XXXIII. 184, 455, 654, 833.

³¹ Thoroczkay 2014, 321–335.

Amennyiben külföldön keressük ezt a helyet, további nehézségekkel számolhatunk, hiszen német és belga területen több olyan hely van (Hal, Halle), amelyre visszavezethető a pecséten szereplő „Hali”.

Szent Péter apostol a kereszténység egyik legfontosabb alakja, gyakran megjelenik pecséteken,³² domborműveken, festményeken, s a középkor folyamán Európa-szerte stabil ikonográfia épült személye köré. Jellegzetes attribútumai a kulcs és a könyv. Magán- és intézményi pecséteken is gyakran feltűnik patrónusként, amelyre a Magyar Királyság területén működő hiteleshelyek pecsétjein is számos példát találunk.³³ Intézmények, testületek, egyházi és világi személyek előszeretettel véstették tipáriumaikra a védőszentjüket, de Európa-szerte nagy népszerűségnek örvendett a Boldogságos Szűz is, aki gyermekével együtt került a matricákra.

A tárgyalt időszakban (13–14. század) a főpapi pecsétképeken ábrázolt alakokat gyakran építészeti elemekkel elválasztott színtereken, két, három vagy akár több egységben láthatjuk, és igen gyakori a pecsét tulajdonosának a felosztott tér legszűkebb szintjén, térdelő formában való megjelenítése.³⁴ A kutatás jelenlegi álláspontja szerint léteztek olyan mintakönyvek/minták, amelyek támpontot adtak mind a megrendelőnek, mind a pecsétkészítőnek arra vonatkozóan, milyen pecsétképek, tematikák, ábrázolási módok és formák az éppen divatosak. Emellett azzal is tisztában kell lennünk, hogy ezek a trendek Nyugatról Keletre, illetve a felsőbb rétegektől az alsóbb rétegek felé terjedtek.

A vizsgált tipáriumot alakja és a pecsétképen látható ábrázolás alapján a hazai pecsétnyomók viszonylatában a 14. századtól megjelenő kétszintes főpapi pecsétek közé sorolhatjuk.³⁵ Ez a fajta *devotio* ábrázolás – a védőszent előtt/alatt térdelő, a szentnél kisebb, imádkozó alak megjelenítése – feltehetőleg 13. századi bíborosi és a koldulórendi pecsétek gondolat- és formavilágát viseli magán.³⁶ Kumorovitz L. Bernát kimutatta, hogy a magyarországi gyakorlatban a 12. században jelent meg a főpapi pecsétábrázolás (s ezek mandorla alakú pecsétek voltak), azonban elterjedése a püspökök és más egyháziak körében a 13. századra tehető. A pecsétképek szerkezetében, körirataik betűtípusának változásában megfigyelhető az az általános tendencia, hogy a nyugatról érkező minta néhány évtizednyi késéssel bukkan fel a hazai gyakorlatban, s az újdonság a világi és egyházi vezetőréteg tagjainak pecsétnyomóin jelenik meg elsőként, majd innen „szivárog le” az alsóbb rétegekhez (mondhatni, válik divattá).³⁷

2.3. Kelet-közép-európai párhuzamok és Albert naumburgi dómkanonok pecsétje

Párhuzamként érdemes megemlítenünk más, kelet-közép-európai, a szomszédos területekhez köthető pecséteket. Csak olyanokat említek, amelyek kivitelezésük, szerkezetük, ábrázolásmódjuk és köriratuk betűtípusa tekintetében egyértelmű hasonlóságot mutatnak a vizsgált tipáriummal.

³² Glejtek 2011, 130–131.

³³ Takács 1992, katalógus 5.1; 11.1; 18.1; 35.2; 38.1.

³⁴ CDB 2013, 27/58; 28/63; 30/73; 33/94; 34/105; 35/110; 36/114–115; Bodor 1984, VI. tábla 32; VII. tábla 27, 35; VIII. tábla 38, 39, 40, 42; teljes IX. tábla; etc.

³⁵ Kumorovitz 1993, 58–59; Glejtek 2010, 77–78.

³⁶ Takács 1984, 21.

³⁷ Kumorovitz 1936, 45–68; Kumorovitz 1993, 58–59.

3. kép. Miklós vyšehradi kanonok pecsétje (CDB 2013. 30/73)³⁸

³⁸ A pecséttel ellátott irat 1302-re keltezett. A pecsét körirata: + {SIGILLVM NICO}LAI CAN WISEGRADEN. CDB 2013, 30/73 [XVIII/73].

A 14. század legelején kiállított oklevelekre erősítve maradt ránk Miklós vyšehradi kanonok pecsétje, amely hasonlóságot mutat mind méretében (37 x 26 mm), mind felosztásában, mind ábrázolásmódjában, mind a köriratban használt betűk tekintetében a vizsgált tárggyal. A pecsétkép felső mezőjét nem Szent Péter, hanem a Szent Szűz alakja tölti ki, de maga a pecsétkép ugyanolyan fele-fele megosztású (bár nem boltív, hanem egyszerű vízszintes vonal választja el a két szférát), és az alsó mezőben térdelő tulajdonos alakja méretében, elhelyezésében a megtévesztésig hasonló Péter klerikus alakjához; fejénél a sarló alakú Hold, imára emelt kézfejenél pedig hatágú csillag vehető ki. A baljával a kis Jézust, a jobbával *globust* tartó fátylas Madonna ruhájának redőzete is kivehető a lenyomaton, teste és arca kissé balra fordul, ahogyan fiára tekint; Szűz Máriának csak a felső testét véste az ötvös a képmezőre.

Roppant izgalmas egy nemrégiben előkerült tipáriummal való párhuzam is, különös tekintettel arra, hogy ez a pecsétnyomó nemcsak az azonosítani próbált matricával mutat hasonlóságot, hanem azért is, mivel a fentebb leírt vyšehradi kanonoki pecséttel sokban rokon. A megmunkáltság tekintetében *Petrus clericus* pecsétnyomójával egyezik Henrik žilina *presbiter* 14. századra datált mandorla alakú pecsétlője (35 x 25 mm), amelynek képmezőjét egy vízszintes vonallal osztotta két egyenlő részre a vésnök. A felső részt Mária alakja tölti ki – akinek csak a felsőteste látszik –, bal karján az oldalnézetben ábrázolt, anyját néző kiseddel. A Szent Szűz fejét fedő kendő és hosszú ruhájának redőzete finoman munkált, a vésnök nem teljesen frontálisan ábrázolta alakját, hanem kissé oldalra, karján ülő fia felé fordulva. Az anya jobbában *globust* tart, amelyet a gyermek alulról érint baljával. Az alsó részen a jobb oldalról ábrázolt, térdelő tulajdonos az előző példáinkkal ellentétben nem középen helyezkedik el, combja és lábszára ívével a mandorla csúcsának formájába ágyazva, hanem balra, így lábszára belelóg a köriratba, s imára emelt karja és arca előtt – a képmező jobb oldalán – egy oltár áll, rajta kehely. A körirat („S[IGILLVM] HENRICI P[RES]B[ITE]RI D[E] SELLINA”) betűformái ugyancsak hasonlóak a *Petrus clericus* pecsétjén látottakhoz unciális „E”, minuszkula „n” és „h”.³⁹ Külön érdekessége ennek a pecsétnek, hogy a szóközben szereplő „b” betű felett hasonló aposztrófszerű vésett látható, mint a vizsgált pecsétnyomó „h’ali” felirata felett, azzal a különbséggel, hogy előbbinél a ferde vonal metszi a betűt, utóbbinál fölötte helyezkedik el.

Egy 1315. április 17-én kelt okiraton maradt fenn a miechówi perjelnek, a Szent Sír-bazilika kanonokjának, Henriknek a lőcsei levéltárban őrzött pecsétje (50 x 36 mm), amely szintén mutat egyezéseket a vizsgált tipáriummal, mivel pecsétmezője ugyancsak két egyforma részre osztott, és a tulajdonos ezen is térdelő, fohászkodó pozícióban, csillaggal és Holddal látható.⁴⁰

Mindezek alapján, ha a Magyar Királyság (vagy közvetlen szomszédai) területéhez kapcsoljuk a tipárium készítését, tulajdonosát és használatát, akkor azt nagy biztonsággal a 14. század elejére kellene datálnunk. Azonban a helyzet korántsem ilyen egyszerű.

Az már az eddigiekből is kiderült, hogy a pecsét tulajdonosának azonosítása sikertelen volt, így nem köthetjük egy jól meghatározott földrajzi egységhez, államhoz és időszakhoz

³⁹ Labuda – Glejtek 2020, 2–8. Hálával tartozom Miroslav Glejteknek, amiért megosztotta velem a tipárium fényképét és a tárgyról készült, publikálásra váró tanulmányukat.

⁴⁰ A felső képmezőben látható jelenettel kapcsolatban megoszlanak a vélemények, de ahogyan arra Glejtek rámutatott, nagy valószínűséggel a feltámadott Krisztus és egy angyal találkozását ábrázolta a vésnök. Körirata: [S. HE]NR(I)C/R/ //ENV/// TT || LE H POLONI. ///ENV//// (Glejtek 2016, 53–55).

a tipárium elkészültét. Barbara Klössel-Luckhardt 2018-ban megjelent, középkori pecsétet feldolgozó könyvében leírt és képet is közölt egy olyan pecsétlenyomatról, amely a pecsétképen látható ábrázolás és a köriratban használt betűk tekintetében kísérteties hasonlóságot mutat a vizsgált pecsétnyomóval.⁴¹ A pecsét csak lenyomat formájában ismert, és arról is mindössze egy fekete-fehér fénykép állt a rendelkezésemre, így finom részletekbe menő összehasonlításra nem volt lehetőségem. A lenyomat mérete alig néhány milliméter eltérést mutat a vizsgált tipárium méretéhez képest: 39 x 26 mm. A pecsét tulajdonosa Albert von Griesheim, aki 1212 és 1237 között volt naumburgi dómkanonok. A pecsét körirata: „+ ALB(er)TVS CE DE GRI/ZHEI(m) RESPICE PET(rum)”. A köriratot egybefüggő vonal választja el a pecsétképtől, amely első ránézésre tökéletesen megegyezik a bátmonos-tori tipáriummal. Azonban alaposabb megfigyelés után a következő különbségeket vehetjük észre. A lenyomaton megjelenő Szent Péter – a naumburgi dóm védőszentje – frontálisan van ábrázolva, nem pedig kissé balról, mint a tipáriumon szereplő apostol; előbbi jobb karját testéhez szorítva tartja a kulcsot, melynek tolla apró eltérést mutat a korábban leírt kulcshoz képest. A fej körüli glória jóval szűkebb, szögletesebb, két vonalon egybeesik a köriratot elválasztó vonallal, s csúcsosan végződik a körirat kezdetét jelző „+” alatt. A pecsétkép hármaskarúval elválasztott alsó részén térdelő alak kissé görnyedt, s míg lábszára a körirat szegélyét képező íven úgy nyugszik, hogy talpa az alsó csúcsívben támaszkodik, addig a tipáriumon ábrázolt imádkozó alaknak a térdé ékelődik be ebbe a kicsúcsosodásba. Míg a pecsétnyomón térdelő *Petrus clericus* csillag és holdsarló veszi körül, addig Albertus előtt és mögött nyolcágú csillag látható Klössel-Luckhardt leírása alapján.

Albertus pecsétjét Klössel-Luckhardt három oklevélen találta meg, ezeknek mindegyike 1229. július 6-án kelt.⁴² A naumburgi kanonok ebben az időszakban pápai követként is tevékenykedett, ami csak azért érdekes, mert felveti annak a lehetőségét, hogy pecsétnyomóját itáliai mesterrel készítette. Az teljesen nyilvánvaló, hogy a két pecsét – ti. az Albertus-féle és a *Petrus clericus* tulajdonát képező tipárium – nem függetlenek egymástól. A méret, a körirat betűtípusa, a pecsétkép hasonlósága egyértelműen arra utal, hogy vagy egyazon vésnök művei, esetleg az egyiket a másiktól mintázták, vagy mindkettő ugyanazon minta alapján készült. A többi, párhuzamként felhozott pecsétlő és pecsétlenyomat alapján nagyobb a valószínűsége annak, hogy a készítő ötvösök ugyanazt a mintakönyvet vagy hasonló ábrákat tartalmazó könyveket használhattak a pecsétnyomók vésésekor.

3. Összegzés

Az eredeti célkitűzés, amely a Bátmonostor határában talált tipárium datálására irányult, részben megvalósult, hiszen nagy valószínűséggel kijelenthető, hogy amennyiben a pecsétnyomó Nyugat-Európában készült, úgy feltehetőleg a 13. században vésheették. Kelet-közép-európai eredet esetén a 14. századra datálható elkészülte. Fontos megjegyeznünk, hogy ebben az időszakban a felső papság körében volt népszerű az ilyen típusú matricák készítése. *Petrus clericus* társadalmi státusza nem ismert, egyelőre nem tudjuk, hogy az egyházi hierarchiának mely fokán foglalt helyet. Ennek azért van jelentősége a datálás

⁴¹ Klössel 2018, 180–181. Köszönöm Dr. Martina Bolom-Kotarinak, hogy felhívta a figyelmemet a publikációra.

⁴² Az oklevelek egyelőre nem elérhetőek digitális formában, ellenben a hozzájuk kapcsolódó alapvető információk elérhetőek az Archives in Niedersachsen and Bremen honlapján (8. link: NLA Wolfenbüttel: 25 Urkunden Zisterzienserkloster Walkenried nr. 85, 86, 87).

szempontjából, mert a kutatás jelenlegi állása szerint az éppen aktuális „pecsét-dívat” bizonyos idő elteltével jutott el és vált mintává az alsóbb papi rétegek számára.

4. kép. Albert von Griesheim pecsétlőjéről készült illusztráció (rajzolta: Szalontay Bálint, szerkesztette: Csuvar Zoltán)⁴³

⁴³ Albert von Griesheim pecsétjéről készült leírás Klössel közlése (lásd az előző lábjegyzetben) és a könyvben látható fotó alapján: a hármaskörrel, mintegy boltozattal hozzávetőleg két egyforma részre osztott pecsétkép felső mezőjét Szent Péter alakja tölti ki. A hármaskör közepén lévő kiemelkedő alaknak csak felsőteste látható, melyet redőzött tunikaszerű öltözet fed; jobb kezének ujjai egy kulcs köré fonódnak, melynek feje lefelé, tolla felfelé mutat; bal kezével egy nyitott könyvet szorít a mellkasához. Az ábrázolás frontális, kivehető a szent szakála és a feje körüli kissé szögletes

A bemutatott európai példák alapján egyértelmű hasonlóság mutatható ki a fent felsorolt pecsétek között mind méretük, mind köriratuk betűtípusa, mind szerkezetük, mind ábrázolásmódjuk tekintetében. A fentiek ugyancsak jól szemléltetik azt a tendenciát, amely alapján kirajzolódik az ilyen típusú szigillumok 13. századi nyugat-európai megjelenését követő átvétele Kelet-Közép-Európában, a 14. század legelején. A rendelkezésre álló információk és adatok egyelőre nem elégségesek ahhoz, hogy az eredet és a tulajdonos vonatkozásában a fentínél pontosabb válaszokat adjunk.

Ahogy azt a tanulmány elején kifejtettem, az újonnan előkerülő matricák azonosítását, személyhez, helyhez és időhöz kötését nagyban megkönnyítené olyan átfogó pecsétadatbázisok létrehozása, amelyekben megfelelő mennyiségű és minőségű képi anyag állna rendelkezésre, kereshető adatokkal kiegészítve. Ezek nélkül teljesen véletlenszerű, mondhatni szerencse kérdése, hogy rátalál-e a kutató a probléma megoldásához közelebb vivő információra.

A vizsgált párhuzamok alapján is jól látható, milyen izgalmas és számtalan újdonsággal kecsegtető a pecsétek vizsgálata, hiszen rajtuk keresztül bepillantást nyerhetünk abba az országokon átívelő tudásrendszerbe és tudástranszferbe, amelynek eredményeként ezek a művészeti és történeti értékkel bíró alkotások létrejöttek.

Bibliográfia

Források

- Alvira Cabrer 2010 = Alvira Cabrer, M.: *Pedro el Católico, Rey de Aragón y Conde de Barcelona (1196–1213). Documentos, Testimonios y Memoria Histórica*. Tomo V. (Fuentes Históricas Aragonesas) Zaragoza.
- Anjou-kori oklt. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia*. I–VI. [1301–1322] (szerk. Kristó Gy.); X. [1326] (szerk. Blazovich L. – Géczi L.); XVII. [1333] (szerk. Kristó Gy.); XIX. [1335] (szerk. Kristó Gy.); XXI. [1337] (szerk. Blazovich, L. – Géczi L.); XXIV. [1340] (szerk. Piti F.); XXVII–XXX. [1343–1346] (szerk. Piti F.); XXXI–XXXIII. [1347–1349] (szerk. Sebők F.). 1990–.
- CDB 2011 = *Codex Diplomaticus et Epistolaris Regni Bohemiae. Tomus VII. Fasciculus Quintus. Inde ab A. MCCLXXXIII usque ad a. MCCCVI. Scribarum manus continens*. Edidit Havel, D. Brunae.
- CDB 2013 = *Codex Diplomaticus et Epistolaris Regni Bohemiae. Tomus VII. Fasciculus Sextus. Inde ab A. MCCLXXXIII usque ad a. MCCCVI. Sigilla continens*. Ed. Maráz, K. Brunae.

glória, amely a pecsétkép tetején csúcsban végződik, részét képezve a pecsétképet a körirattól elválasztó vonalnak. A pecsétkép alsó részét a pecséttulajdonos szerzetesi ruhába öltözött, kissé görnyedt, térdelő, fohászkodó alakja tölti ki, amely jobb oldalról látható; lábszára a körirat szegélyét képező íven nyugszik úgy, hogy talpa az alsó csúcsívben támaszkodik. Tekintet az ég/védőszentje felé emeli, karjai könyökben behajlítva, aránytalanul nagyoknak látszó tenyereit összeérintve, kinyújtott ujjakkal, imádságra emeli. Rövidre nyírt haja a fejtetőn tonzúrában végződik. Háta mögött fejmagasságban és ujjai hegyénél egy-egy hat/nyolcágú csillag látható. A két egymással párhuzamosan futó folytonos vonal keretezi, ez választja el a pecsétképtől és a pecsét szélétől.

CJH 1899 = *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1895*. Szerk. Márkus, D. Budapest.

Katalog listin a listů k. VII. dílu Českého diplomatáře I. (Zpracování diplomatického materiálu pro období květen 1283–květen 1297). Ed. Havel, D. Brno.

Szakirodalom

Bándi 1982 = Bándi Zs.: A Magyar Országos Levéltár 1982. évi (állandó és időszak) kiállításainak katalógusai: a Magyar Országos Levéltár Anjou-kori pecsétkiállítása, 1982. szept. 22-től. *Levéltári Közlemények* 53: 165–199.

Blackburn – Schirillo 2012 = Blackburn, K. – Schirillo, J.: Emotive hemispheric differences measured in real-life portraits using pupil diameter and subjective aesthetic preferences. *Experimental Brain Research* 219/4: 447–455.

Bodor 1884 = *A középkori Magyarország főpapi pecsétjei a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának pecsétmásolat-gyűjteménye alapján*. Szerk. Bodor I. Budapest.

Bolom-Kotari 2014 = Bolom-Kotari, M.: Seals of Moravian Premonstratensian Canonries in the Period from the Second Half of the Fifteenth Century until the End of the Sixteenth Century. *Analecta Praemonstratensia* 90: 29–64.

Czakó 1906 = Czakó E.: A nagybányai typarium. *Turul* 1: 10–12.

Fejérpataky 1880 = Fejérpataky L.: Sphragistika és sphragistikánk. *Archaeologiai Értesítő* 14: 203–211.

Fejérpataky 1885 = Fejérpataky L.: A történelem segédtudományai s különösen az oklevéltan hazánkban. *Századok* 19: 53–86.

Fischer – Makowski 2017 = Fischer, F. – Makowski, S.: Digitalisierung von Siegeln mittels Reflectance Transformation Imaging (RTI). *Paginae historiae – Sborník Národního archivu* 25/1: 137–141.

Glejtek 2010 = Glejtek, M.: Niekoľko poznámok k ikonografii stredovekých cirkevných pečatí. *Konštantínove listy* 3: 62–87.

Glejtek 2011 = Glejtek, M.: Ikonografia pečatí konventov a kapitúl v stredovekom Uhorsku. In: *Pontes ad Fontes. Cirkevní dějiny ve světle pomocných věd historických a příbuzných oborů*. Ed. Bolom-Kotari, M. – Němečková, V. Hradec Králové, 130–131.

Glejtek 2013 = Glejtek, M.: *Stredoveká cirkevná pečať – prameň kresťanskej ikonografie*. Hradec Králové.

Glejtek 2016 = Glejtek, M.: Neznáme cirkvenos – sfagistické artefakty zo stredovekého Spiša (Unknown Medieval Ecclesiastical – Sphragistic Artifacts Found in the Spiš Region). *Konštantínove listy* 9/1: 51–63.

Glejtek 2017 = Glejtek, M.: Výmena veľkých pečatidiel uhorských prelátov a cirkevných inštitúcií v stredoveku. *Kultúrne dejiny* 8/1: 6–40.

Györffy 1987 = Györffy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. köt. Budapest.

Horváth 1905 = Horváth S.: Az „átkosemlékő” János diák leszármazása. *Turul* 23: 34–35.

Jeller 2017 = Jeller, D.: Past and Future. Seals of the Archive of the Bohemian Crown and their representation in Monasterium.net. *Paginae historiae – Sborník Národního archivu* 25/1: 132–136.

- Kerny 2015 = Kerny T.: „Duplici sigilli nostri authentici munimine”: A középkori magyar uralkodói pecsétek kutatástörténetének vázlata. *Ars Hungarica* 41: 173–221.
- K. Németh 2017 = K. Németh A.: Középkori pecsétnyomók és idézőbillogek Tolna és Somogy megyékből. *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 39: 235–261.
- Klössel 2018 = Klössel-Luckhardt, B.: *Mittelalterliche Siegel des Urkundenfonds Walkenried bis zum Ende der Klosterzeit (um 1578). Corpus Sigillorum von Beständen des Staatsarchivs Wolfenbüttel*. Band 2. Göttingen.
- Kőfalvi 2000 = Kőfalvi T.: A hiteleshelyi oklevelek egyháztörténeti tanulságai. *Egyháztörténeti Szemle* 1: 49–64.
- Kőfalvi 2007 = Kőfalvi T.: A hiteleshelyek a középkori Magyarországon. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 125: 79–91.
- Křečková – Zenklová 2017 = Křečková, J. – Zenklová, K.: Zpřístupňování pečeti Archivu České koruny – digitalizace a zpracování databáze. *Paginae historiae – Sborník Národního archivu* 25/1: 128–131.
- Kumorovitz 1936 = Kumorovitz L. B.: Az authenticus pecsét. *Turul* 50: 45–68.
- Kumorovitz 1993 = Kumorovitz L. B.: *A magyar pecséthasználat története a középkorban*. Budapest.
- Labuda – Glejtek 2020 = Labuda, J. – Glejtek, M.: Unikátny nález bronzového typária v Banskej Štiavnici (Unique Finding of a Bronze Typarium in Banská Štiavnica). *Pamiatky a múzeá* 2: 2–8.
- Novák 2017 = Novák Á.: A középkori pecsétek 3D modellezéséről. In: *Pilisi Gótika – II. András francia kapcsolatai. Kiállítási katalógus*. Szerk. Bárány A. – Benkő E. – Kárpáti Z. (Memoria Hungariae 3.) Debrecen–Szentendre, 81.
- Rábai 2012 = Rábai K.: Oklevélhamisítások az Anjou-korban. In: *Közpkortörténeti tanulmányok* 7. Szerk. Kiss P. A. – Piti F. – Szabados Gy. Szeged, 31–43.
- Rábai – Cs. András – Pap 2020 = Rábai K. – Cs. András R. – Pap E.: Egy középkori pecsétnyomó Bátmonostor-Pusztafaluról. *Cumania* 29: 71–80.
- Szentpétery 1930 = Szentpétery I.: *Magyar oklevéltan*. Budapest.
- Takács 1984 = Takács I.: Megjegyzések a XIV. századi magyar főpapi pecsétek művészettörténeti kérdéseire. In: *A középkori Magyarország főpapi pecsétjei a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának pecsétmásolat-gyűjteménye alapján*. Szerk. Bodor I. Budapest, 21–31.
- Takács 1992 = Takács I.: *A magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétjei*. Budapest.
- Takács 2012 = Takács I.: *Az Árpád-házi királyok pecsétjei: Royal seals of the Árpád dynasty*. (Corpus sigillorum Hungariae medievalis 1.) Budapest.
- Thoroczkay 2014 = Thoroczkay G.: A messziről jött királyné prépostsága. In: *Arcana tabularii: Tanulmányok Solymosi László tiszteletére I–II*. Szerk. Bárány A. – Dreska G. – Szovák K. Budapest–Debrecen, 321–335.
- Váraday 2006 = Váraday Z.: A középkori latin betűs epigráfia íráskorszakai, a feliratok érdekességei és kiegészítési lehetőségei. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 124: 39–52.

Linkek

1. link: Rogerius: Rogerius mester Siralmas Éneke. In: *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez – Középkor (1000-1530)*. Ford. Horváth J.
http://sermones.elte.hu/szovegkiadasok/magyarul/madasszgy/index.php?file=194_215_Rogorius#_ftn29, a letöltés időpontja 2020. június 10.
2. link: *Seal Matrices*.
<https://finds.org.uk/counties/findsrecordingguides/seal-matrices/>, a letöltés időpontja 2020. június 10.
3. link: *Monasterium*.
<https://www.monasterium.net/mom/home>, a letöltés időpontja 2020. június 10.
4. link: *Making Sigillographic Material Accessible to Researchers – Digitising, Catalogues, Editions of Seals*.
<https://coop.hypotheses.org/978>, a letöltés időpontja 2020. június 10.
5. link: *Magyarország a középkori Európában*.
<http://memhung.unideb.hu/home/>
6. link: *Magyarország a középkori Európában*.
<http://memhung.unideb.hu/video2/>; a letöltés időpontja 2020. június 10.
7. link: *CERL Thesaurus accesing the record of Europe's book Heritage*.
<https://data.cerl.org/thesaurus/cnp01420614>, a letöltés időpontja 2020. június 10.
8. link: *Archivinformationssystem Niedersachsen und Bremen*.
<https://www.arcinsys.niedersachsen.de>, a letöltés időpontja 2019. szeptember 13.
9. link: Jeller 2016 = Jeller, D.: Past and Future: Seals of the Archives of the Bohemian Crown and their representation In: *Monasterium – Past and Future 'Making Sigillographic Material Accessible to Research'*. Olomouc, 2016. okt. 13. konferencián elhangzott előadás, amelynek ppt-je megtekinthető itt <https://www.slideshare.net/icaruseu/making-sigillographic-material-accessible-to-researchers-digitising-catalogues-editions-of-seals-daniel-jeller-past-and-future-seals-of-the-archive-of-the-bohemian-crown-and-their-representation-in-monasteriumnet>, a letöltés időpontja 2020. június 10.
10. link: Křečková – Zenklová 2016 = Křečková, J. – Zenklová, K.: Making Seals of the Archives of the Bohemian Crown Accessible: Digitisation and Database Processing. In: *'Making Sigillographic Material Accessible to Research'*. Olomouc, 2016. okt. 13. konferencián elhangzott előadás, amelynek ppt-je megtekinthető itt https://www.slideshare.net/icaruseu/making-sigillographic-material-accessible-to-researchers-digitising-catalogues-editions-of-seals-jitka-kekov-kateina-zenklov-making-seals-of-the-archives-of-the-bohemian-crown-accessible-digitisation-and-database-processing?next_slideshow=3, a letöltés időpontja 2020. június 10.
11. link: Makowski 2016 = Makowski, S.: Seal Digitisation with Reflectance Transformation Imaging (RTI) In: *'Making Sigillographic Material Accessible to Research'*. Olomouc, 2016. okt. 13. konferencián elhangzott előadás, amelynek ppt-je megtekinthető itt https://www.slideshare.net/icaruseu/making-sigillographic-material-accessible-to-researchers-digitising-catalogues-editions-of-seals-stephan-makowski-seal-digitisation-with-reflectance-transformation-imaging-rti?next_slideshow=1, a letöltés időpontja 2020. június 10.

SZÁNTÓ RICHÁRD

Ravennai Anonymus *Cosmographiája* és a korai magyar történet

The Cosmography of the Unknown and the Early Hungarian History. The Unknown Ravennese (Anonymous of Ravenna) wrote the *Cosmography* around 700. His work contains the description of the Earth in five books. The depiction of east Europe is in the fourth book. Anonymous of Ravenna listed the countries (*patria*) of the Caucasus (*Lazia/Lazike, Abasgia/Abkhazia, Absilisa, Zichia*) and the names of the cities in this region. The *Cosmography* includes the names of the countries (*patria*) in the northern foreground of the Caucasus (*Alania, Khazaria, Onogoria*). The countries lying in the territory of the Crimea appears in the *Cosmography*. *Bosphorania, Sugdabon, Fanaguron* and the country of the Goths (*Getho Githorum*) were little countries in the Crimea and Kerch Strait. This paper focuses on the description of *Onogoria* because this region was a dwelling place of the Hungarian tribes in the period of their wandering.

Keywords: Ravennatis Anonymi *Cosmographia*, Onogoria, early Hungarian history, East Europe around 700

Ravennai Anonymus *Cosmographiája* nem ismeretlen a hazai történettudomány előtt, bár önálló részletesebb tanulmány nem jelent meg róla. Az eddigi hazai kutatás megemlítette, hogy a *Cosmographia* tartalmazza *Onogoria* földrajzi helyzetét, de a korai magyar történettel összefüggésbe hozható kelet-európai térség leírása távol maradt a hazai kutatás fő sodrából. A tanulmány célja a *Cosmographia* Kelet-Európára vonatkozó részeinek ismertetése, és annak vizsgálata, hogy ez a mű tartalmaz-e további figyelemre érdemes adatokat a korai magyar történetre vonatkozóan.

A *Cosmographia* és kiadásai

A *Cosmographia* írója ismeretlen, az utókor számára az író és műve együtt vált ismertté *Ravennatis Anonymi Cosmographia* név alatt. A *Cosmographia* a 8. század elején keletkezett mű, amely a korabeli világ leírását tartalmazza, forrásai között kimutathatók antik geográfiai és történeti munkák, amelyeket az író saját korának információival egészített ki. A *Cosmographia* eredeti (autograph) kézírata nem maradt fenn, de három másolat túlélte az évszázadokat. Az egyik másolat, a párizsi kézirat a 13. században készült és a francia királyi könyvtárban maradt fenn.¹ A másik kézirat a 14. században íródott és a Vatikán könyv-

¹ Schnetz 1940, IV–V; BN Cote: Latin 4794. A kézirat mikrofilmen elérhető (1. link).

tárában található.² A harmadik kézirat a 14–15. században készült és Bázelen vészelte át az évszázadokat (Basel University Library, F.V.6).³ A *Cosmographia* első nyomtatott kiadása 1688-ban jelent meg Párizsban a párizsi kézirat alapján.⁴ Első kritikai kiadása Moritz Pindernek és Gustav Partheynek köszönhető, akik Berlinben jelentették meg munkájukat 1860-ban. Ebben a kötetben jelent meg *Guido Geográfiája* is (*Guidonis Geographica*).⁵ Joseph Schnetz publikálta a *Cosmographia* második kritikai kiadását 1940-ben, amellyel ugyancsak egy kötetben adta ki *Guido Geográfiáját*. Ez a mű lényegében a *Cosmographia* későbbi, 1119-ben készült redakciója. Schnetz szövegkiadásában nincs helynévmutató, így a számos földrajzi nevet tartalmazó műben a földrajzi nevek keresése csak a fentebb említett Pinder és Parthey-féle kiadás indexének alkalmazásával kivitelezhető.⁶ Marianne Zumschlinge elkészítette a helynevek modern indexét Schnetz kiadásához, és a teljes művet megjelentette.⁷ Az utóbbi időben Zumschlinge művének PDF-változata interneten is elérhetővé vált, ami jelentős segítséget nyújt a kutató számára a földrajzi nevek szövegbeli keresésében.⁸ Joseph Schnetz 1951-ben kiadta a *Cosmographia* német fordítását is.⁹

A *Cosmographia* középkori kéziratai nem tartalmazzak térképet, de a 19. században két térkép is készült a forrás szövege alapján. Az első térképet Heinrich Kiepert kartográfus szerkesztette 1859-ben,¹⁰ a másodikat pedig Konrad Miller adta ki 1898-ban.¹¹

A *Cosmographia* szövegének követése, a vonatkozó hivatkozások feloldása és érthetősége megkívánja, hogy röviden szó essék az egyes kritikai kiadások szövegtagolási rendjéről. Pinder és Parthey 1860. évi szövegkiadása a mű egyes könyveit római számokkal jelölte I-től V-ig, a könyveken belül a szakaszokat arab számok mutatták, és az oldalakon a sorok egyenként kaptak számozást. Ez lényegében a klasszikus művek esetében megszokott szövegtagolási módszer, amely az ilyen művek esetében szokásos hivatkozási metódust tette lehetővé könyv–szakasz–sor rendszer szerint.¹² Schnetz forráskiadása megtartotta a szöveg könyvenkénti és azon belül szakaszonkénti számozását, de eltért a szöveg oldalankénti tördelésében Pinder és Parthey oldalszámozásától. Tehát a két kiadás szakaszolása azonos, de eltérő az oldalszámozása, és ugyancsak eltérő az egyes oldalakon a sorok számozása. Schnetz szövegkiadása abban is eltért a Pinder és Parthey-félétől, hogy oldalanként két oszlopba rendezte a szöveget, míg az előbbieket egy hasábot alkalmaztak, ugyanakkor Schnetz saját kiadásában a saját oldalszámozása mellett jelölte Pinder és Parthey szövegkiadásának oldalszámait is, ráadásul úgy, hogy egy oldalon az egyik oszlop fölött saját oldalszámát, a másik oszlop fölött pedig Pinder és Parthey szövegkiadásának oldalszámát jelölte a fraktúrából kölcsönzött P-vel és az oldalszámmal.¹³ Schnetz ezzel a megoldással, nyilván

² Schnetz 1940, IV–V; BAV Urb.lat. 961 (2. link).

³ Schnetz 1940, IV–VII; 3. link: Fitzpatrick-Matthews 2013, 4.

⁴ 6. link: Porcheron 1688.

⁵ Pinder – Parthey 1860.

⁶ Schnetz 1940.

⁷ Zumschlinge 1990.

⁸ Zumschlinge 1990.

⁹ Schnetz 1951.

¹⁰ Kiepert 1859.

¹¹ Miller 1898, Map table 1.

¹² Pinder – Parthey 1860.

¹³ Schnetz 1940.

szándéka ellenére, igen bonyolult szövegjelölési rendszert hozott létre. Marianne Zumschlinge szövegkiadása teljesen azonos Schnetz szövegkiadásával, azzal a különbséggel, hogy a mű végén összeállította a földrajzi névmutatót, amely a szokásos ábécérendben tartalmazza a földrajzi neveket. Ám ezek hivatkozási rendszerében Zumschlinge eltért a fentebb ismertetett szövegjelölési, hivatkozási módszerektől, ugyanis a földrajzi nevek után Schnetz oldalszámaival és az oldalakon levő sorszámozással jelölte az egyes földrajzi nevek szövegen belüli helyét.¹⁴ Tekintettel arra, hogy Zumschlinge indexe a forrás használhatóságának egyik kulcsa, az ő hivatkozási rendszerét követem, tehát Schnetz szövegkiadásának oldalszámait és az oldalszámokon belüli sorszámozásokat adom meg a hivatkozásokban.

A *Cosmographia* öt könyvből áll, az I. tartalmazza a mű bevezetését és a világ felosztásának leírását. Ravennai Anonymus három kontinensre osztotta a Földet: Ázsia, Afrika és Európa. A *Cosmographia* II. könyve tartalmazza Ázsia leírását, a III. könyv Afrika leírásáról szól, a IV. könyvben olvasható Európa ismertetése. Az V. könyvben a tengerek, tengeröblök, kikötők felsorolása következik (*periphus*).¹⁵

A *Cosmographia* szövegében számos földrajzi hiba és pontatlanság szerepel, ugyanis az európaiaknak kevés ismeretük volt a világ távoli részeiről, Ázsiáról és Afrikáról. Ravennai Anonymus műve megírásához antik római és görög írók munkáiból merített, amelyek mellett saját kora információit is felhasználta. Ezek kereskedőktől, követektől és hajósoktól juthattak el hozzá. Tehát a *Cosmographiában* keverednek a régi korok információi a szerző saját korának adataival. Az író megemlítette, hogy adatokat vett át Sevillai Izidortól (*Isidorus Hispalensis*)¹⁶ és *Castorius* kozmográfustól,¹⁷ akinek a kilétét nem tudta azonosítani a modernkori kutatás, de bizonyos, hogy Ravennai Anonymus felhasznált egy régi római térképet, amelyet *Castorius* neve alatt említett. Ez a régi római utakat ábrázoló térkép lehetett alapja a *Tabula Peutingeriana* vagy *Peutinger Tables* néven ismert térképműnek, amelyet a középkorban többször lemásoltak, és az utókor számára is e két néven vált ismertté.¹⁸ A térkép segítségével Ravennai Anonymus művének számos földrajzi neve azonosítható. Ravennai Anonymus forrásai között felsorolta *Jordanes* és *Aristarchus* nevét, utóbbit a görögök bölcsének nevezte (*greorum philosophus*).¹⁹ Ravennai Anonymus több régi író nevét szintén megemlítette, akiknek a művei elvesztek, illetve kilétük kérdéses vagy nem állapítható meg. Ravennai Anonymus megemlítette forrásai között *Aithanarit*,²⁰ *Attanaridus*, *Eldevaldus* és *Marcomirus* nevét, akiket a gótok tudósainak, bölcsseinek nevezett (*Gothorum phylosophi*).²¹

A *Cosmographia* kutatástörténete

Az alábbiakban terjedelmi okok miatt a *Cosmographia* kutatástörténetének mindössze rövid összegzésére van lehetőség. Joseph Schnetz több forrástanulmányt is írt Ravennai Anonymus munkájáról, amelyekben a mű forrásainak kérdésére keresett választ, illetve filológiai

¹⁴ Zumschlinge 1990, 143–214.

¹⁵ Schnetz 1940, I. könyv 1–15, II. könyv 15–33, III. könyv 33–44, IV. könyv 44–83, V. könyv 83–110.

¹⁶ Schnetz 1940, 5.25.

¹⁷ Schnetz 1940, 16.51, 159.

¹⁸ Weber 1976; 4. link; Rathman 2018.

¹⁹ Zumschlinge 1990, 11.22, 50.39–40.

²⁰ Zumschlinge 1990, 53.4–5.

²¹ Zumschlinge 1990, 53.14–15.

problémákat tárgyalt.²² Franz Staab a *Cosmographiáról* írt tanulmányában szakirodalmi összefoglalást adott a forrás kutatásáról, szintén a mű forrásait kereste, és keletkezésének korát is pontosította.²³ Toumo Pekkanen a *Cosmographiában* felsorolt fekete-tenger-parti városok nevét és földrajzi helyzetüket vizsgálta.²⁴ Alexander Podossinov lefordította a *Cosmographia* jelentős részét orosz nyelvre, és részletes kommentárokkal publikálta.²⁵ Keith J. Fitz-Patrick Matthews a Britannia-fejezetet vizsgálta a *Cosmographiában*.²⁶ Kurt Guckelsberger és Florian Mittenhuber pedig a mű térszemléletéről és földrajzi szempontú elemzéséről tett közzé tanulmányt.²⁷

A hazai kutatók sorában Melich János az elsők között figyelt fel a *Cosmographia* forrásértékére, közzölt tanulmányt a magyar népnév eredetéről, amelyben Ravennai Anonymus műve alapján feltételezte, hogy *Onogoria* a 9. században a Meótis vidékén volt.²⁸ Joseph Schnetz erre válaszként tette közzé saját tanulmányát *Onogoria* elhelyezkedéséről, megállapítva, hogy Pinder és Parthey szövegkiadása forráskritikai szempontok alapján kifogásolható. Schnetz véleményt formált arról, hogy a *Cosmographia* 700 körül keletkezett, és *Onogoria* a Kubán folyó alsó szakaszánál, valamint Meótis keleti partjai mentén helyezkedett el hozzávetőlegesen a Donig.²⁹ Az 1920-as évek második felétől kezdődően Schnetz fenti megállapításait átvette a hazai történettudomány.

Moravcsik Gyula elfogadta Schnetz véleményét *Onogoria* elhelyezkedéséről, eszerint az onogurok hazája a Don alsó folyása és a Kubán közé tehető,³⁰ Németh Gyula is ezt az álláspontot vette alapul, s *patria Onogoriát* a Meótis és a Kubán vidékén említette.³¹ Czeglédy Károly a magyarság őstörténetéről írt tanulmányában egy térképet is közzétett, amelyen *Onogoria* a Kubán folyó alsó folyása mindkét partján látható a Fekete-tenger és a Meótis partján egészen Sarkelig.³² Az 1940-es évek közepén a korai magyar történet kutatása még felhasználta a *Cosmographia* híradását *Onogoria* létezéséről, és a magyar vándorlás Kaukázus előterében zajló szakaszát ennek alapján jelölte ki.³³ A *Cosmographia* szerepel a Szegedi Őstörténeti Munkaközösség kiadványában, amely szintén elfogadta a kialakult álláspontot *Onogoria* fekete-tengeri és meóti fekvéséről.³⁴

A honfoglalás 1100. évfordulója alkalmából számos tudományos kiadvány jelent meg, amelyek jelentős része már nem tartalmazott hivatkozást Ravennai Anonymus művére, a kivételek egyike Róna-Tas András könyve, amelyben néhány soros utalás olvasható arról, hogy a 700 körül keletkezett *Cosmographiában* szerepeltek a kazárok és *Onogoria*.³⁵

²² Schnetz 1932; Schnetz 1934; Schnetz 1942.

²³ Staab 1976.

²⁴ Pekkanen 1979.

²⁵ Podossinov 2002.

²⁶ Fitzpatrick-Matthews 2013.

²⁷ 7. link: Guckelsberger – Mittenhuber 2011.

²⁸ Melich 1923, 244–250.

²⁹ Schnetz 1925, 157–160.

³⁰ Moravcsik 1930, 14; Moravcsik 1934, 92.

³¹ Németh 1930, 180, 2. jegyzet; Németh 1991, 147–148, 257–259. jegyzetek.

³² Czeglédy 1986, 115: *A magyarok a Kaukázusban és Dél-Oroszországban* című térkép (rajz: Olbrich K.).

³³ Halasi Kun 1943, 86.

³⁴ Hajdú – Kristó – Róna-Tas 1976, 167–168.

³⁵ Róna-Tas 1996a, 58.

Egy idő után a *Cosmographia* lényegében kiszorult a korai magyar történet forrásai közül. Ebben szerepe lehetett a 20. század végére jelentős mértékben elterjedt magyar őstörténeti paradigmának, amely szerint a 830-as évek előtti időből nincs a honfoglalás előtti magyarságra vonatkozó biztos forrás. Kristó Gyula ez alapján jelölte ki a honfoglalás korának alsó határaként a 830-as éveket az 1995-ben megjelent forrásgyűjtemény előszavában.³⁶ A dátum lényegében megegyezett Németh Gyula 1991-ben megjelent, már Berta Árpád által közzétett műve adatával, amely szerint a magyarság 830–850 között vonult délre Baskíriából a Don és a Duna alsó folyása közé eső területre.³⁷ Németh az 1970-es évekre lényegében megváltoztatta a magyarság őshazájáról alkotott, 1930-ban publikált koncepcióját, amely szerint a korai magyar népesség 465-től 800-ig az Azovi-tengertől keletre, a Kubán folyó alsó szakaszán és a Kercsi-szoros vidékén lakott.³⁸

Kristó Gyula már 1980-ban úgy vélte, hogy a magyar kaukázusi őshazaelmélet pozíciói visszaszorultak.³⁹ Egyre kevesebb kutató tért el a meghatározóvá váló paradigma kereteitől. Meg kell jegyezni, különös, hogy László Gyula, aki egészen más keretek között vázolta a korai magyar történetet, nem használta fel a *Cosmographiát*. Róna-Tas András a millicentenáriumi éveiben a fentitől eltérő, annál lényegesen tágabb kronológiai és területi keretek között jelölte ki a korai magyar történet horizontját, ezzel lényegében szélesebb forrásbázison nyugvó korai magyar történeti paradigma lehetőségét kínálta fel a téma kutatói számára.⁴⁰ Az utóbbi években a korai magyar történeti elméletek kritikai összegzését Vásáry István és Zimonyi István vállalta magára.⁴¹ Az elmúlt években néhány kutató munkájában ismét megjelent Ravennai Anonymus *Cosmographiája*. Újabbban Veszprémy László összegezte a 8–9. századi forrásokat, munkájában megemlítette *Geographus Ravennas* művét és *Onogoria* nevét.⁴² Szabados György a Kárpát-medencei avar továbbélés tanulmányozása során hivatkozott Ravennai Anonymus *Cosmographiájára* és Pisai Guido művére.⁴³ A korántsem teljes szakirodalmi áttekintés azt mutatja, hogy Ravennai Anonymus műve *Onogoria* említése kapcsán váltott ki szakmai érdeklődést a hazai kutatásban, de a mű részletesebb áttekintésére nem került sor.

Az alábbiakban a *Cosmographia* Kelet-Európára vonatkozó adatainak vizsgálata következik. Eltérve a korábbiakban alkalmazott módszertől nem az *Onogoriára* vonatkozó kevés információ kiemelése a cél, hanem a tágabb régió, Kelet-Európa leírásának elemzése, ezen belül pedig *Onogoria* és szomszédjai kapnak kiemelt figyelmet. A téma kifejtésére az alábbi pontok szerint kerül sor. (I.) A *Cosmographia* tartalmának megértése megkívánja a mű térszemléletének rövid ismertetését. Második lépésként (II.) a *Cosmographia* szövegének rendjét követve, a Kaukázus nyugati vidékének és északi előterének leírása következik. A harmadik pontban (III.) Kelet-Európa északi része, a negyedik lépésben (IV.) pedig a pontusi steppe nyugati felének bemutatása következik. Végezetül az összegzés zárja a tanulmányt.

³⁶ Kristó Gyula 1995, 5–6.

³⁷ Németh 1991, 218–220, 225.

³⁸ Németh 1930, 151.

³⁹ Kristó 1980, 51.

⁴⁰ Róna-Tas 1996a, 50–143; Róna-Tas 1996b, 11–22; Róna-Tas 1996c, 29–34.

⁴¹ Vásáry 2008; Zimonyi 2014, 7–177.

⁴² Veszprémy 2014, 273.

⁴³ Szabados 2015, 124.

A *Cosmographia* elemzésében alkalmazott módszer a forrás szövegének belső rendjén nyugszik, azon a tényen, hogy a felsorolt népek és földrajzi objektumok (országok, városok, folyók) természetes térbeli rendjük szerint gyakran az égtájaknak megfelelően követték egymást a forrás szövegében, de esetenként a felsorolás földrajzi iránya változott. Az említett városok, politikai alakulatok, földrajzi objektumok egymáshoz viszonyított elhelyezkedésére a szövegben látható sorrendiségük alapján lehet következtetni. A korai magyar történet szempontjából fontosnak tekinthető részletekre különös figyelem irányult.

I. A *Cosmographia* térszemlélete

Jelen tanulmánynak nem célja a *Cosmographia* teljes földrajzi térszemléletének részletes leírása, ezért most csak a felvetett kérdések megértéséhez elengedhetetlenül szükséges ismereteket összegzem. A *Cosmographia* szerint a Föld lapos volt, szárazulatait Afrika, Ázsia és Európa alkotta, amelyek partjait tengeröblök tagolták, a kontinensek mellett kisebb szigetek helyezkedtek el, és az ismert világot a világóceán ölelte körül. A lapos Föld képzeletbeli kerülete egy egyszerű tájékozódási rendszer alapján tizenkét nappali és tizenkét éjszakai órára tagolódott, ennek alapja a Nap látszólagos égi mozgása volt. A napkorong nappal 12 óra időtartamban a Föld tányérja felett, éjszaka pedig tizenkét órán keresztül az alatt haladt. A tizenkét nappali óra a déli félteke felosztására szolgált, a tizenkét éjszakai óra pedig az északi félteke területét osztotta 12 körcikkelyre. A nappal és az éjszaka órái egy-egy körcikkelyhez kapcsolódtak, ahogyan a régi napórák beosztása. Egy-egy óra egy-egy nép területével, hazájával (*patria*) volt megnevezve. A Nap naponkénti égi és Föld alatti útján egy-egy óra idejében egy-egy nép országa felett, illetve alatt haladt el. Ravennai Anonymus a Nap útjának egy-egy óráját azoknak a népeknek a hazájával azonosította, akik felett, illetve alatt a Nap az adott órában elhaladt. A *Cosmographia* világának középpontja Ravenna volt. Jelen tanulmány szempontjából az északi félgömb felosztása érdekes, tehát az éjszakai órák által kijelölt egyszerű koordináta-rendszer segíti a tájékozódást, ennek ismertetése következik.

Az éjszaka első órája a germánok hazájával (*patria*) volt azonos, amelyen az író megjegyzése szerint akkoriban a frankok uralkodtak. Ez az óra akkor kezdődött, amikor a Nap lebukott a nyugati horizont alatt, és elkezdte a Föld tányérja alatti éjszakai útját. Az éjszaka első órája alatt a Nap a germánok hazája alatt haladt át. Az éjszaka második órája részben Germánia és a frízek hazája volt. Az éjszaka harmadik órája a szászok hazája, a negyedik pedig a normannok hazája, amit Dániának is neveztek a régiek. Az éjszaka ötödik órája a *Scirdifrinus* vagy *Rerefenus* nép hazája (*Quinta ut ora noctis Scirdifrinorum vel Rerefenorum est patria*). Az éjszaka hatodik órája a szkíták hazája (*Schitarum patria*), ahonnan a szlávok nemzetsége kiemelkedett, ezek közül pedig az *Itites* és *Chimabes* népek jöttek elő.⁴⁴ Az éjszaka hetedik órája a szarmaták hazája (*Sarmatum patria!*), amelyből a *Carpus* nép származott. A nyolcadik óra a roxlánok hazája, amelynek háta mögött, az óceán mellett az ősi Szkítia (*Antiqua Scythia*) nevű nagy sziget volt található. Ravennai Anonymus szerint ezt a nagy szigetet a régi történetírók és tudósok *Scanzának* nevezték, amely Skandináviával azonosítható. A kilencedik éjszakai óra az amazonok hazájával azonos, amelynek elején, lényegében déli oldalán helyezkedett el a régi *Dardania* (*antiqua Dardania*),

⁴⁴ Zumschlinge 1990, 10–11. Schnetz az *Itites* és *Chimabes* népet az antokkal és venétekkel hozta összefüggésbe (Schnetz 1951, 16).

ennek oldalán pedig Meótis mocsárvidéke. Az éjszaka tizedik órájának nevében kissé meglepő módon ismét előkerült Szkítia. Az éjszaka tizedik órája a nagy és tágas *eremosa Scythia*, amelynek elején vagy oldalán helyezkedett el a kazárok népe (*gens Gazorum!*).⁴⁵ Az éjszaka tizenegyedik órája a Kaszpi-kapu vagy *extremus Taurus* területére esett. Ez a terület hozzávetőlegesen az Iráni-medence északi peremhegységeivel, az Elburz és a Kopetdag hegység területével azonosítható. Az éjszaka tizenkettedik órája a régi *Albania* vagy *Yrcanorum Yssoon* területére és a parthusok országára (*Parthorum patria*) esett, amely *India Bactriana* területével volt határos.⁴⁶

II.1. A Kaukázus nyugati vidéke és északi előtere

Európa területének ismertetése a *Cosmographia* I. és IV. könyvében kapott helyet, az V. könyvben (*periplus*) pedig a kikötők, tengeröblök és szigetek felsorolása kapcsán az író megismételte a korábbi földrajzi neveket. Ravennai Anonymus szerint Noé fia, Jáfet kapta Európát, amelynek leírása keletről nyugat felé haladt. Európa leírása *Scythia* országával kezdődött, amely az északi óceán partja mellett és a *Rimpheus* hegyek mellett helyezkedett el, hosszában és széltében nagyon nagy kiterjedésű volt. *Scythia* a *heremosa* jelzőt is megkapta, és *Maior Scythiának* is nevezték. Ezután következett a sík területeken széltében és hosszában is nagy kiterjedésű *Chazaria*, amelynek lakói a *chazarok*, Ravennai Anonymus szerint Jordanes *agaziroknak* nevezte őket. A leírás beszámol arról, hogy számos folyó fut keresztül a kazárok hazáján (*Chazirorum patria*), többek között a legnagyobb folyó, amelyet *Cuphisnak* neveztek.⁴⁷ Ennél a szövegrészletnél tartalmilag ismétlődik az éjszaka tizedik órájaként említett rész.

Kelet-Európa területének leírásában Kazária után következik a Fekete-tenger (*Mare Magnum Ponticum*) mellett elhelyezkedő országok leírása. *Lazia*, a lazok hazája (*Lazorum patria*), amelyet Ravennai Anonymus szerint Ázsia területén is megemlítenek, határos *Absilia patriával*, amelyen az *Absilis* folyó fut keresztül.⁴⁸ *Lazia* szakirodalomban ismertebb neve *Lazika*, területe a régi *Colchis* délnyugati részén volt, a Fekete-tenger partján a *Phasis* folyó torkolatáig terjedt.⁴⁹ *Lazika* területétől és a *Phasis* folyótól északra lokalizálták *Onogouris/St. Stephanos* városát.⁵⁰ A *Cosmographia* szerint *Absilia* mellett volt *Abasgia patria*, amelynek városai közül az alábbiak szerepelnek név szerint a forrásban: *Damiupolis*, *Sevastolis*, *Basgidas*. Az említett országoktól északi irányba helyezkedett el az alánok országa (*Alanorum patria*).⁵¹ *Abasgia* (*Abchasia*) vagy Abházia, Bizánc szövetségese volt a többi keresztény kaukázusi kisállamhoz hasonlóan.⁵²

⁴⁵ Zumschlinge 1990, 11.40–44. Schnetz az *eremosa Scythia* német fordítását, az „Öde Scythien” elhagyott Szkítia kifejezéssel adta vissza (Schnetz 1951, 17). Az *eremosus* szó jelenthet műveletlent is, ebben az értelemben műveletlen földű, területű Szkítia.

⁴⁶ Zumschlinge 1990, 11–12. Lásd 1. térkép.

⁴⁷ Zumschlinge 1990, 44.25–43. Lásd 2. térkép.

⁴⁸ Schnetz 1940, 44.46–47. *Absilia* (Apsilia): Barrington Atlas 2000, Pontus–Phasis 87, G1–2.

⁴⁹ Garsoián 1991a, 1199; Obolensky 1999, 50–51.

⁵⁰ Barrington Atlas 2000, Pontus–Phasis 87, H2.

⁵¹ Schnetz 1940, 45.1–10. Schnetz szerint *Sevastolis* a *Sevastopolis* városnév elírása (Schnetz 1951, 51). *Abasgia* és *Sevastopolis*: Barrington Atlas 2000, Pontus–Phasis 87, F1.

⁵² Garsoián 1991b, 3; Obolensky 1999, 215–216.

A *Cosmographia* szövege Alánia említése után visszatér a Fekete-tenger mellett fekvő országok felsorolásához, és megemlíti a *scymnus* nép országát (*patria Scymnorum*), amely *Skymniával* azonosítható, majd pedig felsorol öt földrajzi nevet: *Ipimolgon*, *Neurion*, *Ageon*, *Taurion*, *Achiallis*. Zumschlinge ezeket országgént (*patria*) jelölte.⁵³ Azonosításuk *Skymnia* kivételével kérdéses, amely Lazikától északra, a Kaukázus hegyei között helyezkedett el, a többi kisebb politikai alakulat a Kaukázus nyugati hegyláncai és a tengerpart közötti védett területeken lehetett.

A *Cosmographia* felsorolásában a következő ország *patria Zichorum* (*Zichia*) vagy Zikkhia. Ezután két földrajzi név olvasható (*Geolion*, *Tirsion*), amelyek Zumschlinge indexében szintén országgént (*patria*) jelentek meg,⁵⁴ majd pedig egy rövid bejegyzés szerint *Psatiron* és *Ypodon patria* következett.⁵⁵ Zikkhia a Kaukázus északnyugati részén fekvő királyság a Fekete-tenger partján, területétől északra már a Kubán síksága volt.⁵⁶ *Geolion* és *Tirsion* azonosítása önálló tanulmányt igényel, erre terjedelmi okokból most nincs lehetőség. *Tirsion patria* esetében felmerülhet, hogy az antik irodalomból ismert pontusi steppén élő *agathyrsi* nép nevének torzult alakját rejti,⁵⁷ de valószínűbbnek tartom, hogy a *tyrsi/turci* 'türk' népnév van a szóban. A *Cosmographia* szövegének sorrendje szerint *Tirsion patria* Zikkhia után, tőle északra a fekete-tenger-parti *Onogoria*, majd annak kazár meghódítása után Kazária közelében helyezkedhetett el. A *Tirsi/tyrsi* népnév nem példa nélküli, másfél évszázaddal a *Cosmographia* megírása után Konstantin legendája szintén tartalmazta ezt a népnevet az avarok és kazárok között a saját liturgiával rendelkező népek felsorolásában: avarok (*Avari/Ḡōpu*), türzők (*tyrsi/Tḡp'cu*) (türk?), kazárok (*Chazari/Kozapu*).⁵⁸

A Fekete-tenger partjának rövidebb leírása a *Cosmographia* I. könyvében is szerepel, ugyanis Ravennai Anonymus világképében a Fekete-tenger a Földközi-tenger egyik nagy öble volt (*colfum Ponticum*). A tengerpart vonalának leírásában az egyik szakasz *Iero* területétől és a khaldok földjétől (*Caldeorum terra*) a lázok hazájáig (*Lazorum patria*) terjedt, ahol elkanyarodott *Asiliától* (!), *Avasgiától* (!) és *Phanugoriától* a *Vosporusig* (!) és *Chersonáig*, majd egészen a Duna tengeri torkolatáig.⁵⁹ Ez a felsorolás kevesebb országot említett, mint a IV. könyvben olvasható részletesebb leírás.

A kaukázusi országok listája után a *Cosmographia* írója tovább haladt a Fekete-tenger partján fekvő politikai alakulatok szerint: „Szintén a Fekete-tenger mellett helyezkedik el az az ország, amelyet *Onogoriának* neveznek, amiről Livanius, a pontos (alapos) tudós megállapítja, hogy a meótsi mocsár csúcsának szomszédja, állítván, hogy a [lakosok] a szomszédos helyekről sok hallal rendelkeznek, ámde minthogy a szokás barbár, azokat sóltanul fogyasztják.”⁶⁰ A mondat első fele tartalmazza *Onogoria* leírását, szerencsére a *Cosmog-*

⁵³ Zumschlinge 1990: *Ipimolgon* 45.13, 177; *Neurion* 45.14, 188; *Ageon* 45.14, 145; *Taurion* 45.15, 207; *Achiallis* 45.15, 143. *Skymnia*: Barrington Atlas 2000, Pontus–Phasis 87, H2.

⁵⁴ Zumschlinge 1990: *Geolion*, 45.17, 174; *Tirsion* 45.18, 210. *Zichia* (*Zichoi*): Barrington Atlas 2000, Maeotis 84, E4.

⁵⁵ Schnetz 1940, 45.19–20.

⁵⁶ Obolensky 1999, 49–50; Pritsak 1991a, 2226.

⁵⁷ Schnetz 1951, 51; Podossinov 2002, 192, 251, 277, 278. jegyzetek.

⁵⁸ Grivec – Tomšič, 1960, 134, XVI: 8.; 205, XVI: 8.

⁵⁹ Schnetz 1940, 14.47–53.

⁶⁰ *Item iuxta Mare Pontico ponitur patria que dicitur Onogoria, quam subtilius Livanius phylosophus vicinam paludis Meotide sumitatis esse decernit, adserens... multitudinem piscium ex vicinantium*

raphia fennmaradt három szövegvariánsának ez a része nem tartalmaz számottevő eltérést.⁶¹ Schnetz véleménye szerint a szövegből az *adserens ... multitudinem* szavak közül kimaradt a 'lakosok' (*incola*) szó a másolások során, ezért ezt a kiegészítést a *Cosmographia* német fordításában már alkalmazta.⁶²

Onogoria földrajzi helyzetének vizsgálata előtt megjegyzendő, hogy területének leírása valójában három különböző időpontban létező országról szól. A legkorábbi a fekete-tenger-parti *Onogoria*, ezt követi a Meótis csúcsa körüli szomszédos területekre is kiterjedő *Onogoria*, és a harmadik a Dontól és a Meótis szomszédságától északra fekvő *Onogoria*.

II.2. A fekete-tenger-parti *Onogoria*

Schnetz megállapította, hogy Ravennai Anonymus *Onogoria* leírásakor több forrást is felhasználott. Az egyik forrás adatai az *Onogoriára* vonatkozó mondat első felében kaptak helyet: „Szintén a Fekete-tenger mellett helyezkedik el az az ország, amelyet *Onogoriának* neveznek, (...)”. Ezek szerint *Onogoria* eredetileg az első forrás szerint a Kubán folyó alsó szakaszánál feküdt a Fekete-tenger partján.⁶³

Hitvalló Theophanés műve megerősíti és egyben meg is magyarázza azt, amit Ravennai Anonymus írt *Onogoria* földrajzi helyzetéről. Theophanés krónikája a 679/680. évi feljegyzésében az onogundurok, bulgárok és kutrigurok történetéről szóló részben pontosan leírta régi Bulgária (*παλαια Βουλγαρία/Bulgaria magna*) földrajzi helyzetét. Az ő művéből meg tudható, hogy a Don és szerinte az *Etil* (*Atal*) is a Meótisba ömlött, amelyeknek összefolyásától és torkolatától elkülönült egy másik folyó, a *Kuphis*. Ez a Fekete-tenger végénél *Necropylla* mellett, a 'Kos fejének' nevezett foknál érte el a tengert. A folyó a mocsaras tengerből (a Meótisból) a Fekete-tenger öblébe ömlött a boszporuszi és kimmériai szorosokon keresztül. Ebben a folyóban fogták a *mourzoulint* és sok más hasonló halat. Ettől a mocsaras területtől keletre helyezkedett el *Phanagoria*, ahol zsidók és sok más nép is élt. A meótisi mocsártól a *Kuphis* folyó ágaiig, amelyekben a *xystost*, ezt a bulgár halat fogták, terjedt régi vagy nagy Bulgária területe.⁶⁴ Ez a leírás régi Bulgária (*Bulgaria magna*) területét *Phanagoria*, a *Kuphis* és a Fekete-tenger közé helyezte. Ez a földrajzi helyzet megegyezik a *Cosmographiában* olvasható első tudósítással, amely szerint *Onogoria* a Fekete-tenger mellett helyezkedett el.⁶⁵ A Kubán (*Kuphis*) folyó melletti *Onogoria* egykori létezését erősíti Ananias Širakac'i (610–685) földrajzi műve, amelyben felsorolta a bulgár nép egyes csoportjait. A leírás sorrendjéből kibontakozó földrajzi rend egyértelműen mutatja, hogy Ananias a Kaukázus északi előterében és a Kubán körül lakó népeket sorolta fel.⁶⁶

locorum habere, sed ut barbarus mos est, insul(s)e eos perfruere (Zumschlinge 1990, 45.25–32; vö. Schnetz 1951, 51).

⁶¹ Vö. BAV Urb.lat. 961. 21v 22r. A párizsi kézirat alapján: 6. link: Porcheron 1688, 136–137; Schnetz 1940, 45.

⁶² Schnetz 1951, 51; Schnetz 1925, 158, 4. jegyzet.

⁶³ Schnetz 1925, 158–160. Lásd l. térkép: *Onogoria* (1.)

⁶⁴ Niebuhr 1839, 544–545; Turtledove 1982, 55; Zimonyi 2005, 177, 190.

⁶⁵ Vö. 60. jegyzet.

⁶⁶ Paulik 2001, 32–35, 43–47; 9. link: Zimonyi 2012, 9–10.

II.3. A Meóti csúcsa körüli területre kiterjedő Onogoria

Schnetz szerint az *Onogoriáról* szóló mondat középső tagmondata egy másik forrásra vezethető vissza, amelyből Ravennai Anonymus merített: „amiről [ti. *Onogoriáról*] Livanius, a pontos (alapos) tudós megállapítja, hogy a meóti mocsár csúcsának szomszédja, (...)”⁶⁷ Ez a másik forrás *Onogoria* területét a Meóti északi és északkeleti partjaihoz, a Don torkolatának déli és északi oldalához helyezte, ami távol esik a Fekete-tengertől. Schnetz *Onogoria* két különböző földrajzi fekvését azzal magyarázta, hogy a két forrás különböző korokban írta le *Onogoria* területének elhelyezkedését. A két *Onogoria* területi eltéréséhez továbbá indokként azt is hozzátette, hogy a *Cosmographia* szerint *Bosporania* nemcsak a Krím félszigetet, hanem a Kercsi-szoros keleti felét is magában foglalta, így területe elvágtatta Meóti régióját a Fekete-tengertől. Tehát a Fekete-tenger mellett elhelyezkedő *Onogoria* és a Meóti csúcsánál fekvő *Onogoria* két különböző területen helyezkedett el. Ezen a karakteres véleményen a források hiányára hivatkozva némileg finomított. Nem tartotta pontosan megállapíthatónak, hogy *Onogoria* területe összefüggő terület volt-e, vagy esetleg az onogurok idővel áttelepédtek az egyik területről a másikra, és emiatt került a *Cosmographiába* két különböző területű *Onogoria*.⁶⁸ Konrad Miller térképén, amelyet a *Cosmographia* szemléltetéséhez szerkesztett, *Onogoria* területét a Don és a Dnyeper között, az Azovi-tenger északi partján jelölte ki.⁶⁹ Livanius, aki sajnos ismeretlen író, egy későbbi információ alapján kiegészítette a fekete-tenger-parti *Onogoria* területéről szóló ismeretet azzal az adattal, hogy *Onogoria* a Meóti csúcsának szomszédja. Itt tehát arra lehet gondolni, hogy a Kubán vidéki *Onogoria* kiterjeszkedett a Don torkolatáig, és azon is túl.⁷⁰

Theophanés és Niképhoros feljegyezték, hogy miután Kuvrat, a bulgárok és kutrigurok ura meghalt, öt fia felosztotta az atyai örökséget. Az első fiú, Batbaian – eleget téve az atyai parancsnak – az ősi földön maradt népével. A második fiú, Kotrag átkelt a Don folyón és letelepedett, a bátyjával szemben.⁷¹ Kotragnak és népének a Dontól északra fekvő területe megegyezik azzal a területtel, amelyet Ravennai Anonymus írt le Livanius alapján *Onogoria* fekvéséről, vagyis a meóti mocsár csúcsának szomszédságában elhelyezkedő *Onogoriáról*, amelynek területe nem teljesen azonos a Fekete-tenger partján fekvő *Onogoria* (*Bulgaria magna*) területével, hanem annál nagyobb. Így tehát a *Cosmographiában* olvasható *Onogoria* egy korábbi kisebb és egy későbbi nagyobb *Onogoria* területéről adott hírt. Az előbbi a korábbi kisebb országot, az utóbbi az időben későbbi és jelentősen megnövekedett területeket jelölte.

II.4. A Dontól és Meótitól északra fekvő Onogoria és Bosporania

Onogoria területének meghatározásában szerepet játszó harmadik kronológiai réteg a *Cosmographia* IV. könyvének elején található. Európa leírásának elején, a Kazáriáról szóló rész szerint Kazária széltében és hosszában nagy kiterjedésű ország, amelyen sok folyó fut

⁶⁷ ...quam subtilius Livanius phylosophus vicinam paludis Meotide sumitatis esse decernit,... Vö.: 60. jegyzet.

⁶⁸ Schnetz 1925, 157–160.

⁶⁹ Miller 1898, 20, 7. térkép.

⁷⁰ Lásd 2. térkép: Onogoria (2).

⁷¹ Niebuhr 1839, 545–546; Turtledove 1982, 55–56; Szádeczky-Kardoss 1998, 218–219; Mango 1990, 87–89, 35. szakasz.

keresztül, ezek közül a legnagyobb a *Cuphis*.⁷² Ez, amint fentebb szó esett róla, régi Bulgária (*Bulgaria magna*), vagyis a fekete-tenger-parti *Onogoria* területén volt. Ennek az a magyarázata, hogy a fekete-tenger-parti *Onogoria* vagy régi Bulgária területén maradt Batbaian és népe Kazária fennhatósága alá került, amint arról a bizánci források beszámoltak. Theophanés szerint a bulgárok szétvándorlása után a kazárok *Berzilia* területéről kijöttek és a Fekete-tenger északi partjainak uraivá váltak, Batbaian pedig a kazárok adófizetője lett.⁷³

A fentiek alapján elmondható, hogy a *Cosmographia* megőrizte az időben korábbi, fekete-tenger-parti *Onogoria* területének emlékét, majd a későbbi területi növekedés eredményeként a Meótis csúcsának szomszédos területéig, a Don torkolatvidékéig, alsó szakaszáig megnövekedő *Onogoriát*. Végül pedig közvetetten számot adott a fekete-tenger-parti, Kubán vidéki *Onogoria* területének kazár fennhatóság alá kerüléséről. Így válhatott az egykori *Onogoria* területéhez tartozó Kubán folyó Kazária legnagyobb folyójává. Ezzel együtt járt, hogy *Onogoria* területe a Meótis csúcsának szomszédos területére helyeződött át. Ez lényegében a Don torkolatától, alsó folyásától a Dnyeperig terjedő területet jelöli a Meótis északi partján. A kazár fennhatóságot elutasító onogur bolgár csoportok erre a területre költözhetnek.⁷⁴

Ravennai Anonymus a későbbi *Onogoriáról* már akkor írt, amikor a fekete-tenger-parti *Onogoria* területét Kazária bekebelezte, így lehetett a *Cosmographia* szerint a *Cuphis* Kazária legnagyobb folyója (*fluvius maximus Cuphis*).⁷⁵ A források kronológiai bizonytalanságai miatt a kazár hódítás dátuma nem adható meg pontosan, de annyi megállapítható, hogy Kuvrat (605–665) halála után és Asparuch 679. évi balkáni hadjárata előtt került sor a Kubán melletti *Onogoria* elfoglalására.⁷⁶

Kuvrat negyedik és ötödik fia átkelt a Dunán és az avar kagán hatalma alá kerülve Pannóniában telepedett le, de az ötödik végül a Ravenna környéki *Pentapolis* vidékére vándorolt. Asparuch, Kuvrat harmadik fia a Dnyeperen és Dnyeszteren átkelve a Duna melletti *Onglos* vidékére költözött.⁷⁷ Asparuch bizonyos ideig ezen a területen élt, majd 679-ben legyőzve a bizánci hadsereget átkelt a Dunán és elfoglalta a Duna és a Balkán-hegység közötti területet, amelyet a 681-ben Bizánccal kötött békében biztosított.⁷⁸ Theophanés és Niképhoros leírta a bulgár–bizánci háborúkat, amelyek eredményeként a bulgárok birtokba vették az Al-Dunától délre fekvő bizánci területek egy részét.⁷⁹ A bulgár népesség letelepedése az Al-Dunától délre minden bizonnyal évekig tartó folyamat volt. Például Tervel bulgár kán (695/700/1–718)⁸⁰ madarai felirata szerint nagybátyja Thesszaloniké környékén telepedett le, miután elhagyta az Avar Kaganátus területét.⁸¹ Ravennai Anonymus politikai eseményeket és hadjáratokat nem említett, mindössze arról tudósított, hogy a bulgárok nagy

⁷² Schnetz 1940, 44.37–43.

⁷³ Niebuhr 1839, 547; Turtledove 1982, 56; Szádeczky-Kardoss 1998, 218–219; Mango 1990, 89, 35. szakasz. Vö. Zimonyi 2005, 188–192.

⁷⁴ Lásd 2. térkép: *Onogoria* (3).

⁷⁵ Schnetz 1940, 44.40–43.

⁷⁶ 9. link: Zimonyi 2012, 10–11.

⁷⁷ Niebuhr 1839, 546–547; Turtledove 1982, 56; Mango 1990, 89, 35. szakasz; Szádeczky-Kardoss 1998, 218–219; Sophoulis 2011, 107–111.

⁷⁸ Zimonyi 2005, 189–191; 9. link: Zimonyi 2012, 10–11.

⁷⁹ Niebuhr 1839, 548–550; Turtledove 1982, 56–62; Mango 1990, 89–93, 36–38. szakasz.

⁸⁰ Vachkova 2008, 9.

⁸¹ Szádeczky-Kardoss 1968, 84–87.

Szkitia területéről nemrég jöttek elő, és az ő korában már Thrákia, Moesia és Makedónia között laktak.⁸² Ez azt jelenti, hogy a *Cosmographia* 700 körül, vagy inkább ezután készült, ugyanis a bulgárok Asparuch vezetésével az Al-Duna északi oldalán, *Onglos* vidékén éltek hozzávetőlegesen 680-ig, majd a fent már említett 679. évi hadjárat után kezdtek beköltözni az Al-Duna és a Balkán-hegység közötti területre. Az új politikai és etnikai helyzet hírének Ravennába is el kellett jutni, csak ezt követően kerülhetett sor a *Cosmographia* megírására, amelyben a bulgárok új lakhelye már az Al-Dunától délre helyezkedett el.

A Fekete-tenger partjának leírásában *Onogoria* után *Licania Pusforagia* (!) következett, amelyet *Bosporania patria* néven is említett Ravennai Anonymus. Schnetz javítást javasolt a *Licania* szó esetében, amit nem földrajzi névnek, hanem szövegromlás következményének tartott.⁸³ A kimmériai Boszporusz területén fekvő királyság nevének írásmódja bizonytalan a *Cosmographia* lapjain (*Pusforagia*, *Bosforania*, *Bosporania*). Ravennai Anonymus felsorolta *Bosporania* városait: *Ermonassa*, *Eteobroton*, *Suppatos*, *Fritiores*, *Dina*, *Ichigin*, *Ermogan*, *Teaginem*, *Acra*, *Sanabatin*, *Asandi*, *Cita*, *Nimfa*, *Abritani*, *Machara*, *Tatirita*, *Aumon*, *Malorossa*, *Machare*, *Chimerion*, *Panthuas*, *Ratyra*, *Murmicon*, *Cabalo*, *Salonime*, *Boristenida*, *Olbiabolis*, *Capolis*, *Dori*, *Chersona*, *Theosiopolis*, *Careon*, *Trapezus*.⁸⁴ A városok nevének azonosítását és a különböző névváltozatokat Tuomo Pekkanen önálló tanulmányban vizsgálta.⁸⁵ Most csak *Dorit* érdemes külön is említeni, amely az egyik bizánci püspökségi jegyzékben *Doros* néven szerepel, mint a krími gót egyháztartomány központja, hozzá tartoztak többek között az onogurok, hunok, kotzérosok püspökségei. A püspökségi lista III. Leó bizánci császár idejében (714–741) készült, de korábbi adatokat is tartalmazhat.⁸⁶

III. Kelet-Európa északi részének leírása

Bosporania után a *Cosmographia* szövegében változott a leírás földrajzi iránya, ugyanis *Schitia Maior* szomszédságának ismertetése következett. Tehát a földleírás visszatért Európa leírásának elejéhez, az északi részekhez, amelyeken a *Scithia Maior*val határos országok (*patria*), *Cholchia Circeon*, *Melanglion* és *Bassarionon* nevének felsorolása következett. Ravennai Anonymus ennél a szövegrészletnél is megemlítette, hogy *Cholchia* területe elhagyatott (*eremosa Cholchia*).⁸⁷ Ezeknek az országoknak az azonosítása eléggé bizonytalan.

Cholchia nevéhez nagyon hasonlít *Colchis*, amely a Fekete-tengertől keletre feküdt a mai Grúzia területének középső részén,⁸⁸ vagyis nevére a leginkább kézenfekvő magyarázat *Colchis* nevének elírása. Ravennai Anonymus megemlítette, hogy *Cholchiát* a régi amazónokról nevezték el, miután a Kaukázus hegyei közül előjöttek.⁸⁹ *Circeon* azonosítása kapcsán Schnetz utalt arra, hogy nevében vélhetően a *circa* rejlik, így a *Cholcis* körüli embere-

⁸² Schnetz 1940, 48.

⁸³ Schnetz 1940, 45.33–42; Schnetz 1951, 51, 6. jegyzet.

⁸⁴ Schnetz 1940, 45.42–55; 46.1–7. Schnetz szerint *Dori* azonos volt *Theodosiopolis* városával, *Capoli* pedig *Calipolival* (Schnetz 1951, 52, 2, 3. jegyzet).

⁸⁵ Pekkanen 1979, 111–117.

⁸⁶ Moravcsik 1927, 267–269; Darrouzès 1981, 231:42, 241–242.37: 611, 615, 617.

⁸⁷ Schnetz 1940, 46.8–14; Schnetz 1951, 52.

⁸⁸ Podossinov 2002, 193, 261–262, 329. és 333. jegyzetek.

⁸⁹ Schnetz 1940, 46.11–20.

ket jelenthetné.⁹⁰ Podossinov megemlíti, hogy *Circeon* azonosítható lehet a *Chireoe* szóval és az általa jelzett területtel, amely a Kaukázustól északra volt a *Tabula Peutingeriana* térképlapján.⁹¹ *Melanglion* a régi kaukázusi *melanchlaeni* néppel hozható összefüggésbe.⁹²

A *Bassarionon* nevű terület elnevezésének forrása szintén a *Tabula Peutingeriana* térképlapján kereshető a *Bastarni* nép nevében.⁹³ A *Bassarionon* nevű terület azonosításának további lehetőségeként érdemes figyelembe venni, hogy Theophylaktos Simokattés (580? – 641?) történeti művében megemlítette a barszélt (*βαρσηλι*) népet, mint az egyik hun népet a *uar* és *khunni* nép vándorlása kapcsán.⁹⁴ Theophanés, aki Ravennai Anonymus után élt, leírta, hogy a kazárok *Berzilia* (*Βερζιλία*) belsejéből indultak hódító útjukra a bulgárok ellen Kuvrat halála után (665?).⁹⁵ A *barszil* népnév a többi bulgár törzs- és népnév mellett az 5–7. századi forrásokban is megjelent, később pedig a volgai bulgárok történetének forrásaiban szerepelt különböző formákban.⁹⁶ *Bassarionon* egyedi névalak, ezt Schnetz külön jelölte a *Cosmographia* kiadásában, tehát más műben nem fordul elő.⁹⁷ Ebből arra lehet következtetni, hogy ez a földrajzi név egy idegen szó latin átírásának eredménye. Schnetz a szöveg filológiai vizsgálata kapcsán leírta, hogy Ravennai Anonymus görög és más forrásokból származó földrajzi nevek latin átírásában milyen megoldásokat alkalmazott.⁹⁸

Az északi óceán mellett *Cholchia* területével határos országot a régiek az Amazonok hazájának (*patria Amazonum*) nevezték.⁹⁹ Az amazonok hazája, amint fentebb olvasható, az éjszaka kilencedik órájának területére esett, Ravennai Anonymus szerint maguk az amazonok a Kaukázus hegyei közül származtak.¹⁰⁰ Az amazonok hazája a *Cosmographia* lapjain Európa északi peremére került, az északi óceán partjához *Cholchia* területének szomszédságában.

Szintén az északi óceán mellett van a roxolánok és szarmaták országa (*patria Roxalorum*, *Sauricum* (!), *Sauromatum*). Különös, hogy ebben a mondatban a roxolánok és a szarmaták országa azonos, ezt bizonyítja az a kifejezés, hogy ezen az országon folyók folyának keresztül (*per quam patriam transeunt flumina*), többek között a legnagyobb folyónak nevezett Visztula, amely az óceánba ömlik, és egy másik folyó, amelynek neve *Lutta*.¹⁰¹ Ezzel szemben a *Cosmographia* I. könyvében az éjszaka órainak leírásában a roxolánoknak és a szarmatáknak külön országuk volt. Az éjszaka hetedik órája a szarmaták hazája (*Sarmatum patria*), nyolcadik órája pedig a roxolánok hazájának területére esett.¹⁰²

⁹⁰ Schnetz 1940, 46, 11. jegyzet.

⁹¹ Podossinov 2002, 193, 261–262, 330. jegyzet.

⁹² Podossinov 2002, 193, 262, 331. jegyzet.

⁹³ Podossinov 2002, 193, 262, 332. jegyzet.

⁹⁴ De Boor 1887, 258; Olajos 2012, 246.

⁹⁵ Niebuhr 1839, 547; Turtledove 1982, 56.

⁹⁶ Zimonyi 1990, 45–48; Zimonyi 2014, 61–62.

⁹⁷ Schnetz 1940, 46.11–12; Schnetz 1951, 52.

⁹⁸ Schnetz 1942, 33–37, 65–70.

⁹⁹ Schnetz 1940, 46.15–17.

¹⁰⁰ Schnetz 1940, 11.28–31.

¹⁰¹ Schnetz 1940, 46.23–30.

¹⁰² Schnetz 1940, 11.12–20.

IV. A pontusi steppe nyugati részei

A roxolánok hazájától északra helyezkedett el *Scanza* szigete, előtte, lényegében a roxolánok déli oldalán a következő országok sorakoztak: *patria Sithotrogorum*, *patria Campi Campanidon*, *Getho Githorum*, *Sugdabon*, *Fanaguron* és Meótis mocsara (*paludis Meotidon*, *Meotida regio*), amely elég nagy kiterjedésű volt, és *Bosphorania* országaig (*Bosphorania patria*) terjedt. A meótisi régió mellett volt egy nagy kiterjedésű ország, amelyet *Dardaniának* hívtak, területén különböző országok érték el a Fekete-tengert.¹⁰³ Ravennai Anonymus leírta *Dardaniáról*, hogy az amazonok országának elején, lényegében déli oldalán feküdt, az oldalán pedig a Meótisnak nevezett nagy kiterjedésű mocsár helyezkedett el, amelynek sok mérföldnyi területén keresztül a mocsár bizonyos részein az emberek át tudtak járni.¹⁰⁴ A felsorolt országok közül néhány azonosítása kérdéses, de egyes politikai alakulatok felismerhetők.

Patria Sithotrogorum neve Schnetz szerint a „*Sith[ia] [ch]otrogorum*” összevonásaként alakult ki. Ez lényegében a kutrigurok jelenlétére utal.¹⁰⁵ Ennek a népnek a *Cosmographia* leírásából kikövetkeztethető földrajzi helyzete a Dnyepertől nyugatra, de a Kárpátoktól keletre lehetett. A roxolánok említése a középkori kompilátorok munkájára emlékeztet, akik minden rendelkezésükre álló adatot igyekeztek felhasználni, tekintet nélkül arra, hogy a felsorolt népeket akár több évszázadnyi idő választotta el egymástól.

A *Campi Campanidon* nevű ország, valójában csak térképen létező terület, a kutrigurok szomszédságában helyezkedett el. Porcheron utalt rá, hogy a *Tabula Peutingeriana* egyik korai változatát felhasználó Ravennai Anonymus vélhetően a térkép két különböző folyóra vonatkozó feljegyzését másolta le *Campi Campanidon* formában.¹⁰⁶ A *Tabula Peutingeriana* Kelet-Európát ábrázoló pergamenjén a *Caṗ* és *fl* rövidítések között egy folyó fut a térképen, amely mentén kicsit lejjebb a *Selliani* név olvasható. A forrás modern kiadói földrajzi névnek tekintik a *Caṗ fl Selliani* feliratot, és *Cap(ut) Fl(umen) Selliani*, a „Sellianus folyó forrása” feloldással írják át.¹⁰⁷ Ravennai Anonymus a 8. század elején ettől eltérően olvashatta a térképet, a *Caṗ* rövidítést *Campi* alakban oldotta fel, tehát a *Campi* szót önálló földrajzi névnek tekinthette, amelyről azt gondolhatta, hogy a *fl Selliani* földrajzi névtől külön állt. Közvetlenül a *Sellianus* folyótól keletre van egy másik folyó is a térképen, az előbbihez nagyon hasonló írással. A folyó nyugati partján szintén a *Caṗ* rövidítés látható, amelytől közvetlenül keletre van a folyó, sajnos a térkép sérült és így nehezen olvasható, de a folyó medrén és keleti partján látható egy hiányos felirat: *af[-?]-[nis] Paludis*. A térkép modern kiadása a feliratot földrajzi névként kezeli, *Caṗ af[...][nis] Paludis* és *Caput af[...][nis] paludis* alakban írja át.¹⁰⁸ Egyetértés látszik abban, hogy az *af[...][nis]* hiányos névalak a *Hypanis* folyó nevére egészíthető ki, ezek szerint a térkép eredeti felirata a *Caṗ Hypanis paludis* alakot tartalmazhatta (*Caput Hypanis paludis*, a *Hypanis* mocsarának forrása). A

¹⁰³ Schnetz 1940, 46.35–40, 47.1–7.

¹⁰⁴ Schnetz 1940, 11.28–35.

¹⁰⁵ Schnetz 1940, 46, 36. jegyzet; Schnetz 1951, 53, 1. jegyzet.

¹⁰⁶ 6. link: Porcheron 1688, 141. b jegyzet.

¹⁰⁷ 4. link: Tabula Peutingeriana: Caput Flumen Sellianai, *Segment grid: 7A4–7A5*; Podossinov 2002, 336.

¹⁰⁸ Podossinov 2002, 194, 264, 346. jegyzet.

Hypanis folyó a Déli-Buggal azonosítható.¹⁰⁹ Ravennai Anonymus a *Caṗ a[...]**nis Paludis* feliratból a *Caṗ a[...]**nis* rövidítést tekinthette egy földrajzi névnek *Campanisként* olvasva, és ettől külön földrajzi névnek vélhette a *Paludis* szót. Ravennai Anonymus a fentebb említett *Sellianus* folyóhoz tartozó *Caṗ (Campi)* és a *Hypanishoz* tartozó *Caṗ a[...]**nis (Campanis)* földrajzi neveket egy régió nevének tekintette, ebben szerepe lehetett annak is, hogy a két írás azonos magasságban, szinte egy sorban látszik, így Ravennai Anonymus a *Cosmographiában* *Campi Campanidon* alakban írta le. A jelzett szövegrészben *patria Campi Campanidon* szerepel, ami, ha a modern forráskiadások és a szövegmagyarázatok helytállóak, akkor a Déli-Bug felső szakaszára és a tőle nyugatra folyó *Sellianus* mindkét partjára is kiterjedt. A *Tabula Peutingeriana* a *Sellianust* a *Hypanis* nyugati mellékfolyójaként ábrázolja,¹¹⁰ tehát feltételezhető, hogy a Déli-Bug egyik nagyobb nyugati mellékfolyójával lehet azonosítani, és ennek megfelelően a *patria Campi Campanidon* a Déli-Bug felső szakaszát és a tőle nyugatra eső területet jelölhette a *Cosmographiában*. Ez tehát valójában nem politikai alakulat volt, hanem mindössze egy terület téves elnevezése.

Getho Githorum patria valószínűleg a gótok hazáját jelölte. Schnetz a *Cosmographia* német nyelvű fordításában *Gothorumra* javította a kifejezést.¹¹¹ Így ez a gótok országára, területére (*patria gothorum*) vonatkozik, amely a *Cosmographia* felsorolásában rejlő földrajzi rend alapján *patria Campi Campanidon* területétől, vagyis a Déli-Bug felső szakaszától délkeletre, egészen *Sugdabon* és Meótis területéig tartott.¹¹² Ez a terület hozzávetőlegesen egyezik a gót vándorlás kelet-európai szakasza alatt a gótok által elfoglalt területtel, amely Szkítiában volt a meótisi mocsarak közelében. Ravennai Anonymus gótokra vonatkozó információinak egyik forrása Jordanes műve lehetett,¹¹³ de emellett nagyon valószínű, hogy Ravennai Anonymusnak voltak közvetlen értesülései is a krími gót népességről. A krími gótok püspöke részt vett a 753–754. évi zsinaton, 755 körül pedig János nevű püspökük megválasztására került sor, létezésük ismert volt a korabeli világban.¹¹⁴ Krími gótokra vonatkozó 9. századi adatot közöl Konstantin legendája a velencei utazásról szóló szakaszban. A legenda velencei jelenetében, amelynek ideje 866–867-re tehető, Konstantin felsorolta a saját írással és saját nyelvű liturgiával rendelkező népeket, akik között megemlítette a gótokat (*Toḏu/Gothi*),¹¹⁵ akik nagy valószínűséggel a krími gótok voltak. A felsorolt adatokra támaszkodva megalapozottnak látszik, hogy a *Getho Githorum* kifejezés a krími gótok területét jelölte a *Cosmographiában*. Ravennai Anonymus tudott a bulgárok vándorlásáról, ismeretei voltak Kazáriáról és *Onogoria* területéről, tehát saját kora politikai alakulatairól is rendelkezett információkkal, ezek alapján reális feltételezni, hogy a krími gótok területéről is voltak értesülései. Ez utóbbi véleményt erősíti az a tény, hogy *Getho Githorum* a krími politikai alakulatokkal, illetve területekkel együtt egy csoportban szerepel a *Cosmographia* leírásában (*Getho Githorum, Sugdabon Fanaguron, paludis Meotidon*).¹¹⁶

¹⁰⁹ 4. link: *Tabula Peutingeriana: Caput Flumen Sellianai, Segment grid: 7A4–7A5*; Podossinov 2002, 336–337. *Hypanis* (Bug): Barrington Atlas 2000, 356.

¹¹⁰ 4. link: *Tabula Peutingeriana: Caput Flumen Sellianai, Segment grid: 7A4–7A5*.

¹¹¹ Schnetz 1951, 53, 2. jegyzet.

¹¹² Schnetz 1940, 46.35–40, 47.1–5.

¹¹³ Mommsen 1882, 64; Kiss 2005⁴, 49.

¹¹⁴ Vasiliev 1936, 86–90.

¹¹⁵ Grivec – Tomšič, 1960, 134, 8. szakasz; 205, 8. szakasz. Vasica – Vargas 2013, 31.

¹¹⁶ Podossinov 2002, 194, 264–265, 347. jegyzet; Schnetz 1940, 46.35–40, 47.1–5.

Getho Githorum után következik *Sugdabon patria* a *Cosmographia* felsorolásában. Schnetz rekonstrukciója szerint *Sugdabon* a *Sugdianon* név elírásából alakult ki.¹¹⁷ A kora középkorban *Sougdaia* (Σουγδαία) város a Krím félsziget délkeleti tengerpartján, a mai Szudak település területén állt. A település alapítója alán népesség lehetett és görög betelepülőkkel egészült ki, metropolitája részt vett a hetedik ökumenikus niceai zsinaton 787-ben.¹¹⁸ Ugyanakkor figyelmet érdemel, hogy a *Cosmographia* *Sugdabont* országgént (*patria*) írta le. Egy másik forrás, Szent András apostol 9. századi apokrif életrajza szerint az apostol vándorlása során *Sevastopol*, *Abasgia*, *Zichia* érintésével a „felső szogdokhoz” ment (*ad Sogdaeos superiores*), majd *Bosporus* város, *Theudesia* és *Cherson* következett útja során.¹¹⁹ Az említett nép és politikai alakulat létének igazolásaként említhető meg a szlávok apostolának, Konstantinnak legendája is, amelynek már említett velencei jelenetében Konstantin felsorolta az írással és saját liturgiával rendelkező népeket. A listában a kaukázusi ibérek és a krími gótok között olvasható a *Coyz’du/Sougdoi* népnév.¹²⁰

A *Cosmographia* felsorolásának következő országa *Fanaguron patria*, Schnetz javítása szerint *Fanagurion* (Φαναγόριον), amely az antik *Phanagoria* (Φαναγορία) város területével azonosítható. Podossinov a város története kapcsán megjegyezte, hogy a Keresi-szoros keleti oldalán helyezkedett el, a Kazár Kaganátus egyik adminisztratív központja volt, és II. Jusztinianosz bizánci császár (685–695, 705–711) *Phanagoriában* volt száműzetésben.¹²¹ *Phanagoria* az antikvitásban és a korai középkorban a vele azonos nevű kis szigeten állt,¹²² amely napjainkra a Tamany-félszigethez kapcsolódott.

A *Cosmographia* felsorolásában a következő földrajzi egység a meótisi mocsár területe volt (*paludis Meotidon*), amit Ravennai Anonymus szerint *Meotida* régiónak neveztek. Ez a terület nagy kiterjedésű volt, és *Bosporania* partjáig terjedt. A meótisi régió mellett volt egy nagy ország, amelyet *Dardania patriának* hívtak.¹²³ A meótisi mocsár leírásánál a felsorolás rendje észak felé fordult, mivel Meótis északra volt *Fanaguron patria* területétől, a nagy kiterjedésű *Dardania* pedig Meótistól északnyugatra feküdt, területén több ország (*patria*) a Fekete-tengerig ért el.¹²⁴ A *Cosmographia* nem sorolta fel ezeket az országokat. *Dardania* földrajzi helyzete csak úgy ábrázolható térképen, hogy *Dardania* a Meótis vidékétől északnyugatra feküdt, és így elvágt a krími gótok területét (*Getho Githorum*) *Campi Campanidon* területétől. A történeti *Dardania* a Balkán-félsziget közepén terült el az antikvitás korában.¹²⁵ Bizonytalan, hogy Ravennai Anonymus milyen forrás és adatok alapján helyezte el *Dardania* területét a pontusi steppére, de Konrad Miller a *Cosmographia* alapján szerkesztett térképen *Dardania* területét a Duna torkolatától a Dnyeper alsó szakaszáig

¹¹⁷ Schnetz 1940, 46, 38. jegyzet.

¹¹⁸ 5. link: Papageorgiu 2008; Pritsak 1991b, 931.

¹¹⁹ Dressel 1843, 67, 109.

¹²⁰ Grivec – Tomšič, 1960, 134, 8. szakasz; 205, 8. szakasz.

¹²¹ 8. link: Podossinov 2007.

¹²² *Phanagor(e)ia*: Barrington Atlas 2000, Cimmericus Bosphorus 87, L2–M2; *Phanagor(e)ia Insula*: Barrington Atlas 2000, Maeotis 84, B3–C3.

¹²³ Schnetz 1940, 46.35–40, 47.1–5.

¹²⁴ Schnetz 1940, 47.1–8.

¹²⁵ Smith 1854, 752–754; Barrington Atlas 2000, Dacia–Moesia 21, 7CD; Podossinov 2002, 215, 56. jegyzet.

rajzolta meg.¹²⁶ *Dardania* és a meótsi mocsár szomszédságáról a *Cosmographia* I. könyve is tartalmazott egy feljegyzést, amely szerint régi *Dardania* (*Dardania antiqua*) oldalán helyezkedett el a meótsi mocsár.¹²⁷

Ravennai Anonymus *Dardania* leírásával visszatért a Fekete-tenger partjához és felsorolta a partok melletti városokat, szavai szerint nem mindegyiket, hanem csak néhányat: *Stamuamum*, *Lamsacum*, *Ancarum*, *Anlansum*, *Saram*, *Numuracum*, *Alecturum*, *Dandarium*, *Oluvium*, *Totale*, *Furice*, *Nicerantici*, *Solama*, *Phira*, *Tirepsum*, *Iscina*, *Capora*, *Alincum*, *Ermerium*, *Urgum*, *Sturum*, *Congri*, *Porollisum*, *Certie*, *Stoma Peuci*, *Salsovia*, *Egyptum*, *Novioduno*, *Dinogessia*, *Arubion*, *Roramus*, *Birafon*, *Carsion*, *Cappidava*.¹²⁸

Dardania leírását követte Kelet-Európa folyóinak listája: *Ava*, *Oristenis* (!), *Danapris*, amelyek a Pontusi-tengerbe ömlöttek. A *Danapristól* nagyobb távolságra volt a legnagyobb folyó, a *Tanais*, majd a *Tiram* (!) és a *Bagossolam*. Az *Ava* folyó azonosítása kérdéses, de a *Boristenes* (*Oristenes*) jól azonosítható a Dnyeperrel (*Danapris*). A *Tanais* a Donnak felel meg. A *Tiram* a *Tyras* elírása volt a *Cosmographiában* és a mai Dnyeszter folyóval azonosítható. A *Bagossola* (*Bagossolam*) a *Hypanis* későbbi neve, amely a mai Déli-Bug folyóval azonosítható.¹²⁹ Ravennai Anonymus a Pontusi-tenger folyóinak leírása végén megemlítette még egy folyót, a *Mariscust*, ami nem azonos a *Marisia* vagy Maros folyóval, amelyet Dacia folyói között tartott számon.¹³⁰

A Fekete-tengerbe ömlő folyók leírása után a tenger partján a következő pátria Thrákia volt, amelynek városai szintén egy listában szerepeltek. Ezután következett a *Cosmographia* egyik igen fontos, Kelet-Európa történetére vonatkozó feljegyzése. „Thrákia vagy Makedónia és Alsó-Mysia között most azonban a bulgárok laknak, akik a fent említett nagy Szkítiából jöttek ki.”¹³¹ Ez a feljegyzés is bizonyítja, hogy Ravennai Anonymus a kortárs események híreit is felhasználta műve megírásához, és a saját kora eseményeihez köthető politikai alakulatokat együtt írta le az antik irodalomból átvett politikai alakulatok nevével. Ezért a *Cosmographiában* előfordul, hogy egy-egy területre több földrajzi nevet is lehet lokalizálni, amelyek azonban különböző történeti korokban léteztek az adott területen. Az egyes kronológiai rétegekhez tartozó népek, politikai alakulatok, páttriák és földrajzi nevek közül jelen tanulmány szempontjából azok a fontosak, amelyek Ravennai Anonymus korában is jelen voltak, és így a korai magyar történet számára felhasználható információt hordoznak. Emiatt is érdemes visszatérni a földrajzi és politikai viszonyok leírása után *Onogoria* kérdéséhez.

Onogoria helyzetének leírását tartalmazó mondat vége is fontos információt hordoz.¹³² A forrás szerint *Onogoria* szomszédos területei halban gazdagok voltak, lakossága halászott

¹²⁶ Miller 1898, 20, 7. térkép.

¹²⁷ Schnetz 1940, 11.31–35.

¹²⁸ Schnetz 1940, 47.13–37.

¹²⁹ Barrington Atlas 2000, 356; Barrington Atlas 2000, Tomis–Olbia–Chersonesos 23, CDEF2; Smith 1854, 421; Miller 1898, 20, 7. térkép.

¹³⁰ Schnetz 1940, 47.38–52, 54.12.

¹³¹ *Inter vero Tratiam (!) vel Macedoniam et Mysiam inferiorem modo Bulgari habitant, qui ex super scripta Maiore Scythia egressi sunt* (Schnetz 1940, 48.49–50, 49.1–2).

¹³² *Item iuxta Mare Pontico ponitur patria que dicitur Onogoria, quam subtilius Livianus phylosophus vicinam paludis Meotide sumitatis esse decernit, adserens...multitudinem piscium ex vicinan-*

is ezeken a helyeken. Schnetz a szöveg alapján tartalmi hasonlóságot talált a *Cosmographia* szövege, Ibn Rusta és Gardīzī művei között. Schnetz szerint *Onogoria* lakóit és a magyarokat összeköti a források halászatra utaló tartalmi párhuzama.¹³³ Ibn Rusta megemlítette: „Amikor eljönnek a téli napok, mindegyikük [ti. a magyarok] a két folyó közül a hozzá közelebb levő folyónál telepszik meg. Ott töltik a telet, halat fogva a folyóból.”¹³⁴ Gardīzī is hasonlóan írta le a magyarok téli életét: „Amikor eljön a tél, az, aki a Ġayhūntól távolabbra van, a Ġayhūn közelébe tér vissza, és ott marad télire, és halásznak, s azáltal látják el magukat.”¹³⁵ A halászat és halfogyasztás kétségtelenül fontos lehet a magyarok és *Onogoria* lakóinak összekapcsolásában, bár a keleti kútfők másfél évszázaddal későbbi korszakról szólnak, mint a *Cosmographia*. A témára vonatkozó újabb összegzés, amelyet Zimonyi István tett közzé, azt jelzi, hogy a Fekete-tengerbe ömlő nagyobb folyók mindegyikében halásztak a partjain élő népek. A magyarok mellett a bulgárok és kazárok esetében jelzik források a halászat és halfogyasztás meglétét, de más nomád népeknél nincs erre vonatkozó egyértelmű adat.¹³⁶ A *Cosmographia* leírása szerint *Onogoria* területe a meótisi mocsarak szomszédságában volt. Különösen érdekes Ibn Rusta leírása a magyarok országáról: „Sátraik vannak. Együtt vándorolnak a friss és bőséges fűvel. Országuk széles. (...) A magyarok országa fában és vízben gazdag. Talaja nedves.”¹³⁷ Gardīzī műve szerint: „Van egy pusztájuk, amely csupa fű és tágas hely. (...) A magyarok országa csupa fa és láp, talaja nedves.”¹³⁸ A két leírás minden értelmezési bizonytalanság és a *Cosmographia* keletkezésétől való időbeli távolság ellenére is hasonlóságot mutat *Onogoria* területével. A keleti források szerint a magyarok szállásterületének volt egy steppei, tágas füves és egy lápos, nedves vidékkel rendelkező része. Ezek a földrajzi adottságok hasonlítanak a *Cosmographiában* szereplő *Kubán* melletti és a Meótistól északra fekvő *Onogoria* földrajzi adottságaihoz, amelyek esetében a mocsaras vidékekhez szervesen kapcsolódtak a némileg magasabban fekvő tágas füves puszták.

Összegzés

Ravennai Anonymus 700 körül vagy azt követően írta meg a *Cosmographiát*, amelyből saját kora világképe ismerhető meg, művéhez az ókori világ számos írójának munkáját használta fel, amelyeket saját kora információival egészített ki. A *Cosmographia* nagyszabású kompiláció, legértékesebb részét az író korából származó értesülések alkotják, de ezek sokszor keverednek a korábbi művekből merített földrajzi nevekkal, népnevekkel, esetenként mitologikus elemekkel. A 7. század végi és 8. század eleji információk kontrollforrások segítségével leválaszthatók a mű többi adatáról, és így értékes kép rajzolható meg a korabeli Kelet-Európáról.

A forrás részletes leírást ad a Kaukázus nyugati területeinek politikai alakulatairól. Ezek közül azonosítható *Lazika*, *Absilia*, *Abasgia* (Abházia), *Skymnia* (*patria Scymnorum*), de

tium locorum habere, sed ut barbarus mos est, insul(s)e eos perfruere (Zumschlinge 1990, 45.25–32, vö. Schnetz 1951, 51).

¹³³ Schnetz 1925, 160.

¹³⁴ Zimonyi 2005, 34–35.

¹³⁵ Zimonyi 2005, 36–37.

¹³⁶ Zimonyi 2005, 177–179.

¹³⁷ Zimonyi 2005, 34–35.

¹³⁸ Zimonyi 2005, 36–39, 225–227.

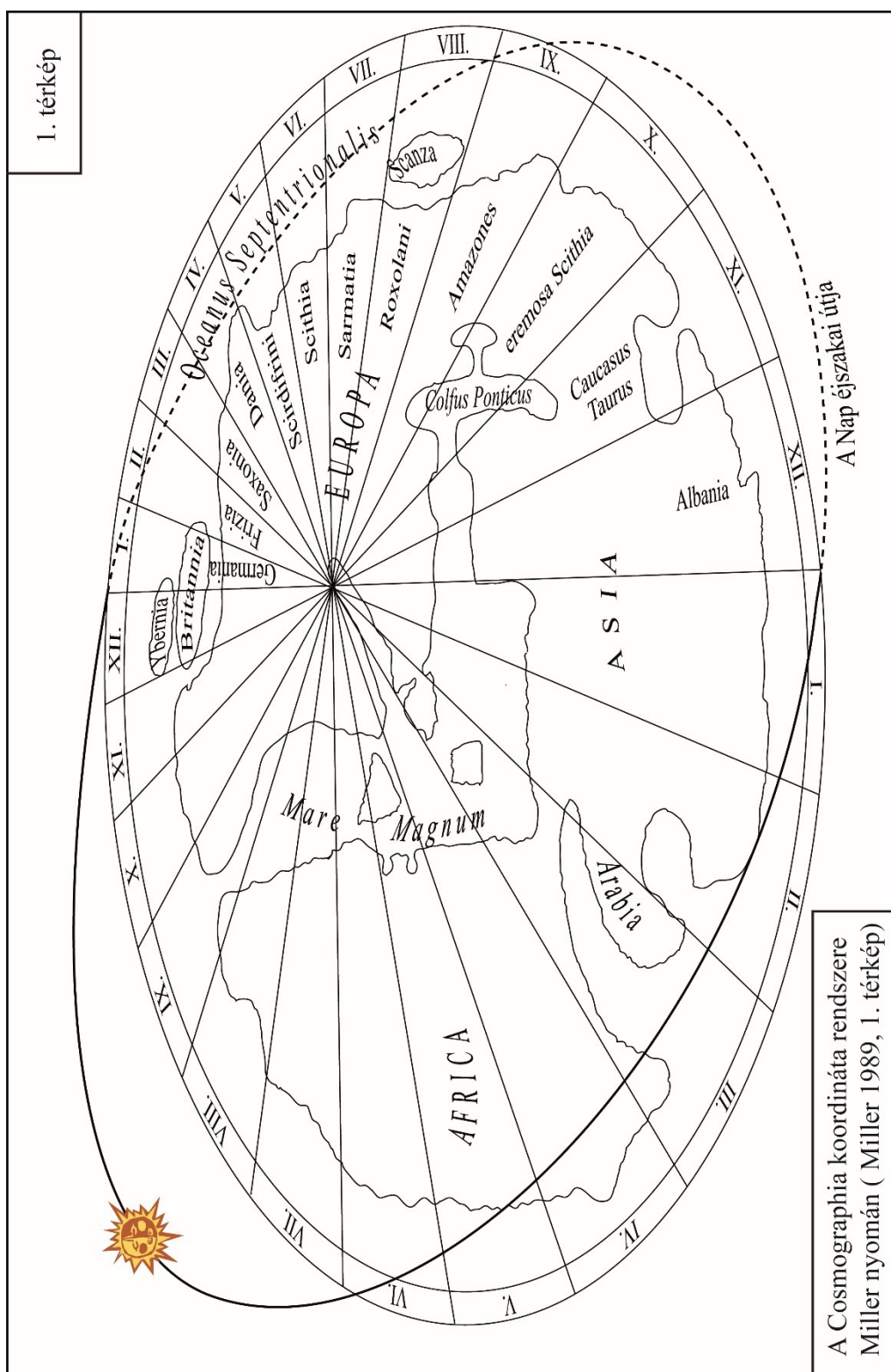
szerepelnek más forrásból ismeretlen vagy azonosíthatatlan kisebb politikai alakulatok is (*Ipimolgon*, *Neurion*, *Ageon*, *Taurion*, *Achiallis*). A Kaukázus északnyugati hegyláncainál az ismert *Zichia* után *Geolion*, *Tirsion*, *Psatiron* és *Ypodon* neve szerepel, amelyek azonosítása kérdéses, ugyanakkor földrajzi helyzetükre vet némi fényt, hogy utánuk a Fekete-tenger-parti *Onogoria* leírása következik, tehát *Zichia*, a Fekete-tenger és a Kubán környékén lehetettek.

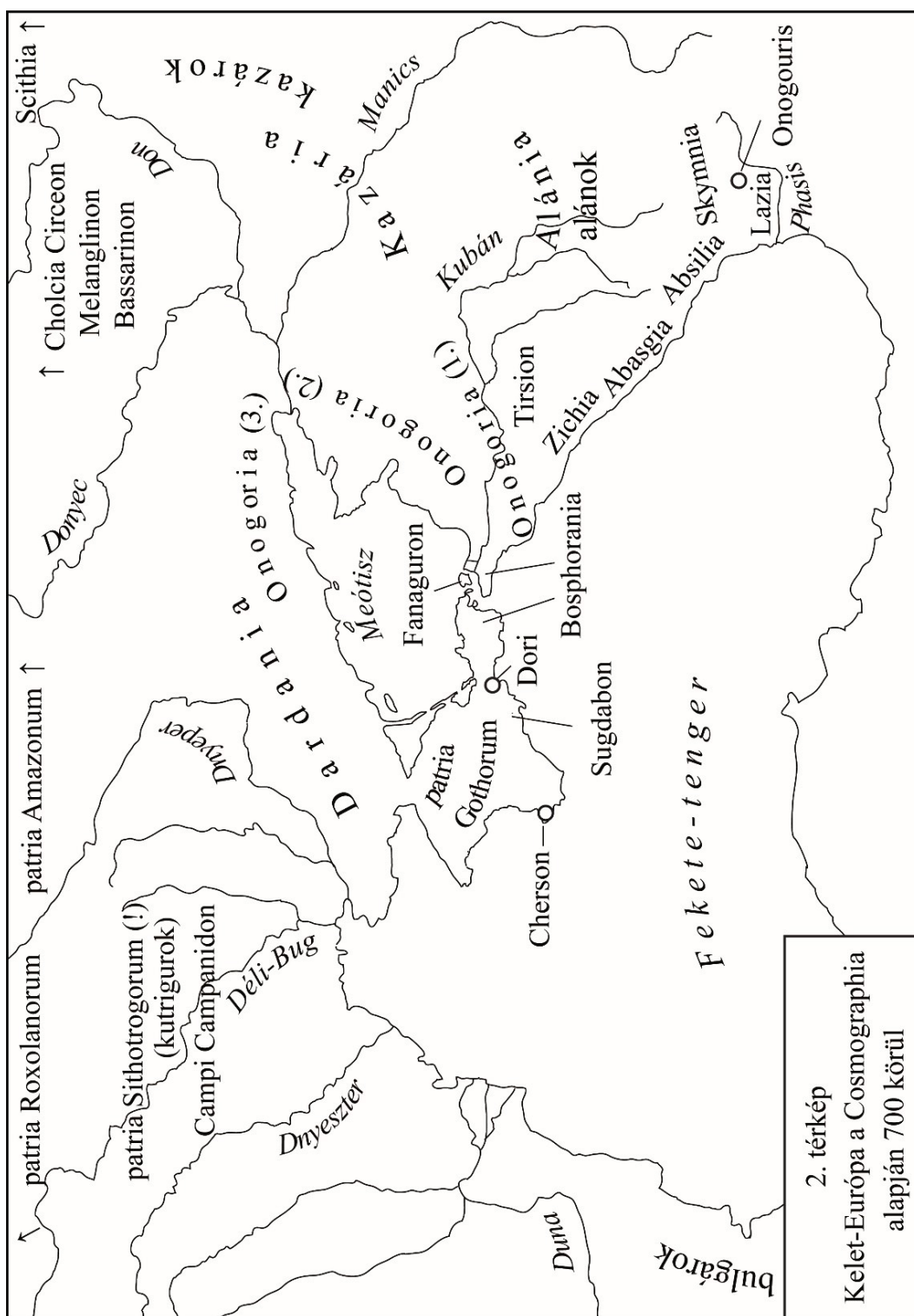
Onogoria földrajzi helyzete különösen érdekes, mert három eltérő időréteg rakódott egymásra *Onogoria* leírásában, amelyekhez eltérő kiterjedésű politikai alakulat kapcsolható. Az első a Fekete-tenger partján fekvő *Onogoria*, amely a Kubán folyó és a tenger között feküdt. A második elkülöníthető időréteg szerint *Onogoria* területe a meótisi mocsár csúcsának szomszédságában volt, valószínűleg egészen a Don torkolatvidékéig, esetleg azon is túl terjedt. A harmadik, legkésőbbi időréteg szerint Kazária legnagyobb folyója a Kubán volt, ami azt a hódítást jelzi, amely során Kazária elfoglalta a Kubán vidékét, elérte a Fekete-tengert, és az első *Onogoria* területét megszállta. Ekkor *Onogoria* már csak a Don torkolatától nyugatra és a Meótistól északra fekvő területre terjedhetett ki.

A *Cosmographia* megemlítette, hogy Abháziától (*Abasgia*) és *Absiliától* északra feküdt az alánok hazája (*patria Alnorum*), amellyel teljessé vált a Kaukázus északi előterének leírása. A Krím és a pontusi steppe ismertetése is részletes. *Onogoria* után *Bosforania* leírása következett, majd Kelet-Európa északi részének országait sorolta az író, de ezek azonosítása kérdéses.

A pontusi steppe leírásában a korábbi évszázadok roxolán területe a 700-as évek körül már valószínűleg csak történelmi emlék volt, és *Campi Campanidon* sem azonosítható politikai alakulattal, de a *patria Sithotrogorum* valóban lehet a *Sith[ia]ch]otrogorum* rontott alakja, amely valójába a kutrigurok országát (*patria Chotrogorum*) jelölte hozzávetőlegesen a Dnyepertől nyugatra. A *Cosmographia* szövegében *Getho Githorum* esetében szintén romlott alakkal számolhatunk, amelynek eredetije *Gothorum* lehetett, és a krími gótok országát (*patria Gothorum*) jelölte. *Sugdabon* és *Fanaguron* két kisebb politikai alakulat volt a kimmeriai Boszporusz területén. *Dardania* azonosítása bizonytalan, amely a *Cosmographia* szerint a meótisi mocsártól nyugatra feküdt, és területén több ország (*patria*) is a Fekete-tengerig ért.

A *Cosmographia* forrásértéke abban is megmutatkozik, hogy lapjai alapján megrajzolható *Onogoria* tágabb földrajzi és politikai környezete, adataiból kiderül, hogy a kelet-európai steppe területén számos nép és politikai alakulat osztozott, mozaikszerűen töredezett, ugyanakkor telített világ volt. Ravennai Anonymus azt is megemlítette, hogy a bulgárok Szkítiából költöztek Makedónia, Thrákia és *Mysia* vidékére. A *Cosmographia* a 700 körüli évtizedekben mutatja meg a Kubán és a Don vidékén élő onogur, alán, bulgár és más népeiséget, így korabeli forrásként igazolja azt a politikai környezetet, amelynek emlékét mondai elemekkel átszőve Kézai Simon írta le évszázadokkal később. A *Cosmographia* szerint ezzel a területtel közvetlenül szomszédos Kazária, amelynek a korai magyarság lakhelyéhez való közelségét más forrás is jelzi. A fentiek alapján megállapítható, hogy a magyar etnogenezis szerteágazó gyökérzetének egyik fontos területe a *Cosmographia* alapján részletesebben is megismerhető.

Bibliográfia

Források

- De Boor 1887 = *Theophylacti Simocattae Historia*. Ed. De Boor, C. Lipsiae.
- Darrouzès 1981 = Darrouzès, J.: *Géographie ecclésiastique de L'Empire Byzantin*. Tom. I. *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*. Paris.
- Dressel 1843 = Dressel, A.: *Epiphanii monachi et presbyteri edita et inedita*. Paris et Lipsiae.
- Grivec – Tomšič 1960 = Grivec, F.– Tomšič, F.: *Constantinus et Methodius Thessalonicenses. Fontes*. Zagreb.
- Kiss 2005⁴ = Iordanes: *Getica. A gótok eredete és tettei*. Közreadja: Kiss M. Budapest.
- Kristó 1995 = Kristó Gy.: Előszó. In: *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szerk. Kristó Gy. Olajos T., H. Tóth I. és Zimonyi I. közreműködésével. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.) Szeged.
- Mango 1990 = *Nikephoros Patriarch of Constantinople Short History. Nicephori Patriarchae Constantinopolitani Breviarium Historicum*. Text, Translation and Commentary Mango, C. (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 13.) Washington.
- Moravcsik 1934 = Moravcsik Gy.: *A magyar történet bizánci forrásai*. Budapest.
- Mommsen 1882 = Iordanis Romana et Getica. De origine actibusque getarum. Recensuit: Mommsen, Th. In: *Monumenta Germaniae Historica*. Auctorum antiquissimorum. Tom. V. Berolini.
- Niebuhr 1839 = *Theophanis Chronographia*. Vol. I. Ed. Niebuhr, B. G. (Corpus scriptorum historiae Byzantinae 43.) Bonnae.
- Olajos 2012 = Olajos T.: *Theophülaktosz Szimokattész: Világtörténelem*. Fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Olajos T. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 26.) Budapest.
- Paulik 2001 = Paulik Á.: „A világ bemutatása.” Egy 7. századi örmény Földrajz a steppe népeiről. In: *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Szerk. Róna-Tas A. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 16.) Budapest, 28–68.
- Pinder – Parthey 1860 = *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*. Ex libris manu scriptis ediderunt Pinder, M. E. – Parthey, G. Berlin.
- Rathman 2018 = *Tabula Peutingeriana. Die einzige Weltkarte aus der Antike*. Eingeleitet und kommentiert von Rathman, M. Mainz.
- Schnetz 1940 = *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*. Itineraria Romana. Vol. II. Ed. Schnetz, J. Lipsiae.
- Schnetz 1951 = *Ravennas Anonymus: Cosmographia. Eine Erdbeschreibung um das Jahr 700*. Zum ersten mal übersetzt von Schnetz, J. (Acta Universitatis Upsaliensis. Nomina Germanica 10.) Uppsala.
- Szádeczky-Kardoss 1998 = Szádeczky-Kardoss S.: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. (Társszerző: Farkas Cs. Munkatársak: Borsos M., Csillik É., Makk F., Olajos T.) (Magyar Őstörténeti Könyvtár 12.) Budapest.
- Turtledove 1982 = *The Chronicle of Theophanes*. Translation with introduction and notes Turtledove, H. Philadelphia.
- Weber 1976 = Weber, E.: *Tabula Peutingeriana: Codex Vindobonensis 324*. Faksimile: Ausgabe im Originalformat. Vol. 1. Kommentar. Vol. 2. Graz.

- Zimonyi 2005 = Zimonyi István: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ġayhānī-hagyomány magyar fejezete.* (Magyar Őstörténeti Könyvtár 22.) Budapest.
- Zumschlinge 1990 = *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica.* Edidit Joseph Schnetz. *Editio stereotypica editionis primae (MCMXL).* Indicem composuit et adiecit Zumschlinge, M. Stuttgart.

Térképek

- Barrington Atlas 2000 = *Barrington Atlas of the Greek and Roman World, with Map-by-Map Directory to accompany Barrington Atlas of the Greek and Roman World.* Ed. by Talbot, R. J. A. Princeton.
- Kiepert 1859 = Kiepert, H. (ed.): *Descriptio orbis terrarum secundum geographum ravennatem.* [map]. Berlin, 1859. In: *Mappae mundi. Die ältesten Weltkarten.* Vol. VI. Hrsg. von Miller, K. Stuttgart, 1898. 53.
- Miller 1898 = *Mappae mundi. Die ältesten Weltkarten.* Vol. VI. Hrsg. von Miller, K. Stuttgart.

Szakirodalom

- Czeglédy 1986 = Czeglédy K.: A magyarság Dél-Oroszországban. In: *A magyarság őstörténete.* Szerk. Ligeti L. Budapest, 1943, reprint 1986, 100–122. Térkép: *A magyarok a Kaukázusban és Dél-Oroszországban.* Rajz: Olbrich K. 115.
- Garsoiān 1991a = Garsoiān, N. G.: Lazika. In: *The Oxford Dictionary of Byzantium.* Ed. in chief Kazhdan, A. P. Ed. by Talbot, A-M. et al. Vol. 2. New York–Oxford, 1199.
- Garsoiān 1991b = Garsoiān, N. G.: Abchasia. In: *The Oxford Dictionary of Byzantium.* Ed. in chief Kazhdan, A. P. Ed. by Talbot, A-M. et al. Vol. 1. New York–Oxford, 3.
- H. Tóth 1991 = H. Tóth I.: *Cirill-Konstantin és Metód élete, működése.* Második, átdolgozott kiadás. Szeged.
- Halasi Kun 1943 = Halasi Kun T.: A magyarság kaukázusi története. In: *A magyarság őstörténete.* Szerk. Ligeti L. Budapest 1943, reprint 1986, 71–99.
- Kristó 1980 = Kristó Gy.: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig.* Budapest.
- Hajdú – Kristó – Róna-Tas 1976 = Hajdú P. – Kristó Gy. – Róna-Tas A. (szerk.): *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba.* I:2. Budapest.
- Melich 1923 = Melich, J.: Über den Ursprung des Namens Ungar. *Archiv für Slavische Philologie* 38: 244–250.
- Moravcsik 1927 = Moravcsik Gy.: Muagerisz király. *Magyar Nyelv* 23: 258–271.
- Moravcsik 1930 = Moravcsik Gy.: Az onogurok történetéhez. *Magyar Nyelv* 26: 4–18.
- Moravcsik 1934 = Moravcsik Gy.: *A magyar történet bizánci forrásai.* Budapest.
- Németh 1930 = Németh Gy.: *A honfoglaló magyarság kialakulása.* Budapest.
- Németh 1991 = Németh Gy.: *A honfoglaló magyarság kialakulása.* Második, bővített és átdolgozott kiadás, közléteszi: Berta Á. Budapest.
- Obolensky 1999 = Obolensky, D.: *A Bizánci Nemzetközösség.* Fordította: Bódogh-Szabó P. (Varia Byzantina – Bizánc Világa 3.) Budapest.
- Pekkanen 1979 = Pekkanen, T.: The Pontic “civitates” in the Periplus of the Anonymus Ravennas. *Acta Philologica Fennica* 13/1: 111–128.
- Podossinov 2002 = Podossinov, A. V.: *Vostočnaja Evropa v Rimskoj kartografičeskoj tradicii.* Texty, perevod, kommentarij. Moskva.

- Pritsak 1991a = Pritsak, O.: Zichia. In: *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Ed. in chief Kazhdan, A. P. Ed. by Talbot, A-M. et al. Vol. 3. New York–Oxford, 2226.
- Pritsak 1991b = Pritsak, O.: Sougdaia. In: *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Ed. in chief Kazhdan, A. P. Ed. by Talbot, A-M. et al. Vol. 3. New York–Oxford, 931.
- Róna-Tas 1996a = Róna-Tas A.: *A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe*. Budapest.
- Róna-Tas 1996b = Róna-Tas A.: A magyar őstörténet háttérének keleti török (türk) forrásai. In: *A honfoglaláskor írott forrásai*. Szerk. Kovács L. – Veszprémy L. (A honfoglalásról sok szemmel 2.) Budapest, 11–22.
- Róna-Tas 1996b = Róna-Tas A.: A magyar őstörténet háttérének tibeti forrásai. In: *A honfoglaláskor írott forrásai*. Szerk. Kovács L. – Veszprémy L. (A honfoglalásról sok szemmel 2.) Budapest, 29–34.
- Schnetz 1925 = Schnetz, J.: Onogoria. *Archiv für slavische Philologie* 40: 157–160.
- Schnetz 1932 = Schnetz, J.: Neue Beiträge zur Erklärung und Kritik des Textes der Ravennatischen Kosmographie. *Philologus* 87/1: 80–113.
- Schnetz 1934 = Schnetz, J.: Neue Beiträge zur Erklärung und Kritik des Textes der Ravennatischen Kosmographie. *Philologus* 89/1–4: 85–101, 228–251.
- Schnetz 1942 = Schnetz, J.: *Untersuchungen über die Quellen der Kosmographie des anonymen Geographen von Ravenna*. München.
- Staab 1976 = Staab, F.: Ostrogothic Geographers at the court of Theodoric the Great. A Study of some sources of the Anonymous Cosmographer of Ravenna. *Viator Medieval and Renaissance Studies* 7: 27–64.
- Smith 1854 = Smith, W.: *Dictionary of Greek and Roman Geography*. Vol. I. Boston.
- Sophoulis 2011 = Sophoulis, P.: *Byzantium and Bulgaria, 775–831*. (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 16.). Leiden.
- Szabados 2015 = Szabados Gy.: Avar–magyar találkozó. Helyszín, időpont? In: *...in nostra lingua Hringe nominant. Tanulmányok Szentpéteri József 60. születésnapjára*. Budapest–Kecskemét, 121–141.
- Szádeczky-Kardoss 1968 = Szádeczky-Kardoss S.: Kuvrat fiának, Kubernek a története és az avar-kori régészeti leletanyag. *Antik Tanulmányok* 15: 84–87.
- Vachkova 2008 = Vachkova, V.: The Bulgarian Theme in Constantinople's Monuments (A new approach to the study of Bulgarian and Byzantine cultural memory). *Palaebulgarica* 4: 3–24.
- Vasica – Vargas 2013 = Vasica, J. – Vargas, S.: *Szent Konstantin: Ciril és Metód élete*. Pozsony.
- Vasiliev 1936 = Vasiliev, A. A.: *The Goths in the Crimea*. Cambridge.
- Vásáry 2008 = Vásáry I.: *Magyar őshazák és magyar őstörténészek*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 24.) Budapest.
- Veszprémy 2014 = Veszprémy L.: Az 1000 előtti Pannóniára és magyarokra vonatkozó latin nyelvű források. In: *Magyar őstörténet, tudomány és hagyományörzés*. Szerk. Sudár B. – Szentpéteri J. – Petkes Zs. – Lezsák G. – Zsidai Zs. Budapest, 273–288.
- Zimonyi 1990 = Zimonyi, I.: *The Origin of the Volga Bulgars*. (Studia Uralo-Altaica 32.) Szeged 1990.
- Zimonyi 2014 = Zimonyi I.: *A magyarság korai történetének sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 28.) Budapest.

Linkgyűjtemény

1. link: BN Cote: Latin 4797 = Bibliothèque National, Paris, Département des manuscrits. Collections Latin: Lat. 4797. 1. *Anonymi tractatus de cosmographia*.
<https://archivesetmanuscripts.bnf.fr/ark:/12148/cc63669m> (katalógus)
<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9067659t/f4.item.zoom> (mikrofilm)
2. link: BAV Urb.lat. 961. = *Geographus Ravennas Cosmographia*. Urb.lat. 961. Manuscript ID 87986. Biblioteca Apostolica Vaticana. (Vatikáni kézirat).
https://digi.vatlib.it/view/MSS_Urb.lat.961
3. link: Fitzpatrick-Matthews 2013 = Fitzpatrick-Matthews, K. J.: *Britannia in the Ravenna Cosmography: A reassessment*.
https://www.academia.edu/4175080/BRITANNIA_IN_THE_RAVENNA_COSMOGRAPHY_A_REASSESSMENT
4. link: *Tabvla Pevtingeriana*.
<https://www.tabula-peutingeriana.de/>
5. link: Papageorgiou 2008 = Papageorgiou, A.: Sougdaia (Σουγδαία). In: *Encyclopaedia of the Hellenic World, Black Sea*. Vol. II. 2008.
<http://www.ehw.gr/l.aspx?id=11829>
6. link: Porcheron 1688 = *Anonymi Ravennatis qui circa saeculum VII. vixit de Geographia libri quinque*. Notis illustravit D. Placidus Porcheron. Paris 1688.
https://archive.org/details/bub_gb_mwGEwcWMraAC
7. link: Guckelsberger – Mittenhuber 2011 = Guckelsberger, K. – Mittenhuber, F.: *Überlegungen zur Kosmographie des anonymen Geographen von Ravenna*.
[https://www.academia.edu/12281964/%C3%9Cberlegungen_zur_Kosmographie_de s_anonymen_Geographen_von_Ravenna](https://www.academia.edu/12281964/%C3%9Cberlegungen_zur_Kosmographie_des_anonymen_Geographen_von_Ravenna)
8. link: Podossinov 2007 = Podossinov, A. V.: Phanagoria (Φαναγορία). In: *Encyclopaedia of the Hellenic World, Black Sea*. Vol. I. 2007.
<http://www.ehw.gr/l.aspx?id=10738>
9. link: Zimonyi 2012 = Zimonyi I.: *History of the Turkic speaking peoples in Europe before the Ottomans*. Uppsala University, Institute of Linguistics and Philology.
<https://web.archive.org/web/20120722135727/http://www2.lingfil.uu.se/afro/turkisk asprak/IP2007/ZimonyiIP.pdf>

SZÉKELY MELINDA

**„Gyolcsba, bíborba és karmazsinba öltöztél” (Jel 18,16)
Textíliák és textilfestékek
a principatus kori Római Birodalomban¹**

“*Amicta erat byssino et purpura et cocco*” (Rev 18,16) Textiles and textile dyes in the Early Roman Empire. In the present study, I give an overview of textiles and dyes in the 1st century Roman Empire. I review the sources, examine the problems arising during research and also study the importance of textile dyeing concerning the economic and social life in the Roman Empire.

Keywords: Roman Empire, principate, textiles, textile dyes, Bible, economy, society

Az ókorból csak kevés textília maradt ránk, mivel a szerves anyagok jellemzően elpusztulnak az évezredek során. Csak különleges körülmények között, rendkívül száraz, vagy levegőtől elzárt helyen maradnak meg szövetdarabok, így például a sivatagban vagy a mocsarakban. A régészeti feltárás folyamata maga is károsíthatja a kelméket, gyakran előfordul, hogy egy sír felnyitásakor – a környezeti tényezők hirtelen megváltozása miatt – az ép állapotban lévő textil elveszíti a színét vagy egyszerűen szétporlad.² A megmaradt kelmadarabok elemzését a legújabb technika segíti: röntgensugarak, komputertomográfiás eljárások és más speciális műszeres vizsgálatok. Segítséget nyújtanak a társtudományok is, mint a mikrobiológia, archaeobotanika, rovar- és mikromorfológia.

Az ókori világban használt textíliákra irodalmi alkotásokból, útleírásokból, szállítási listákból, feliratos forrásokból – ilyenek a papiruszok, osztrakonok, sírfeliratok –, illetve falfestményeken és domborműveken ábrázolt ruhadarabokból következtethetünk. Az útleírások közül kiemelhetjük a *Periplus Maris Erythraei* (PME), amely az 1. századi Római Birodalom fontos gazdasági forrása.³

Textíliák

Az ókori Mediterráneum legfontosabb textil alapanyaga a gyapjú, vagyis a birka szőréből készített textília volt. A rómaiak különböző minőségű gyapjúanyagokat tudtak előállítani a

¹ A tanulmány előadás formájában elhangzott: The Bible and Economics. The Poor and the Rich in Biblical Texts. International Biblical Conference, Szeged.

² Mátéfy – Sipos 1989.

³ Magyarul: W. Salgó 2010.

durva, egyszerű takarótól a legfinomabb, vékony gyapjúsövetig.⁴ Az ókori gazdasági szakírók közül Varro és Columella megemlíti, hogy voltak olyan birkák, amelyeknek még a hátát is betakarták, nehogy a tüskék kiszakítsák a gyapjút.⁵ Egyiptom fontos növénye a len volt, ebből különböző minőségű és árú ruhákat készítettek. Palesztinában csak a partvidéken és a Jordán síkságán termesztettek lent, így ezen a területen a lenvászonból készült ruha ritkább és drágább volt a gyapjúruhánál.⁶ A principatus korában a távoli keletről elsősorban tengeri úton érkezett a különleges, gyapotból szőtt pamut Indiából,⁷ a selyem pedig Kínából. A keleti textíliákat gyakran bíborral festették, aranyszállal szőtték át, ezek az ókori Róma drága luxustermékei voltak.⁸

A Bibliában többször előfordul a *byssos* vagy *byssosból* készült anyag. A *byssos* szó jelentése nem egyértelmű, kortól, de akár szerzőtől függően is változó. Egyes feltételezések szerint már az ókorban sem lehetett egyértelmű a fogalom használata. A klasszikus forrásokban a *byssos* általában lent, finom lenvásznat jelöl (*linum*, *linon*). Hérodotos és Pausanias *byssos* leírása alapján azonban inkább gyapotra kell gondolnunk.⁹ *Byssos*-nak nevezték az ókorban a kagylóselymet is, amely egy igen ritka és kevésbé ismert selyemszerű anyag. Egyes tengeri kagylók kapaszkodó szálakat bocsátanak ki, amelyekkel a tenger fenekéhez rögzítik magukat. Ilyen például a Földközi-tengeri nagy sonkakagyló (*Pinna nobilis*), amelynek 3–8 cm hosszú aranyszínű szálai vannak, ezekből különleges textíliát szőnek.¹⁰ A *byssos* elnevezés az írott forrásokban összemosódhatott a héber nyelvből eredő *bus* len- vagy pamutvászonból készült ruha értelmű szóval.¹¹ A magyar bibliafordításokban a *byssosra* a gyoics vagy patyolat szavakat találjuk. A *gyoics* idegen eredetű szavunk, a német *Golschb*-ből magyarosult, inkább finom pamutvásznat jelöl,¹² a *patyolat* ismeretlen eredetű szavunk, finomabb fonalú, ritka szövésű, drága, fátyolszerű anyagot jelöl.

Az ókori világban a legszegényebb rétegek egyszerű, durvára szőtt gyapjúruhát, Egyiptomban és Palesztinában kecske- vagy teveszörből szőtt ruhát hordtak. Máté evangéliumában Keresztelő Szent Jánosról olvashatjuk: ruházata teveszörből készült, bőrvvel fogta át. Mt 3, 4: *ipse autem Iohannes habebat vestimentum de pilis camelorum et zonam pelliciam*

⁴ Az apuliai és a tarentumi gyapjúból például vékony és átlátszó gyapjúsövetek is készültek. Lásd még Böhme-Schönberger 1997, 44.

⁵ Var. *rust.* 2, 11, 7; Col. 7, 4, 6. Néhány tulajdonos még azon is habozott, hogy rábízza-e őket egy olyan pásztorra, aki nem igazán rátermett a gondozás területén. Col. 7, 4, 4; Verg. *Georg.* 3, 444.

⁶ Haag 1989, 1111–1112.

⁷ Lásd ehhez: Székely 2008; Székely 2012, 13–19.

⁸ Lásd ehhez: Alfaro – Wild – Costa 2004; Alfaro – Karali 2008; Székely 2010, 283–287.

⁹ Lásd még Scheidel – Morris – Saller 2007, 397–398; 683. Hdt. 2, 86. Pausanias a Kr. u. 2. században leírja, hogy Élis kendert, lent és byssost termel, ami más, mint a selyemfonál (Paus. 5, 5, 2; 6, 26, 6). A gyapot nőtt Egyiptomban és Nubiában is, és helyileg használták, de az indiai pamut volt a legjobb minőségű.

¹⁰ Még ma is *byssus*-nak nevezik, kötelek, zokni, sapka vagy kesztyű készítéséhez használják. A görög és római kifejezések pontatlan átvétele további problémát jelent, ami az eredeti jelentést is nehezen meghatározhatóvá teszi.

¹¹ Maeder 2008, 109–110.

¹² Endrei 1989, 224, 232.

*circa lumbos suos esca autem eius erat lucustae et mel silvestre.*¹³ Egy másik helyen is szembeállítja Jánost és a „puha ruhájú” embereket: Mt 11, 7–8: *illis autem abeuntibus coepit Iesus dicere ad turbas de Iohanne quid existis in desertum videre harundinem vento agitatam, sed quid existis videre hominem mollibus vestitum ecce qui mollibus vestiuntur in domibus regum sunt.* Keresztelő Szent Jánost a középkori freskókon, festményeken azonban teveszörme ruhában ábrázolták, mint például az urbinói Oratorio di San Giovanni Salimbeni testvérek által készített freskóin (15. század eleje). A középkori mesterek valószínűleg helytelenül értelmezték a teveszőr ruha fogalmát (lásd 1. kép).

1. kép. Keresztelő Szent János ábrázolása középkori freskón (Urbino)

Textilfestés és festékek

A korai időktől kezdve a színes ruházat sokáig csak a gazdagok kiváltsága lehetett, az élénk színek előállítása ugyanis körülményes és drága volt. A szegényebb rétegek ruhája így festetlen, nyers, szürkés, fakó anyagokból készült.¹⁴ A Kr. e. 25. századig csak kevés textilfestéket ismertek. Egyiptomban I. Pepi sírjában például csupán vas-oxiddal sárgára és pi-

¹³ A 2000-es években egyiptomi ásatáson görög és kopt nyelvű osztrakonok kerültek elő, amelyek késő római kori szerzetesi leveleket tartalmaznak. Ezek megerősítik, hogy a szerzetesek kecske- és teveszörből fontak-szöttek maguknak ruhákat és zsákokat (Hasznos A. 2013 tavaszi előadása alapján.)

¹⁴ A textilfestéshez lásd: Geijer 1979, 206–216.

rosra festett len anyagot találtak.¹⁵ Ez az eljárás nem is nevezhető igazi textilfestésnek, mivel a vas-oxiddal egyszerűen csak bedörzsölték az anyagot. Ezt a módszert sokáig alkalmazták, még a Középbírodalom idejéből is származik vas-oxiddal bedörzsölt lelet.¹⁶

Valódi kelmefestésnek azt nevezzük, mikor az anyag szála és a festék egy „festék-fürdőben” érintkezik egymással. Ezen belül megkülönböztetünk olyan festékeket, amelyek magukban megszínezik az anyagot, és olyanokat, amelyek használatához még valamilyen segédanyagra is szükség van. A segédanyag nélküli módszer neve „direkt festés”, a kötéseket elősegítő segédanyagot is igénylő színezések közül pedig a „pácolásos festést” és a „csávaszínezést”¹⁷ említhetjük.

A direkt színezéshez az ókorban két fontos direkt színezőanyagot használtak, ezek a sáfrány (*Carthamus tinctorius*)¹⁸ és a lakmusz-zuzmó (*Ochrolechia tartarea*).¹⁹ Amikor ezekben a festékekbe mártották az anyagot, azok vizes oldata magában beszínezte a textilt, nem volt szükség más kémiai anyag hozzáadására.

A pácszínezésnél a pácfestékek esetében nem elég csupán egy növényi kivonat vizes oldatában áztatni a kelmét, szükség van segédanyagra is a folyamathoz. Így a festőbuzérból (*Rubia tinctorum*) és a kermesztetűből (*Kermes vermilio*, más néven *Coccus vermilio*) kivont színyanyagok molekulái nem alkotnak stabil kötést a textilszállal, ezért szükség van fémsókra is. Ezek hidat alkotnak a szál és a színezék között, így fénylő és mosásnak ellenálló színes textilt lehet készíteni. Az ókori pácfestékeknél elsősorban a timsót használták kötést alkotó segédanyagként. Nagyjából azt is tudjuk, hogy mikortól alkalmazták ezt a festési módszert, mivel rendelkezésre áll egy Kr. e. 1350-ből Amarnából (Egyiptom) származó lenanyagmaradvány, ahol a buzérral való színezéshez még nem használtak timsót, azonban egy későbbi, Kr. e. 1050-ből származó leleten (Deir el-Bahari), ahol ugyancsak buzért használtak a festéshez, már kimutatható a timsó alkalmazása is.²⁰ Az első recept a timsó és buzér együttes alkalmazásáról egy Kr. e. 7. századból származó újbabiloni agyagtáblán maradt ránk.

A festőbuzér cserje gyökeréből nyerhető vörös színyanyag, az alizarin a legfontosabb növényi eredetű festék.²¹ Nem volt kifejezetten költséges kelmefesték, és igen tartós volt, így az antik világ legfontosabb vörös festékévé vált. Tavasszal és ősszel ásták ki a gyökereket, megszáritották és felvágták őket. A gyökerek az alizarin mellett purpurint és antracént is tartalmaztak. A színárnyalat függött attól, hogy milyen régi, milyen eredetű buzérfajtát

¹⁵ I. Pepi, Óbírodalom VI. dinasztia uralkodója (Kr. e. 2332–2283). A vörös márga színét a benne található vas-oxid adja. Néhány vas-oxidot a kozmetikumokban használnak különböző színárnyalatokat előállítva segítségükkel. Nem mérgezőek, a páratartalomra közömbösek. Az élelmiszeriparban is felhasználják az ételek színezésére.

¹⁶ Középbírodalom: Kr. e. 2160–1633.

¹⁷ Reifarth – Völling 2013, 33, 37.

¹⁸ A sáfrány egyéves szárított virágai sárgától rózsaszínig terjedő színtartományban festették az anyagokat. Az sem volt mindegy, hogy milyen hőmérsékletű vízben festették az anyagot, mert a sáfrány színyanyaga annál kevésbé oldódik, minél hidegebb a víz, így ezzel a módszerrel többféle árnyalatot lehet létrehozni. A sáfránnyal való festés legkorábbi bizonyítéka Egyiptomból származik Kr. e. 1050-ből.

¹⁹ A lakmusz-zuzmó kizárólag a part menti vidékeken volt megtalálható, bizonyos adalékanyagok hozzáadásával lila, rubinvörös és kékes árnyalatot lehet belőle előállítani.

²⁰ Reifarth – Völling 2013, 35.

²¹ Ma már szintetikus előállítása is lehetséges, így a növény termesztése az ókoriéhoz képest nagyban visszaesett. Lásd még Pluhár 2003, 60–61.

használtak, így a színanyag előállítása és maga a színezési folyamat is variálható volt. Ennek megfelelően a buzér segítségével aransárgától a narancson és cinóbervörösön keresztül a kármínvörös, liláig, barnáig, sőt még a fekete színtartományáig is eljuthattak.

Egyes, Kr. e. 400-nál korábban készült indiai rituális szövegekben szabályozva van az egyes kasztokhoz tartozó tanulók ruhájának a színe.²² Ebből megtudjuk, hogy a ksatrija tanuló buzérvörös (*mándzsistha*) ruhát köteles hordani. India a sokféle festőanyag és a mesés színek földje, számos festőnövény és festési technika is innen került Nyugatra, a Római Birodalomba a principatus korától kezdve.²³

Az állati eredetű vörös festékeket a kermesztetvek petéiből állították elő a Földközi-tenger partvidékén. Egy ideig azt gondolták, hogy növényi eredetű festékanyagról van szó, mivel az apró tetvek a kermesz- vagy karmazsintölgyön élősködtek.²⁴ A megszáritott petékkel a Selyemút mentén kereskedtek. Kiváló fényállósága és mosási tűrőképessége miatt kedvelt színezék volt. A karmazsin szó a szanszkrit „krimidzsá”-ból származik, amely eredetileg a bíbortetű neve, de bíborfestéket és bíborszínt is jelentett.

A csávaszínezésnek nevezett eljárást az indigóval és a bíborcsigával való festés során alkalmazták az antik világban. Mivel ezen anyagok színezéke vízben oldhatatlan, a vele való festés bonyolultabb technikát igényel.

Az indigó (*Indigofera tinctoria*) egy tarka virágú félcserje, amely természetes állapotában még nem tartalmazza a festékanyagot; ezt utóbb nagy kádakban, hideg vízben való erjesztéssel állítják elő. Ezután az anyagot a festékbe mártják, majd a csávból kiemelve – a levegővel való érintkezés során kialakuló oxidáció hatására – nyeri el az anyag a kék színt. Minél többször megismétlik a folyamatot, annál erősebb lesz a színerősség, így a zöldes árnyalatoktól kezdve a kékeken át egészen a feketéig lehet vele színezni.²⁵ Az újbabiloni agyagtáblákon ennek az eljárásnak is megtalálható a receptje. Az indigó festékanyagát Indiából importálták Rómába, Nyugaton Vitruvius (7, 9, 6; 7, 14, 2) és Dioscuridész (5, 92) számol be róla először. Plinius leírása szerint a fekete indigónak 7, a kéknek 20 *denarius* volt az ára fontonként (Plin. *Nat. Hist.* 33, 57, 163; 35, 27, 46).²⁶

²² Wojtilla Gyula közlése alapján.

²³ Székely 2008, 70–71.

²⁴ A *coccum* szó jelentése skarlátfesték, skarlátszín. A magyar bibliafordításokban a *coccumra* a skarlát vagy karmazsin szavakat találjuk. A skarláttal azonos a színezési technológiája, de más néven terjedt el a karmazsin.

²⁵ Reifarth – Völling 2013, 35.

²⁶ Plinius szerint az indigó különösen a római festészetben tölt be fontos szerepet: a festők a fekete szín miatt a világos és árnyékos munkáknál használták, vízzel keverve gyönyörű kékeslila színt kaptak. Az indigókék festékből vörös és barna változatokat is nyertek. Plinius írja, hogy csak mostanában importálták Indiából (33, 57, 163), egyike azoknak a fényes színeknek, amelyeket a festők használnak (35, 12, 30), összetétele ismeretlen (35, 25, 43). Lásd még Karttunen 1997, 165. Maga a növény ismeretlen volt Nyugaton, Marco Polo mutatta be először. A római font (libra) 327,45 gramm. 1 *denarius* = 4 *sestertius* = 16 *as*.

A bíborfesték és a bíborruha ára

A bíborcsigából kivont színezék, a bíbor a legdrágább és legmegbecsültebb festékanyag volt az ókori kultúrákban. A Mediterráneumban talált leletek szerint háromféle csigafajt használtak kelmefestésre, ezek mindegyike a mai napig létezik.²⁷

A bíborcsiga kopoltyúalatti mirigyének váladékából nyerték az értékes színezéket, mely azért volt nagyon drága, mert egyetlen gramm festék előállításához akár 10–12 ezer csigát is fel kellett használni.²⁸ Martialis leírja egy versében, hogy a tyrosi bíborral festett *lacerna* (nyitott, színes köpeny) ára 10 000 *sestertius* (Mart. 8, 10). Összehasonlításképpen egy munkás öltözéke 80 *sestertius* volt, egy rabszolga ára pedig 800–2000 *sestertius* között mozgott.²⁹

Az 1. századi vagyoni helyzetről, bérekről és árakról kevés információval rendelkezünk. A Római Birodalom gazdag embereinek azok számítottak, akiknek a vagyona meghaladta a 100 000 *sestertiust*. A népesség kevesebb, mint 1 százaléka tartozott közéjük. A *senatori* vagyon alsó határa 1 000 000 *sestertius* volt,³⁰ a lovagok számára előírt minimális vagyont 400 000 *sestertius*-ban állapították meg.³¹ Ezeket a kiváltságos rétegeket rendi jelvény, bíborszegélyű tunika illette meg: a *senatorok* széles bíborsávot (*latus clavus*), a lovagok keskeny bíborsávot (*angustus clavus*) viseltek a ruházatuk szegélyén.³²

Az akkori világ leggazdagabb embereinek vagyona 400 millió *sestertiust* tett ki: például Cn. Cornelius Lentulus *senator* a császárkor elején, valamint a felszabadított rabszolga Narcissus, Claudius befolyásos magántitkára rendelkezett ekkora vagyonnal.³³ Seneca, Saturninus, Crispus és a *libertus* Pallas vagyona elérte a 300 millió *sestertiust*.

A lakosság nagyobb és szegényebb részéről, akik közül sokan a létminimum közelében éltek, jóval kevesebbet tudunk. Az ókori szerzők kevés utalást tesznek az életmódjukra, felírt források, így például síremlékek sem őrzik nevüket és tevékenységüket. Egyetlen olyan keresetre vonatkozó adat maradt fenn, amely megbízhatónak tekinthető: egy napszámos (*mercennarius*, *operarius*) napi bére közel 1 *denariust* tett ki,³⁴ de ez az 1. század közepe után valamivel emelkedett.³⁵ Ruhával, lakbérrel és egyéb kiadásokkal is kellett számolni, így a napi bérből igen nehezen lehetett megélni.³⁶ Bár Rómában osztottak gabonát (*frumentationes*), a fővárosban az árak is magasabbak voltak, mint a provinciákban.

Az 1. századi római világ, különösen a vidéki városi élet megismeréséhez a legtöbb és legmegbízhatóbb adatot Pompeji biztosítja.³⁷ A Vezúv kitörése rögzítette a 79. október 24-i

²⁷ *Murex trunculus*, *Murex brandaris*, *Purpura haemastoma* (*Hexaplex trunculus*, *Bolinus brandaris*, *Stramonita haemastoma*).

²⁸ Strabón leírása szerint a tyrosi bíbort tartották a legszebbnek (Strab. 16, 2, 23).

²⁹ Iuvenalis azt írja, hogy éves szinten legalább 20 000 *sestertiussal* kell rendelkezni (*Sat.* 9, 140).

³⁰ Lásd még Suet. *Aug.* 41; Cass. Dio 54, 17, 3; 54, 26, 3.

³¹ Plin. *Nat. Hist.* 33, 8, 32; Alföldy 1996, 81.

³² Alföldy 1996, 73. Lásd még Paetz 2013, 15–21; P. Szeoke 2003, 23–30.

³³ Sen. *De benef.* 2, 27; Cass. Dio 60, 34, 4; Alföldy 1996, 72.

³⁴ Cic. *Rosc.* 28.

³⁵ CIL IV 6877. Seneca szerint ugyan napi 2 *as* elég a megélhetésre, ezért tanítványának, Luciliusnak 3–4 napig tartó böjtöt ajánlott, mivel „nagyobb nyugalomban tud gazdagságban élni az ember, ha tudja, milyen szegénynek lenni” (Sen. *Epist.* 18, 7–8).

³⁶ Iuv. 3, 165; Mart. 4, 66, 1; 10, 96; Duncan-Jones 1982, 345.

³⁷ Étienne 1992.

állapotokat, a házak, használati tárgyak, freskók és feliratok pontos ismereteket nyújtanak a korról. Fennmaradt egy tehetősebb pompeji család háztartáskönyve, amelyben kilenc napra visszamenően elolvashatjuk a megvásárolt élelmiszerek listáját: kenyér, olaj, bor, sajt, datolya, hagyma.³⁸ Azt is megtudjuk belőle, hogy az egynapi élelmiszerköltség személyenként 8 *as* volt. Mivel rabszolgájuk is volt, valószínű, hogy tehetősebb család lehetett.³⁹

Pompeji felirat őrizte meg néhány élelmiszer, használati tárgy árát is.⁴⁰ A megtalált feliratok alapján tudjuk, hogy a családi pénzkészletek egy esetben haladták meg a 9000 *sestertius*-t, öt esetben a 4000-et, tizenöt esetben pedig 1000 és 3000 *sestertius* között mozogtak. Ezek a leletek előkelő családokhoz tartoztak. A kevésbé jómódúak esetében 100 és 1000 *sestertius* közötti összegeket tartalmaz hatvan lelet, de ebből csak hat lépi túl az 500 *sestertius*-t. A város lakosságának túlnyomó többségét – legalább háromnegyed részét – szerény viszonyok között élő emberek alkották. Legfeljebb 20%-ra tehető a közepes jómódban élők, és talán 5%-ra a kimondottan gazdagok számaránya.⁴¹ Az árak az 1. században stabilak maradtak. A Kr. u. 64. évi nagy tűzvész után azonban drágulás tapasztalható Pompejiben, ezt állami beavatkozással próbálták visszaszorítani.

A bíborszín

A Bibliában és a Talmudban kétfajta lilás színről olvashatunk, az egyik egy pirosaslila, ez az *argaman*, a másik kékeslilas színt *tekhelet*-nek nevezték, mindkettőt a bíborcsigából állították elő.⁴² A mai napig folynak a viták arról, hogy valójában milyen árnyalatot takar a tekhelet elnevezés. A hagyomány szerint az ég színéhez hasonló kékről van szó, és a hagyományos zsidó imalepel tekhelet színű rojtja mind a mai napig kék színű.⁴³ Ziderman kutatásai azonban azt a feltevést igazolják, hogy a tekhelet inkább volt lilás árnyalatú, mint égszínké. Ziderman tanulmányában felhívja a figyelmet arra, hogy már az is problémát okozhat a pontos szín meghatározásánál, hogy különböző nyelvekben a színelnevezés szemantikája nagy különbségeket mutat, a lila például egyes nyelvekben csak a lilás színek egyetlen árnyalatát jelenti, más nyelvekben viszont a lilás színek összefoglaló neve a lila, és ezen belül neveznek meg több árnyalatot.⁴⁴ A magyar nyelvben a bíborra például a következő szavaink ismertek: bíborvörös, római bíbor, antik bíbor, bizánci bíbor, császárbíbor, királybíbor, királyszín, bársonyszín, bársonyfesték, császárvörös, csigavérszín, türoszi bíbor, Tirus vörös, tíriai bíbor, tirannus bíbor, görögbíbor.

A dolgot tovább bonyolítja, hogy Elsner rájött arra, a bíborcsigákból kivont színyanyag árnyalata nemek szerint különbözik, vagyis a nőstény csigák lilás árnyalatú, a hímek pedig kék színű festékanyagot bocsátanak ki.⁴⁵ Tehát ha nem szerint külön válogatták a csigákat, más-más árnyalatot kaptak. Reifarth és Völling is beszámol arról, hogy mennyi tényező

³⁸ CIL IV 5380.

³⁹ CIL IV 1697, 4227, 4000, 4888.

⁴⁰ CIL IV 1697, 4227, 4000, 4888; Étienne 1992, 184–185.

⁴¹ Lásd Weeber 2001, 283.

⁴² Ziderman 2008, 36–44; vö. 2Móz 26,1; 2,31; 28,5–8; 28,15; 28,28; 28,31–33.

⁴³ A bibliai időkben kék tunikája volt a jeruzsálemi templomban szolgáló papoknak. Az imakendő és a ruha alatt viselt ing anyagába is kék szálak vannak beleszőve mind a mai napig.

⁴⁴ Az angol bibliafordítások sem azonosak: az 1529-es fordításban a tekhelet jácintként szerepel, egy későbbi, 1611-es interpretáció kéknek nevezi.

⁴⁵ Ziderman 2008, 38.

befolyásolta a csigákból nyert festék színét, ezek között fontos a festési eljárás és az, hogy pontosan melyik fajta csigáról van szó, így a bíbor, piros és kék árnyalatoktól egészen a tengerzöld és violaszín tónusokig mindent elő tudtak vele állítani.⁴⁶ King és Stager is említik a színmeghatározás problematikáját, a tekhelet színt kékeslilának, a másik fontos szimbolikus árnyalatot, az argamant pirosaslilának nevezik.⁴⁷

Rómában a lilás színű finom gyapjút főként díszítőelemként használták, és a gazdagok státuszszimbólumának számított. A császárkorban bizonyos bíbor árnyalatokat a császári család számára tartottak fenn.

Bíborfestők, bíborárosok

A bíborcsigával való textilfestés központja Fönícia volt. A bíbor felfedezését is a föníciaiaknak tulajdonították. A legenda szerint Melkart isten a kutyájával sétált a tengerparton, a kutya összeroppanzott egy csigát, és a pofája ragyogó vörössé lett.⁴⁸ Tyros és Sidon még a római időkben is híres volt bíbortermeléséről. Bíborfestő műhelyeket a Földközi-tenger keleti partvidékén mindenfelé találunk, Tyrosban, Cos szigetén, Lissán, Tarentumban, Syracusaeben és sok más helyen. Régészeti leletek bizonyítják, hogy Kréta partjaitól négy kilométerre délre, Koufonisi szigetén a bíborkagylóhalászkok és bíborfestők faluja különösen jelentős lehetett.⁴⁹

A színezőanyag kinyerése a bíborcsigákból hosszadalmas és körülményes folyamat volt, a természettudós Plinius ír erről művében.⁵⁰ A part menti vizekben élő csigákat összegyűjtötték, majd összetörték, tíz napig áztatták, ezután sós vízben főzték és besűrítették. Maga a festőműhely fa- vagy kőkádakból, főzőüstökből állt, amelyekben az anyagot farudakkal mozgatták, a szárítás kereteken történt. A közelben folyóvíznek kellett lennie, mert az öblítésekhez ez nélkülözhetetlen volt. A Földközi-tenger mentén elhelyezkedő császári festőházak (*baſſiae*) a környező szövőházakkal (*gynaeceae*) együttműködtek, és a drága luxuscikknek számító kelméket távoli tájakra szállították.⁵¹ Ilyen kereskedő lehetett az Újszövetségből ismert, szentként tisztelt Lydia, akit a hagyomány bíborárusként tart számon.⁵² A *porphyropólis* szó jelenthet bíborfestékárust vagy bíborszövetárust is. A szöveghelyek nem visznek közelebb a döntéshez: az Apostolok cselekedeteiből (16, 14) nem derül ki, hogy melyik foglalkozásról lehet szó az adott helyen. A Biblia mellett mindössze egy papiruszon és egy feliraton szerepel még a *porphyropólis* szó, utóbbi olvasata bizonytalan.⁵³

A textilfestés hagyományosan férfimunka volt, és az egyik legmegbecsültebb kézműves szakmának tartották. A legtöbb kelmefestő egy-egy színnek volt a specialistája, a bíborfestők a *purpurarius* nevet viselték. Fennmaradt egy sztélé Pármában, amely egy bíborfestő

⁴⁶ Reifarth – Völling 2013, 38.

⁴⁷ King – Stager 2001, 161.

⁴⁸ Boulnois 1972, 31.

⁴⁹ Rackham – Moody 1996, 206–208; Horden – Purcell 2000, 616.

⁵⁰ Plin. *Nat. Hist.* 9, 60, 124–141. A bíborfestés rekonstruálása: Kanold – Haubrichs 2008, 253–255.

⁵¹ Reifarth – Völling 2013, 39.

⁵² ApCsel 16, 14–16: *Et quaedam mulier nomine Lydia, purpuraria civitatis Thyatirenorum colens Deum, audiebat, cuius Dominus aperuit cor intendere his, quae dicebantur a Paulo. Cum autem baptizata esset et domus eius, deprecata est dicens: „Si iudicatis me fidelem Domino esse, introite in domum meam et manete”; et coegit nos.*

⁵³ P.Flor. 71, 641; IGR 4, 107.

emlékét őrzi.⁵⁴ A sírkövön láthatóak a kelmefestő hagyományos eszközei is, kétkarú mérleg, adagoló lapátka, két gyapjú fonalköteg, két festő üveg és egy üvegecske (lásd 2. kép).

2. kép. Bíborfestő sírköve (Parma)

A sírfelirat szerint C. Pupius Amicus, Caius *libertusa*, vagyis felszabadított rabszolga volt. A sztélé alapján gazdag ember, büszkén viseli a római polgárjogot jelző tógát. Ez a sírkő is mutatja az 1. századi Róma társadalmi mobilitását, hiszen tudjuk, hogy azokban az időkben nagyarányú rabszolga-felszabadítás zajlott, és a *libertusok* számára nyitott volt a társadalmi felemelkedés lehetősége, szerepük és befolyásuk a gazdasági életben jelentős volt. A leggazdagabb római polgárok között is találunk felszabadított rabszolgákat, akik

⁵⁴ Parma, Museo Nazionale di Antichità. A sírfelirat (CIL XI 1069a): *C(aius) Pupius C(ai) l(ibertus) Amicus / purpurarius // viv<u=O>s fecit / sibi et suis / in f(ron)te p(edes) XII in a(gro) p(edes) XX.*

magas társadalmi pozíciókat is betölthettek. A tekintély, az elismerés és bizonyos kiváltságok azonban csak a született arisztokráciának, a *honestiores*nek jártak.

Bibliográfia

Szakirodalom

- Alfaro – Wild – Costa 2004 = Alfaro, C. – Wild, J.P. – Costa, B. (eds): *Purpureae vestes. Actas del I Symposium Internacional sobre Textiles y Tintes del Mediterráneo en época romana (Ibiza, 8 al 10 de noviembre, 2002)*. València.
- Alfaro – Karali 2008 = Alfaro, C. – Karali, L. (eds.): *Purpureae Vestes II. Vestidos, textiles y tintes. Estudios sobre la producción de bienes de consumo en la Antigüedad. Actas del symposium internacional sobre textiles y tintes del Mediterráneo en el mundo antiguo (Atenas, 24 al 26 de noviembre, 2005)*. València.
- Alföldy 1996 = Alföldy G.: *Római társadalomtörténet*. Budapest.
- Boulnois 1972 = Boulnois, L.: *A selyemút*. Budapest.
- Böhme-Schönberger 1997 = Böhme-Schönberger, A.: *Kleidung und Schmuck in Rom und den Provinzen*. Theiss.
- Duncan-Jones 1982 = Duncan-Jones, R.: *The Economy of the Roman Empire: Quantitative Studies*. Cambridge.
- Endrei 1989 = Endrei W.: *Patyolat és posztó*. Budapest.
- Étienne 1992 = Étienne, R.: *Pompeji, az eltemetett város*. Budapest.
- Geijer 1979 = Geijer, A.: *A History of Textile Art*. London.
- Haag 1989 = Haag, H.: *Bibliai lexikon*. Budapest.
- Horden – Purcell 2000 = Horden, P. – Purcell, N.: *The Corrupting Sea. A Study of Mediterranean History*. Oxford.
- Kanold – Haubrichs 2008 = Kanold, I. B. – Haubrichs, R.: Tyrian Purple Dyeing: an Experimental approach with fresh Murex trunculus. In: *Purpureae Vestes II. Vestidos, textiles y tintes. Estudios sobre la producción de bienes de consumo en la Antigüedad. Actas del symposium internacional sobre textiles y tintes del Mediterráneo en el mundo antiguo (Atenas, 24 al 26 de noviembre, 2005)*. Ed. Alfaro, C. – Karali, L. València, 253–255.
- Karttunen 1997 = Karttunen, K.: *India and the Hellenistic World*. (Studia Orientalia 83). Helsinki.
- King – Stager 2001 = King, Ph. J. – Stager, L. E.: *Life in Biblical Israel*. Louisville.
- Maeder 2008 = Maeder, F.: Sea-silk in Aquinum: First production proof in antiquity. In: *Purpureae Vestes II. Vestidos, textiles y tintes. Estudios sobre la producción de bienes de consumo en la Antigüedad. Actas del symposium internacional sobre textiles y tintes del Mediterráneo en el mundo antiguo (Atenas, 24 al 26 de noviembre, 2005)*. Alfaro, C. – Karali, L. València, 109–110.
- Mátéfy – Sipos 1989 = Mátéfy Gy. – Sipos E.: *Textilkonzerválás, -restaurálás*. Budapest.
- Rackham – Moody 1996 = Rackham, O. – Moody, J. A.: *The Making of the Cretan Landscape*. Manchester.
- Paetz 2013 = Paetz, A.: Die Kleidung der Römer – Ausdruck kultureller Auseinandersetzung zwischen Rom und den Provinzen. *Antike Welt* 1: 15–21.
- Pluhár 2003 = Pluhár Zs.: A festőbuzér. *Ókor. Folyóirat az antik kultúráról* 2/4: 60–61.

- P. Szeoke 2003 = P. Szeoke J.: Római császárkori viselet és divat. *Ókor. Folyóirat az antik kultúrákról* 2/4: 23–30.
- Reifarth – Völling 2013 = Reifarth, N. – Völling, E.: Spuren aus dem Reich der Farben. Einblicke in die Kunst antiker Textilfärberei. *Antike Welt* 1: 33–39.
- Székely 2008 = Székely M.: *Kereskedelem Róma és India között*. Szeged.
- Székely 2010 = Székely M.: „Nondum vestis illis erat picta, nondum texebatur aurum”. *Acta Antiqua et Archaeologica*. (Supplementum 13.) Szeged, 283–287.
- Székely 2012 = Székely M.: „Gyapjat termő fák” Textíliák a Róma és India közötti kereskedelemben. *Ókor. Folyóirat az antik kultúrákról* 11/ 4: 13–19.
- W. Salgó 2010 = A Vörös-tenger körülhajózása. Egy ismeretlen alexandriai kereskedő útleírása a Kr. u. 1. századból. Fordította, az előszót, a jegyzeteket írta: W. Salgó Á. *Acta Antiqua et Archaeologica. Acta Universitatis Szegediensis*. (Supplementum 11.) Szeged.
- Scheidel – Morris – Saller 2007 = Scheidel, W. – Morris, I. – Saller, R.P. (eds.): *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*. Cambridge–New York.
- Weeber 2001 = Weeber, K.-W.: *Alltag im Alten Rom. Das Leben in der Stadt*. Düsseldorf.
- Ziderman 2008 = Ziderman, I.: The Biblical Dye Tekhelet and its Use in Jewish Textiles. *Dyes in History and Archaeology* 21: 36–44.

Rövidítésjegyzék

- ApCsel – Apostolok cselekedetei
- Cass. Dio – Cassius Dio
- Cic. Rosc. – Cicero: *Pro Roscio*
- CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum Herculenses Stabianae.
- Col. – Columella
- Hdt. – Hérodotos
- Iuv. – Iuvenalis
- Jel – Jelenések könyve
- Mart. – Martialis
- Móz – Mózes könyve
- Mt – Máté evangéliuma
- Paus. – Pausanias
- Plin. *Nat. Hist.* – Plinius: *Naturalis historia*
- PME – *Periplus Maris Erythraei*
- Sen. *De benef.* – Seneca: *De beneficiis*
- Sen. *Epist.* – Seneca: *Epistulae*
- Strab. – Strabón
- Suet. *Aug.* – Suetonius: *Divus Augustus*
- Var. *rust.* – Varro: *De re rustica*
- Verg. *Georg.* – Vergilius: *Georgica*

TAMÁS ÁGNES

A parlamentarizmus válsága karikatúrákon*

The crisis of parliamentarism in caricatures. The paper aims to present a comparative analysis of caricatures published in comic papers (*Üstökös*, *Borsszem Jankó*, *Bolond Istók*, and *Kakas Márton*) in the turn of the 20th century. The author intends to demonstrate the visual methods of depicting the obstruction in the Hungarian parliament (1895–1913). The comic papers represented the viewpoints of the Hungarian parties: *Borsszem Jankó* announced the opinion of the government, the others the different wings of opposition. The results of the examination reveal that the visual techniques of depicting the obstruction were very similar in spite of the party motivated diverse judgement of the obstruction.

Keywords: caricatures, depiction of obstruction, Hungarian comic papers, turn of the 19–20th century

1. Bevezetés

Tanulmányomban a 20. század elején eszkalálódott parlamenti válság vizuális reprezentációit mutatom be. A korszakban karikatúrák elsősorban a politikai pártokhoz szorosan kötődő élcsepokban jelentek meg. Az elemzett élcsepok közül a *Borsszem Jankó* liberális-kormánypárti, a *Bolond Istók*, a *Kakas Márton* és az *Üstökös* függetlenségi-ellenzéki beállítódású volt,¹ így az obstrukció és annak megszüntetési kísérletei eltérő megítélés alá estek. Arra keresem a választ, hogy milyen vizuális eszközökkel szólították meg a rajzoló az ellenzéki és a kormánypárti olvasókat, miként próbálták meggyőzni őket az obstrukció jogosságáról vagy helytelenségéről. Mennyiben különböztek egymástól az ellenzéki és a kormánypárti élcsepok ábrázolási módszerei? Megfigyelhetők-e visszatérő motívumok? Ha megállapíthatók ilyenek, azok személyekhez vagy tematikákhoz köthetők?

A dolgozat Bánffy Dezső báró (1895–1899) miniszterelnökségétől Tisza István gróf házelnökiségéig, az obstrukció végéig (1912–1913) vizsgálja a témába vágó karikatúrákat. Bár Széll Kálmán hivatalba lépésének (1899–1903) elején megegyezett az oppozícióval, így felgyorsult a parlamenti munka, azonban később az ellenzék Széll javaslatai ellen is bevetette az obstrukció fegyverét, ezért a kormányfő távozott. Tisza István (első miniszterelnöksége: 1903. november – 1905. június) eltökélt szándéka volt az obstrukció letörése és

* A tanulmányt az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, *Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban* című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

¹ Az élcsepokról lásd Buzinkay 1983.

új házszabály életbe léptetése, hogy szűkebb keretek közé szorítsa az ellenzék lehetőségeit. Tisza intézkedéseit – mind kormányfőként, mind pedig házelnökként – a karikatúrákon értelmezhették a parlamentarizmus megmentőjeként és annak elárulójaként – pártállástól függően.²

2. Az obstrukció fogalma és fajtái

Az obstrukció fogalma az angol nyelvből került át a parlamentarizmushoz kapcsolódó magyar politikai szótárba (*obstruction* 'akadályozás, gátlás').³ A magyar parlamentarizmus történetének első obstrukciója az 1872. évi választási törvény módosítása kapcsán indult. Ekkor az ellenzéki erők összefogtak és obstrukcióval bojkottálták a törvény megszavazását. Sikerrel jártak, ugyanis a jogszabály az országgyűlés feloszlata és az 1872. évi voksolások előtt nem született meg. Ezt követően az 1890-es évek válságperiódusáig nem kellett a kormánypártnak obstrukcióval szembenézni. Az 1890-es évektől azonban az ellenzék rendszeresen bevetette ezt a fegyvert megbénítva a parlamenti munkát; fontos reformok maradtak el, s többször is előfordult, hogy a következő évi költségvetést sem hagyta jóvá a Ház.

Az obstrukció fajtáját tekintve lehetett aktív vagy passzív. A munka passzív akadályozása azt jelenti, hogy a képviselők távol maradnak az ülésteremtől, s így teszik lehetetlenné a jogszabályalkotást. Ez a változat természetesen kevésbé válhatott karikatúrátémává, mégis találunk arra utaló alkotást, amikor egy honatyja távolmaradásával tiltakozott – bár korábban, mint ahogy a képviselők valóban így döntöttek (1913 januárjában). A henyélő, ágyon dohányzó ifjú apja számon kérő kérdésére, hogy mikor fog végre munkát keresni, kijelenti, hogy ő bizony obstruál, ezért nem dolgozik.⁴

Az aktív obstrukció „a szólás- és vitatkozási szabadsággal való visszaélés a parlament akaratának megbénítása végett”.⁵ Ennek kétféle formája működött: a tárgyi obstrukció, az „agyonbeszélés”, amikor a képviselők a vitára szánt időkeretet végeláthatatlan szónoklatokkal, indítványokkal, módosító javaslatokkal töltötték ki. Az *Üstökös* rajzolója az obstrukció ezen formáját, a hosszúra nyújtott beszédeket úgy ábrázolta, mintha a szónokok már gépek lennének. Az obstrukció egyik vezéralakját, Polónyi Gézát láthatjuk „robotként”, akit Ugron Gábor, egy másik obstruáló ellenzéki négyórás szónoklatra állít be.⁶ A másik formája, a technikai obstrukció „az érdemleges vita mellőzésével az eljárás pusztán formális eszközeinek kiméletlen, időrabló kihasználásában nyilvánul”⁷ meg (például: hosszadalmas név szerinti szavazás). E módszerek mellé társultak még különféle egyéb, az érdemi munkát zavaró jelenségek: tapsolás, füttyülés és más hanghatások.

Az obstrukció megjelenése nem indokolható csupán a parlamentarizmus válságával, gyökereit mélyebben kell keresnünk. A dualizmus korában kialakult választási és hatalmi rendszer következtében elképzelhetetlen volt az oppozíció győzelme, így nem alakult ki a parlamenti váltógazdaság. Ebből kifolyólag az ellenzék kezében a politikai rendszer befolyásolására vagy véleménynyilvánításra semmilyen eszköz nem állt rendelkezésre. A nagy

² Jelen tanulmányomban nem foglalkozom az 1907. évi horvát obstrukcióval, kizárólag a magyar ellenzéki honatyák akcióinak megjelenítését vizsgálom.

³ Kun 1907, 202. A főnév a latin *obstruo* 'elzár, megakaszt' igéből származik.

⁴ *Kakas Márton*, 1911. szeptember 10. 1.

⁵ Kun 1907, 203.

⁶ *Üstökös*, 1899. december 17. 603.

⁷ Kun 1907, 203.

feltűnést keltő botrányokban és szónoklatokban azonban az egyéni feltűnés, a politikai karrier építésének egyik lehetőségét látták.⁸ A kortárs szerző másféle tényezőket emel ki: azzal magyarázza az obstrukció térnyerését, hogy már nem csupán arisztokraták ülnek a parlamenti padosorokban, mint egykor, s a modern, radikális politikai irányzatok a parlament összetételének változásával az országgyűlés falai közé is bekerültek. Véleménye szerint a honatyák felelősségérzete csökkent, már kevésbé tudják magukat azonosítani a Ház tekintélyével, becsületével, azaz radikalizálódott a politikai kultúra, amit felelőssé tett a szerző az obstrukció felerősödéséért.⁹

A századfordulón azonban nem csak Magyarországon nehezítette obstrukció az országgyűlés munkáját. A Monarchia másik államjogi egységében is bevetette az ellenzék ezt a fegyvert, ott azonban az 1867. évi decemberi alkotmány tartalmazott egy olyan paragrafust, amely rendeleti kormányzásra adott lehetőséget, s ezzel élt is a kabinet. Nyugat-Európában szintén problémát okozott az ellenzéki obstrukció, mutatva, hogy a parlamenti munka klasszikus, laza házszabályok által kordában tartott periódusa válságba került, az obstrukció a kortárs szerző szerint „a modern parlament legveszedelmesebb betegsége” vagy máshol „parlamenti guerilla-harcz”.¹⁰ Mind a betegség, mind pedig a harcok, verekedések, csaták motívuma felbukkant a karikatúrákon is.¹¹

Az obstrukció elleni fellépés módja Magyarországon a házszabályok szigorítása volt, ami azonban rendre az ellenzék ellenállásába ütközött.¹² Korlátozni lehetett a beszédidőt, a hozzászóló szónokok számát, az ismételt felszólalást, vagy – ha a szónok eltért a tárgytól – a szómegvonás lehetőségével élhettek.

Az obstrukció a dualizmus válságperiódusában – mint látni fogjuk – az 1867. évi kiegyezésben közös ügyként megjelölt hadügy, hadsereg, annak fejlesztése és az abból származó többletköltségek kapcsán, illetve a tízévente megújítandó gazdasági kiegyezéssel, a vámszövetség kérdésével kapcsolatban vette kezdetét. Két olyan ügykör esetében, amelyeket a függetlenségi ellenzéki politikusok a kiegyezés megkötése óta vitattak, s azok helyett önálló magyar pénzügyet és magyar hadsereget követeltek.

3. Az obstrukció ábrázolási módszerei

A századforduló időszakában – mutatva a politikai viszonyokat és a nagyfokú érdeklődést – gyakori karikatúrátéma volt az obstrukció. A nagyszámú rajz jelentős része bizonyos motívumok, témák köré csoportosítható, amelyek közül a következőkben a legnépszerűbbeket mutatom be.

⁸ Cieger 2016, 111.

⁹ Kun 1907, 220–221.

¹⁰ Kun 1907, 204, 161.

¹¹ Betegként a magyar parlamentarizmus: *Kakas Márton*, 1904. november 27. 3. Tisza házelnökként – a karikatúrán orvosként – az obstruáló beteg honatyákat látogatja meg a kórházban: *Borsszem Jankó*, 1912. július 28. 1.

¹² Tisza házszabályrevízióiról lásd Pesti 2016, 57–68.

3. 1. Antik mítoszok és bibliai történetek

Kedveltek voltak a különféle ókori mitológiai és bibliai történeteket feldolgozó karikatúrák visszatérő elemekkel. Az egyik kormánypárti, bibliai ihletésű rajzon például a kormányfő, Széll Kálmán terhei Krisztuséival hasonlatosak: a kereszt súlya („minister-elnökség”) alatt már összerogyott, s a fájdalomtól elgyötört arcú, földön térdelő Széllt római katonák képében ellenzéki politikusok ostromozzák.¹³ Az opposíció szűnni nem akaró támadásai következtében Széll néhány hónappal később, 1903 júniusában mondott le pozíciójáról.

Kalvária.

1. kép. Kalvária

¹³ *Borsszem Jankó*, 1903. április 12. 1.

Káin és Ábel története, a testvérgyilkosság, az első gyilkosság többször megjelent az obstrukció kapcsán karikatúrákon. Az egyik ilyen alkotáson Kossuth Ferenc Ábelt akarta megölni Ugron Gábor Káin, de Ábel nem hagyta magát, így csak összeverekedett a két ellenzéki képviselő. Kossuth mögött „a haza oltára” látható, míg a háttérben az obstrukció-oltár.¹⁴ A torzkép az ellenzéki csoportok közötti vitára utalt: Kossuth felajánlotta, hogy az ellenzék befejezi az obstrukciót, ha Tisza hatályon kívül helyezi – a nem sokkal korábban bevezetett – párhuzamos ülésekről szóló szabályozást, és „ha a miniszterelnök kinyilatkoztatja és a Ház határozatban kimondja, hogy Magyarországon minden jognak és így a védszervezetben a vezérleti és vezényleti nyelvre vonatkozó jognak is forrása a törvényhozáásban kifejezésre jutó nemzeti akarat”.¹⁵ Tisza elfogadta az alkut, a Kossuth-párt pedig abbahagyta az obstrukciót szemben az Ugron-párttal, amely kijelentette, hogy tovább folytatja azt.

Más jól ismert bibliai történet is meglevenedett az élelapok hasábjain: Gustave Doré egyik metszete nyomán készítette Jeney Jenő „A vizözön” című karikatúráját. Az eredeti illusztráción egy tigris egy kistigrist tart a pófájában egy sziklán ülve, amelyre menekültek, az anya mellett több kölyök is meghúzódik, valamint emberek próbálnak meg felkapaszkodni a sziklára. A torzképről már lemaradtak az emberek, a kistigrisek pedig nevet kaptak: Széll anyatigris a „katonai javaslatok”-at, a vita tárgyát tartja fogaival, mellé a „jog, törvény, igazság” bűjt, ami Széll politikai jelmondatára reflektál.¹⁶ Az obstrukció válik özönvízzé, óriási pusztítást véghez víve, ami mutatja a politikai válság mélységét.¹⁷ Az obstrukció vízként való ábrázolása más bibliai ihletésű rajzon is fellelhető: Apponyi Albert gróf Szent Kristófként tűnik fel, aki az obstrukciós folyón átviszi a csecsemőként ábrázolt Bánffy Dezsőt.¹⁸ Szent Kristóf az utazók, vándorok és hajósok védőszentjének legendája szerint a nagytermetű Kristóf Krisztushoz akart közel kerülni, így felebarátai szolgálatába állt: egy folyón, amelyen nehéz volt az átkelés, botjára támaszkodva vitte át az embereket. Egyszer egy csecsemő is a segítségét kérte, akit az út elején könnyen tudott cipelni, majd egyre nehezebbé vált, s a végén már majdnem elsüllyedt Kristóf, de átért vele a túlpartra.¹⁹ Apponyi ekkor a vámszövetség rendezése kérdésében sietett a kormány segítségére, mivel belátta, és pártját is jobb beletásra bírta, hogy az önálló vámterület megteremtése csak alapos előkészületek után képzelhető el, így elfogadta a vámszövetség ideiglenes szabályozását.²⁰

A bibliai jelenetek mellett számos ókori szcenárió is aktualizáltak a rajzolók. A víz elemi erejét ismét hangsúlyozva Berzeviczy Albert házelnök például Neptunusként igyekszik úrrá lenni az obstrukció-tenger vad hullámain,²¹ s amikor Tiszát 1912-ben házelnökké választották, akkor ő római főistenként, „Mennydörgő Jupiter”-ként látható, s Jupiter attribútumainak egyikével, villámokkal csap le az obstruáló ellenzékiekre.²² Szintén ókori mí-

¹⁴ *Borsszem Jankó*, 1903. december 27. 1.

¹⁵ Kossuth feltételeit idézi: Gratz 2. köt. 1934, 36.

¹⁶ Széll Kálmán alakjáról karikatúrákon lásd Klestenitz 2015, 347–367. A szerző Tisza Istvánról készített tanulmánya is figyelemre méltó: Klestenitz 2016, 175–200.

¹⁷ *Üstökös*, 1903. május 31. 345.

¹⁸ *Üstökös*, 1897. december 26. 619.

¹⁹ Pál et al. 2001, 294.

²⁰ Gratz 1. köt. 1934, 357–358.

²¹ *Kakas Márton*, 1911. október 15. 1.

²² *Bolond Istók*, 1912. június 2. 3.

toszt felhasználó torzképen Apponyi házelnök és Széll tartják a kormány életfonalát, amelyet Kossuth Ferenc készült elvágni „obstrukció”-ollójával. Kossuth a sors istennőinek egyike (Atroposz vagy a római mitológiában Morta),²³ aki elvágja az életfonalát, azaz az obstrukció a Széll-kormány bukásához fog vezetni (ami két hónap múlva be is következett), s Kossuth ehhez csupán a megfelelő alkalomra vár.²⁴

Jellemzően, de nem kizárólag a *Borsszem Jankó*-ban szerepelt Tisza valamelyik antik hősként vagy uralkodóként, ami a kormánypárti lapban kiemelte személyét és törekvéseit politikustársai közül. Egyik rajzán Tisza ókori öltözetben Nagy Sándorként lesújtani készül kardjával az obstrukciós csomóra. Az obstrukció letörése egyelőre gordiuszi csomó, megoldhatatlannak tűnő feladat, és persze az ellenzék is hátráltatja Tiszát, mivel nem engedik, hogy kardját mozgassa,²⁵ azaz ekkor még nem tudja leküzdeni a feladatot. Egy későbbi gúnyrajzon azonban diadalmaskodik, ugyanis legyőzte az ötféjű obstrukció-hidrárt. A karikatúra a nagytermetű hős, Héraklész második próbatételét elevenítette meg. Az ókori víziszörny nemcsak újabb és újabb fejet növesztett, ha az egyiket levágták, hanem mérgező volt a lehelete is, így az egész környéket pusztulással fenyegette.²⁶ A mitológiai történet óriási magaslatokba emeli Tiszát, aki Héraklész erejével és kitartásával bír, az ellenzéki obstrukció pedig olyan szörnyeteg, amely a parlamentarizmus létét fenyegeti.²⁷ Tisza Minótauros ellenfeleként szintén feltűnik: a bika egyik szarvára az „obstrukció” szó került, azaz azt kell Tiszának legyőznie, a fonál, amelynek segítségével kitalál a labirintusból, az pedig a „szabadelvűség”. Az ellenzéki élclap szerint azonban – elődeihez hasonlóan – Tisza ugyancsak el fog bukni, a kép címével ellentétesen nem ő lesz „Az új Tezeusz”,²⁸ mint ahogy az obstrukció letörését sem tekintették a szabadelvű szellemiséghez hűnek.

3. 2. Az obstrukciós helyzet vad- és háziállatként

A Minótauros-jelenethez hasonlóan a bikaviadal is a karikatúrák visszatérő motívuma. Széll Kálmán miniszterelnök a Hortobágyon készül megküzdeni két bikával, az ellenzékkel kötött paktummal és az obstrukcióval, de végül a két bika ugrik egymásnak: Széll még meg tudja akadályozni az obstrukció újabb elhúzódását 1902-ben. A parlamenti harc az indemnitás tárgyalása alatt tört ki 1902. november elején, de Kossuth Ferenc, a Függetlenségi Párt vezetője ekkor még meg tudta győzni a pártot az obstrukció – rövid ideig tartó – felfüggesztéséről.²⁹ Egy másik képen Széll már csak karba tett kézzel nézi, ahogy a feldühödött obstrukció-bikát ingerli ifj. Andrássy Gyula gróf egy sárga-fekete, kétfejű sasos zászlóval,³⁰ ami arra utal, hogy az ellenzék támadása közös ügyeket érintő kérdésben zajlott. Az obstrukciós bika pedig egyre dühösebb, mert hadügyi kérdéseket – amelyet az ellenzék önálló magyar ügyként kívánt megvalósítani – kell tárgyalni. A sárga-fekete szín a dinasztian túl

²³ Kerényi 1977, 29–30.

²⁴ *Bolond Istók*, 1903. április 19. 3.

²⁵ *Borsszem Jankó*, 1903. június 28. 5.

²⁶ Kerényi 1977, 277.

²⁷ *Borsszem Jankó*, 1903. december 13. 11.

²⁸ *Kakas Márton*, 1903. március 1. 3.

²⁹ *Bolond Istók*, 1902. november 9. 5. Indemnitás: a kormány azon jogosultsága, hogy az előző évi költségvetés keretein belül intézze az állam ügyeit addig, amíg meg nem szavazza a parlament az új költségvetést.

³⁰ *Borsszem Jankó*, 1903. február 15. 1.

számos birodalmi intézményt reprezentált. A sárga-fekete zászlóhoz erős ellenérzés tapadt, mint ahogy azt is rendre kifogásolták, hogy e szimbólumok tekintetében nagyfokú kontinuitás figyelhető meg, annak ellenére, hogy 1867-ben egy új államalakulat jött létre.³¹ Ugyanekkor az ellenzéki élclapban is felbukkant egy bikaviadalt ábrázoló jelenet, s ugyancsak Andrássy a torreador, de Széll elbújt gyáván a padsorok között, Fejérváry Géza báró honvédelmi miniszter az, aki a küzdőtéren szemléli a támadó bikát és ellenfelét a sárga-fekete zászlóval.³² Széll miniszterelnöksége alatt terjesztette be Fejérváry a magasabb újonclét-számról szóló javaslatot, amely ismét megindította a tartós obstrukciót 1903 januárjában.

A másik igen gyakran ábrázolt állat már közelebb áll a magyar hagyományokhoz és szokásokhoz: a ló (esetleg szamár) és lovasa több karikatúrán kapcsolatba került az obstrukcióval. Tisza István, az újonnan kinevezett miniszterelnök az, aki a *Borsszem Jankó* reményei szerint, meg tudja ülni a „csökönyös” szamarat, az obstrukciót, meg tudja rendszabályozni az ellenzéket. Politikustársai nem tudták betörni az állatot, a volt kormányfő, Wekerle Sándor, Khuen-Héderváry Károly, a néhány nappal korábban megbukott miniszterelnök és Andrássy már a földön fekszenek.³³ Tiszára azért esett az uralkodó, Ferenc József választása, mert ő is abban bízott, hogy elég motivált és minden képessége adott ahhoz, hogy véget vessen az obstrukciónak Magyarországon: határozott fellépése következtében sikerült olyan intézkedéseket hozni, amelyek szűkítették az ellenzéki obstrukció lehetőségét, vagy legalábbis hatását enyhítették (például: az ülések idejének meghosszabbítása).³⁴ A *Borsszem Jankó* már korábban kifejtette, hogy az ellenzék önkontrolljával kapcsolatban nem ilyen optimista. Egyik képén például egy paripa húzza az obstrukciós szereket, amelybe ijedten kapaszkodik Kossuth Ferenc, s úgy tűnik, túl gyorsan halad a szekér, Rakovszky István néppárti ellenzéki politikus pedig inkább leugrik a száguldó kocsiról.³⁵ Néhány hónappal később már a *Kakas Márton* sem volt annyira bizakodó abban a tekintetben, hogy az opposíció kordában tudja tartani a lovát.³⁶ Kossuthot ugyan nem veti le a hátáról az állat, azonban a sebességet nem a lovas, hanem a ló választja meg, az opposíció különböző frakcióinak vezetői nem tudják teljes mértékben kontrollálni az obstrukciót, párttársaik magatartását.

Ugyanekkor a *Borsszem Jankó* az obstrukció végét jósolta egy döglött lóhoz hasonlítva azt.

³¹ Cieger 2018, 87, 103.

³² *Kakas Márton*, 1903. február 15. 1.

³³ *Borsszem Jankó*, 1903. november 15. 9.

³⁴ Gratz 2. köt. 1934, 34. Tisza miniszterelnöki programbeszédében többször rámutatott arra, hogy elodáztatatlan az obstrukció beszüntetése: „sem a közvélemény, sem az ország érdeke nem kívánja, hogy a t. képviselő urak az ellenzéki akciónak ama, csakis egészen kivételes körülmények által indokolható extrém fegyverével éljenek tovább is, a melylyel hónapok óta vívják az ütközetet”. 1903. november 6-i ülés. *Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. 1903, 284. 1904. november 18-án került sor az első házszabályrevízióra a hírhedt „zsebkendő szavazással”. A módosítójavaslatot Daniel Gábor terjesztette be 1904. november 15-én, ezért a törvény Lex Danielként vonult be a történelembe. Gratz 2. köt. 1934, 52.

³⁵ *Borsszem Jankó*, 1903. április 26. 3.

³⁶ *Kakas Márton*, 1903. november 15. 1.

2. kép. A ráró

A rajzon a ló felett Lengyel Zoltán – az obstrukció egyik vezetője – sopánkodik.³⁷ A torzképen az ellenzéki honatyák cigányként kerültek ábrázolásra: beszédük a cigányokéra jellemző a 19. századi élclapokban, öltözetük szakadt és mezítláb szerepelnek a gúnyrajzon. Ezek mindegyike a cigányok jellemzőnek vélt vonásait, szegénységüket eleveníti fel. Ha politikusokat reprezentáltak cigányként, további sztereotípiák is kapcsolódtak hozzájuk. A cigányokat kriminalizálták a 19. századi élclapokban: gyakran bűnelkövetők mind a képeken, mind pedig a szövegekben (kisebb lopások, átverések, például a lókupecok átejtik a vevőjüket).³⁸ A cigányként ábrázolt politikusokról a negatív benyomást mélyíti az ábrázolásmód, becstelen, erkölcstelen képviselőkként kívánta őket prezentálni a kormánypárti karikatúra.

Az 1910-es években már nem kapott teret ló a kariaktúrákon, hanem helyette – mutatva a modernizációs folyamatokat is – autóban ülő honatyák útját torlaszolja el az obstrukció feliratú kövek. Hazai Samu báró honvédelmi miniszter és a miniszterelnök utaznak a véd-

³⁷ *Borsszem Jankó*, 1903. november 22. 9.

³⁸ A cigányok ábrázolásáról lásd Tamás 2014, 175–180.

erőjavaslatot szimbolizáló gépkocsiban, amelynek tervezett rendelkezései ellen az ellenzék ismét obstrukciót indított.³⁹

3. 3. Harcok, ostromok

Széll 1903-ban úgy dönt, hogy nem száll szembe az obstrukcióval, hanem a kivárás, a „passzív ellenállás” taktikáját folytatja.⁴⁰ Ennek sikertelenségén élcelődik egy ostromjelent: az obstruáló ellenzékiek a várban várják a támadást, a kormánypárti többség azonban nem süti el ágyúját, a katonák (Széll és Fejérváry) csak álldogálnak a fegyver mellett.⁴¹ Polónyi obstrukció-ágyúja azonban elsül az *Üstökös* gúnyrajzán, amit Lengyel Zoltán ujjongva fogad.⁴² Lengyel egy későbbi karikatúrán is örömteli hangulatban került papírra: ő boldogan, Széll szomorúan néz egy puskaporos hordót, amelyben egy gyertya ég obstrukció felirattal. Ha az ellenzéki honatya bírja tovább, s nem alszik ki az obstrukció lángja Széll passzivitási politikájának köszönhetően, akkor a hordó felrobban.⁴³ A következő miniszterelnök, Khuen-Héderváry Károly is arra készül, hogy megostromolja az obstrukció várát, de a támadást – Széllhez hasonlóan – még nem indította el.⁴⁴

A tétova hozzáállás mellett „valódi” ostromok szemtanúi is lehetünk, de a szituáció az eddigiekhez képest fordított: pénzzel ágyúzzák az ellenzékét. A füst és a por – szándékosan – eltakarja, hogy kik lövik ki a nehéz golyókat az „obstrukció” bástyáján álló ellenzéki politikusokra, akik katonai egyenruhában kerültek megjelenítésre (ami szintén különbözik a korábbi ábrázolásmódotól). Az ellenzéki honatyák büszkén állnak a várban, a karikaturista erkölcsi fölényüket is igyekezett demonstrálni. A golyókon olvasható pénzüsszeg sem véletlenszerű: Papp Zoltán függetlenségi képviselőt 10 000 koronával akarta megvesztegetni Szapáry László gróf fiumei kormányzó azért, hogy fejezze be az obstrukciót.⁴⁵ Az ügy 1903 júliusában kitudódott és a Ház elé került, amely vizsgálóbizottságot küldött ki. Ez megállapította, hogy a kormány nem tudott a vesztegetésről, az a fiumei kormányzó magánakciója volt.⁴⁶ Majdnem egy évtizeddel később Lukács László miniszterelnök és Tisza István házelnök is megtámadják seregükkel a várból kifelé hadakozó ellenzékiet, akik ismét cigányként láthatók, üvöltenek és hangszereken is játszanak.⁴⁷

A *Borsszem Jankó* egy korábbi karikatúrájának képi elemei is a verbális küzdelmet jelenítik meg – ekkor az ostrommotívum nélkül –, a képaláírás („A harcz legkimagaslóbb mozzanatai”) háborús helyzetről szól, amely a tisztelt Házat jellemzi. Polónyi óriási szája és a vézna, de igen magas Apponyi mellett a többi veszekedő honatya eltörpül. Az elnök csengője emelkedik még ki a tömegből, amely igen sokszor próbálhatta rendre inteni a képviselőket.⁴⁸

³⁹ *Bolond Istók*, 1911. július 16. 3.

⁴⁰ Gratz 2. köt. 1934, 13.

⁴¹ *Bolond Istók*, 1903. május 24. 5.

⁴² *Üstökös*, 1903. május 10. 295.

⁴³ *Üstökös*, 1903. május 17. 313.

⁴⁴ *Kakas Márton*, 1912. február 18. 1.

⁴⁵ *Üstökös*, 1903. augusztus 2. 487.

⁴⁶ Cieger 2011, 126–127.

⁴⁷ *Borsszem Jankó*, 1912. augusztus 25.

⁴⁸ *Borsszem Jankó*, 1904. november 20. 4.

3. 4. Veszélyes természeti jelenségek

Az obstrukció pusztító, bénító hatásának szemléltetésére – a bibliai özönvíz mellett – más természeti katasztrófákat is bevetettek a rajzolóok. Bánffy Dezsőre sújt le a zivatar heves villámlással („obstrukció”), de a miniszterelnök nem fél a vihartól, mert esernyője („házfel-oszlatás”) megvédi őt,⁴⁹ azaz az *Üstökös* szerint az obstrukció elleni védekezés egyik módja ez lehet. Nagyon hasonló kariaktúra jelent meg évekkel később Tiszáról, aki mosolyogva konstatálja, hogy bár igen rossz az idő, a sűrű, sötét felhőkből csap le az obstrukció villáma, de ő kinyithatja a „feloszlatás”-esernyőjét.⁵⁰

Kevésbé magabiztosan kapaszkodik Széll egy másik torzképen Fejérváry bajuszában, a honvédelmi miniszter pedig egy kétfejű sasos oszlopban, nehogy elvigye őket a jeges ár.⁵¹ Néhány hónappal később árvíz („obstrukció”) idején Khuen-Héderváry pedig egy háztetőn ül, s ott kívánja átvészelni a nehéz időszakot, de a *Kakas Márton* elképzelhetőnek tartja azt is, hogy a gazdát elnyeli a víz, azaz ez a miniszterelnök is belebukik az obstrukcióba (ami nem sokkal később be is következett).⁵² A víz azonban nem csupán áradásként lehet veszélyes: Széll Kálmánt párttársai hagyják befulladni az „Obstrukció”-folyóba.⁵³

Extrémebb természeti jelenség – főként magyar viszonylatban – a vulkánkitörés, mégis különféle hegyalakú emberfejekből törhet ki láva, füstölöghetnek megtestesítendő az obstrukció hosszan elnyúló és elemi erejű hatását. Egy férfi szájából repülnek fel – tűz és porfelhő mellett – különféle kövek feliratokkal („házzsabályok, rendre utasítás”), valamint a házelnök csengője. A beszélő, Bartha Miklós, a *Magyarország* című lap vezércikkírója a férfi homlokán foglal helyet. A háttérben pedig Apponyi és Ugron feje, „vulkánja” füstölög.⁵⁴ Mindhárom ellenzéki honatya a Bánffy elleni obstrukció vezéralakjának számított. Később Széll menekül a budai hegyoldalra, amikor a „Zoltánok” – több tűzhányóból álló hegyei – kitörnek. Több ellenzéki obstruáló képviselő keresztneve volt Zoltán, ami jó alkalmat adott a szójátéokra. A karikatúrát az 1903. május 13-án megrendezett dunai ünnepély ihlette, amelyen részt vett Ferenc József is, tűzijátékokat lőttek fel és színpompásan kivilágították a rakpartot, valamint fényárban úsztak a Dunán a hajók.⁵⁵

⁴⁹ *Üstökös*, 1897. július 11. 329.

⁵⁰ *Üstökös*, 1904. március 6. 145.

⁵¹ *Bolond Istók*, 1903. március 15. 3.

⁵² *Kakas Márton*, 1903. július 19. 8.

⁵³ *Kakas Márton*, 1902. november 9. 1.

⁵⁴ *Bolond Istók*, 1896. december 6. 6.

⁵⁵ *Borsszem Jankó*, 1903. május 17. 5. Az ünnepély célja a turizmus fellendítése volt, ami sikeresnek tekinthető, hiszen az 1896-os millenniumi ünnepségek óta nem vonzott Budapest annyi érdeklődőt, mint erre a programra. Az ötlet Szapáry Pál gróftól származott, s egy másik fontos célt is szolgált: a bevételt jótékonyági intézményeknek és egyesületeknek ajánlották fel. *Vasárnapi Ujság*, 1903. május 17. 321.

3. kép. Dunai ünnepély

3. 5. Koncertek, komédiák

Ha nem szabadtéri ünnepek keretei között kapott teret az obstrukció a gúnyrajzokon, akkor koncerthez is hasonlították a rajzolók, vagy valamilyen hangszeren egyedül játszottak egyes politikusok. A hangszerek lehettek akár kitalált gépezetek is, amelyek minden elképzelhetőnél nagyobb zajt csaptak a parlamentben. Az egyik ilyen képen az ellenzék koncertezik, míg Fejérváry honvédelmi miniszter és Széll izzadva fogják be a fülüket.⁵⁶ Később Polónyi karmester zenekara az „obstrukció”-kottából készül a következő előadásra.⁵⁷ Más alkalommal az ellenzék egy része hegedül, már zavarják a parlamenti munkát, mások később csatlakoznak hozzájuk,⁵⁸ de Polónyi nem hegedűvel, hanem nagybögővel érkezik. Zenélésként jelenítették meg azt is, amikor a honatyák még csak készültek az obstrukcióra,⁵⁹ majd 1911 nyarán ismét Polónyi karmester irányításával zendítenek rá az obstrukciós dallamokra.⁶⁰

Többféle verklis jelenet is látható az obstrukció kapcsán: Tisza István ablaka alatt Bartha Miklós és Justh Gyula muzsikálnak,⁶¹ s a zenét Tisza elviselhetetlennek tartja, fülét befogja. Ugyanígy tesz Hungaria, a Magyarországot megtestesítő fiatal nő is, akinek ablaka alatt ugyancsak ellenzéki képviselő verklizik.⁶² Az *Üstökös* torzrajzán már nem egy kormánypárti képviselő vagy a miniszterelnök nem bírja tovább elviselni a nyikorgó hangszer hangját, hanem Magyarország. A lap azt sugallja, hogy esetleg a közvélemény egy része sem szimpatizálhat már az obstrukcióval.

Cirkuszi szcenárióként, komédiaként is meglevenedett az obstrukció.⁶³ Mindegyik ilyen ábrázolási mód degradálta a parlamenti munkát. 1897-ben „A Sándor-utcai cirkusz”-ban egy obstrukció-elefánttal mutat be attrakciót Justh, az ellenzéki obstrukció egyik vezetője, majd néhány héttel később a *Borsszem Jankó* megünnepeli, amikor az obstrukciót sikerül ideiglenesen beszüntetni: az elefántjelmezből kimásznak az azt mozgató képviselők, így egy ideig folytatódhat a törvényhozó munka.⁶⁴ Bánffy pedig cirkuszi oroszlánszelídítőként szerepel, aki a rá vicsorgó vadállatra szájkosarat akar adni, amelyre a „klotür”⁶⁵ felirat került, azaz a miniszterelnök az élclap szerint úgy akar fellépni az obstrukció ellen, hogy a képviselőktől megvonja a szót a házelnök segítségével,⁶⁶ amit a kortárs opposíció élesen elítélt. Az ellenzék tagjai cirkuszi bohócként (vagy udvari bolondként) láthatók, amikor mindenféle hangszereket hangolnak a következő obstrukcióra: Ugron harmonikaszerű

⁵⁶ *Üstökös*, 1903. április 26. 265.

⁵⁷ *Üstökös*, 1904. június 26. 357.

⁵⁸ *Borsszem Jankó*, 1903. április 19. 10.

⁵⁹ *Kakas Márton*, 1911. június 25. 5.

⁶⁰ *Borsszem Jankó*, 1911. augusztus 6. 1.

⁶¹ *Borsszem Jankó*, 1903. december 20. 1.

⁶² *Üstökös*, 1903. július 26. 471.

⁶³ Nem csupán a harcok, a háborús hasonlatok, hanem a komédia is megjelent Tisza egyik beszédében, amelyet a házszabályrevíziós javaslat tárgyalásakor alig tudott elmondani. Tisza kijelentette az ellenzékre utalva, hogy ők „teszik vásári komédiává e parlamentet. [...] Itt egy marad hátra: vagy sorsára bízni az országot, vagy véget vetni az egész komédiának.” 1904. november 18. *Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. 1904, 273.

⁶⁴ *Borsszem Jankó*, 1897. július 18. 1., *Borsszem Jankó*, 1897. augusztus 8. 5.

⁶⁵ A klotür a vita berekesztését jelenti.

⁶⁶ *Üstökös*, 1897. július 25. 357.

hangszert húz, Bartha Miklós trombitál, Lengyel Zoltán kereplővel készül, Farkas József néppárti politikus pedig csengőket ráz.⁶⁷

Az ellenzék cirkuszi sátra is feltűnik, ahol Kossuth és Apponyi arról beszélgetnek, hogy kevés a bevétel, a műsor nem kifizetődő, pedig zenés számot is hallhatott a nézőközönség, és a háttérben Tisza István fejének elfogyasztását pillanthatjuk meg. A képen ruha nélkül szereplő, valamilyen egzotikusnak tartott nép tagjaként ábrázolt Polónyi kannibállá válik, ami még inkább lealacsonyítja őt és tevékenységét.⁶⁸

3. 6. Elítélendő magatartásformák: mértéktelen evés-ivás

Polónyit azonban nem csupán a fenti karikatúrán bűjtették kannibálbőrbe. Egy másik torz-rajzon az emberevők, Polónyi és Kossuth már elfogyasztották Széllt, csak a volt kormányfő fejét tartja Kossuth a kezében. Polónyi száját nyalogatva levelekkel hizlalja fel az újabb áldozatot, Khuen-Héderváry miniszterelnököt, akit ketrecbe zártak, mozgástere minimális a kép üzenete szerint. Polónyi gyilkos fegyvere, amellyel áldozataival végez, az „obstrukció” feliratú nagykés.⁶⁹

4. kép. Lakoma után és – előtt

⁶⁷ *Borsszem Jankó*, 1912. június 16. 1.

⁶⁸ *Borsszem Jankó*, 1904. december 1. 3.

⁶⁹ *Borsszem Jankó*, 1903. július 5. 5.

A *Kakas Márton* hasonló tematikájú karikatúráján Polónyi, a „skalp-vadász” lefejezte Tiszát és Perczel Dezső házelnököt, fejüket diadalittasan a magasba emeli, szájában pedig fejszéjét, az obstrukciót szorítja.⁷⁰ Az obstruáló ellenzékieket mohónak és könyörtelennek, kulturális szempontból alacsonyabb színvonalúnak, civilizálatlannak, politikailag éretlennek mutatja be elsősorban a kormánypárti élclap azáltal, hogy színesbőrű kannibál törzs tagjaiként reprezentálja őket. A *Borsszem Jankó* véleménye később sem változott, 1912-ben is hasonlóképpen láthatjuk az obstruálókat: ekkor nem tudjuk, kit fogyasztottak el, de csontok hevernek előttük a földön, s „A politikai Dzsungel”-ben – ami már önmagában a parlamenti káoszra utal – fegyvereiket lengetve kiabálnak az ellenzéki honatyák.⁷¹

A kannibalizmus mellett a féktelen mulatozás jeleneivel is degradálták a karikaturisták a politikusokat. Hamvazószerdán, a böjt kezdetekor az opposíció óriási lakomát csapott az egyik torzkép tanúsága szerint, ahol az obstrukciót megtestesítő hölgygel szórakoztak. Az ittas ellenzékiek ábrázolása is leminősítő, de a kocsmái szcenárió szereplőit tovább degradálja, hogy egy dohányzó, mélyen dekolált ruhát viselő nő (az obstrukció) is megtalálható a társaságukban. A kép szélén azonban felbukkan a böjthöz már sokkal inkább kapcsolható eledel Tisza szervírozásában: a házfelosztatást halként találja fel, azaz ezzel fenyegeti meg a mulatozó – obstruáló – ellenzékieket.⁷² Szintén a húsvéti ünnepkörhöz kötődik az a karikatúra, amelyen Széll és Apponyi dohányoznak, egy fogást („pártközi béke”) már befejezett a miniszterelnök, s a függetlenségi Komjáthy Béla újabbat hoz neki („obstrukció”). A lakomák, a farsang végeztével a böjti időszak következik, s ekkor Széllnek már csak az obstrukció-hal marad – üzeni a rajz.⁷³ A *Bolond Istók* képén Kossuth ül az asztalfőn, s óriási gombócokkal kínálja az ellenzéki képviselőket. Ha közelebből szemügyre vesszük az ételt, észlelhetjük, hogy kormánypárti politikusok fejeit falatozzák, azonban egyszerre bekapni nem tudják őket.⁷⁴ 1911-ben pedig verbunkossal és borral hívják táncba – obstrukcióra – egymást az ellenzéki honatyák,⁷⁵ majd az október 8-i számban – utalva az aradi vértanúkra – az „Obstrukciós vértanúk” lakomát tartanak, azonban ők, szemben hős elődeikkel, nem hazafiságukról híresek: pezsgősüveget dobnak a falhoz, és mértéktelenül fogyasztják a Törleyt. Sorsuk, az obstrukció jövője azonban hasonló, mint az 1849-es mártíroké: az ajtóban megjelenik a „házfelosztatás” Kaszásként, aki véget fog vetni a zenés mulatásnak.⁷⁶

A falánság a hét főbűn egyike, így – a mértéktelen alkoholfogyasztással együtt – alkalmas arra, hogy általánosságban bélyegezzenek meg e motívummal bizonyos törekvéseket, mint ahogy az emberevést is visszataszítónak ítéltették.

3. 7. Kiskorúak

Ugyancsak egyes magatartásformák elutasítására alkalmas hasonlítás, ha a politikusok gyermekként jelennek meg. Ez politikai éretlenségüket szimbolizálja, így degradálva a politikai ellenfelet. A *Bolond Istók* karikatúráján a kormánypárti képviselők bukkannak fel kisfiúként, akik a Mikulást szívesen fogadják, de krampuszától félnek, mivel annak nagy

⁷⁰ *Kakas Márton*, 1903. december 6. 1.

⁷¹ *Borsszem Jankó*, 1912. február 18. 1.

⁷² *Borsszem Jankó*, 1904. február 21. 4.

⁷³ *Kakas Márton*, 1903. március 1. 1.

⁷⁴ *Bolond Istók*, 1903. március 15. 7.

⁷⁵ *Borsszem Jankó*, 1911. július 16. 3.

⁷⁶ *Borsszem Jankó*, 1911. október 8. 1.

virgácsán az „obstrukció” felirat olvasható.⁷⁷ Találhatunk olyan karikatúrát is, amelyen Széll és Lukács László pénzügyminiszter láthatók gyermekként, akik elbújtak az ellenzékiek által felfújt óriási „obstructio”-léggömb mögé. A torzrajz azt üzeni, hogy a kormányzat akár fel is használhatja az obstrukciót, elrejtőzhet a mögé, ha számon kéri bizonyos ígéretek, intézkedések végrehajtása kapcsán. A képen a tisztviselők haragja elől – akik fizetés-emelést követelnek – tűnnek el a kormánypártiak.⁷⁸

Máskor maga az obstrukció jelenik meg gyermekként. Az egyik ilyen torzképen a „parlamentarizmus” feliratú tárgyért törte össze a rosszkedvű kisgyerek, aki emiatt számít a fenytetésre.⁷⁹

3. 8. Az obstrukció vége: temetés

1904 októberében – még a Lex Daniel előtt – Polónyi már gyászolja az obstrukciót, sírkövénel folynak a könnyei a temetőben.⁸⁰ A *Borsszem Jankó* rajzán pedig Holló Lajos újságíró, függetlenségi párti politikus mögött helyezik sírjába az obstrukciót.⁸¹ Mindkét karikatúra alatt szerepelő ugyanazon képaláírást a *Bánk báb*-ból idézte a szerkesztő: „Nincs a teremtésben vesztes, csak én!”⁸² A drámában ez a mondat Bánktól hangzik el Gertrúd ravatalán, amikor Bánk II. András királlyal beszélget, s megtudja, hogy feleségét, Melindát is megölték. Mindkét torzkép esetében arra utalhat a szöveg, hogy az obstruáló politikusok többet veszítenek magánál a lehetőségénél, hogy hosszú szónoklatokat mondanak: népszerűségük is csökkenhet, ha nem tudnak kitűnni képviselőtársaik közül.

Más megjelenítési mód is előfordult, például akkor, amikor ellenzéki politikusok viszik a vállukon az obstrukció koporsóját a párhuzamos ülésekről szóló javaslat elfogadását (1903. november 21.) követően.⁸³

4. Összegzés

Az obstrukció ábrázolására sokféle vizuális módszert vetettek be a rajzolóknak, amelyek különböző tematikák kapcsán az évtizedek alatt a degradálás eszközeként kikristályosodtak. Számos példán keresztül megfigyelhettük, hogy az alkotók – bár tartalmi szempontból pártpreferenciák mentén – hasonló vizuális eszköztárral dolgoztak. Az ellenzék az obstrukció letörésében látta a parlamenti jogok, a magyar parlamentarizmus végét, míg a *Borsszem Jankó* az obstrukció folytatásában, az oppozíció magatartásában. A képekkel orientálni, megerősíteni akarhatták olvasóik véleményét, értékítéletét a kialakult belpolitikai válságról, illetve erkölcsi ítéletet is mondtak a honatyák felett, amit például a *Kakas Márton* egyik rajza is összefoglalt. A politikusokat minősíti és a válság mélységét mutatja ez a karikatúra. Egy gyerek a karzatról szemléli a dobokat, sípokat, kereplőket, trombitákat, miközben anyukájához szól: „Mennyit verekedtek! És mennyi sok játék! Anyukám: én képviselő

⁷⁷ Bolond Istók, 1903. december 6. 3.

⁷⁸ Bolond Istók, 1903. május 17. 5.

⁷⁹ Kakas Márton, 1911. október 8. 1.

⁸⁰ *Ústökös*, 1904. október 30. 573.

⁸¹ *Borsszem Jankó*, 1904. március 20. 5.

⁸² Katona 1983, 300.

⁸³ *Ústökös*, 1903. december 13. 781.

akarok lenni!” Bár a kisfiú szimpatizál az egymást püfölő politikusokkal, és irigylő játékszereiket, a parlamenti munkamorálról negatív képet festett a gúnyrajz.⁸⁴

A képi nyelv az obstrukció ábrázolásakor nem sokban különbözik a korszak háborús karikatúráitól, talán azt kivéve, hogy az ellenség egy-egy idegen vonását nem tudták kiemelni (például: a japán–orosz háborúról a 20. század elején olyan rajzok születtek, ahol az ázsiai motívumokat domborították ki), mert belpolitikai küzdőtéren ezek kevésbé releváns szempontok, illetve a különféle hadszínterekre nem utalhattak, mert az állandó volt: a parlament. Emellett a területszerzés és területvesztés szimbólumai hiányoznak az obstrukciót ábrázoló karikatúrákról (például: amputációk vagy térképek). A parlamenti munka, a verbális és a fizikai agresszió a századfordulón már háborús körülményeket idéz a karikaturisták sugallata szerint, a bel- és külpolitikai ellenfelek megjelenítése – úgy, hogy a Monarchia nem vett részt a korszak háborús konfliktusaiban – nem jelentős mértékben tért el egymástól.

Bibliográfia

Források

Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. 18. köt. Budapest, 1903.

Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. 30. köt. Budapest, 1904.

Bolond Istók, 1895–1913.

Borsszem Jankó, 1895–1913.

Kakas Márton, 1895–1913.

Katona 1983 = Katona, J.: *Bánk bán. Dráma öt szakaszban.* Jegyz. Orosz László. Budapest.

Üstökös, 1895–1913.

Vasárnapi Ujság, 1903.

Szakirodalom

Buzinkay 1983 = Buzinkay G.: *Borsszem Jankó és társai. Magyar élclapok és karikatúráik a XIX. század második felében.* Budapest.

Cieger 2011 = Cieger A.: *Politikai korrupció a Monarchia Magyarországon, 1867–1918.* Budapest.

Cieger 2016 = Cieger A.: *Küzdelem az arénában. Az erőszak szerepe a magyar parlamenti politizálásban a dualizmus korában.* *Aetas* 1: 102–131.

Cieger 2018 = Cieger A.: 1867 szimbolikus világa. A dualista állam önreprezentációja a magyarországi nyilvánosságban. In: *1867 szimbolikus világa. Tanulmányok a ki-egyezés koráról.* Uő. Budapest, 79–110.

Gratz 1934 = Gratz G.: *A dualizmus kora. Magyarország története, 1867–1918.* 1–2. köt. Budapest.

Kerényi 1977 = Kerényi K.: *Görög mitológia.* Budapest.

Klestenitz 2015 = Klestenitz T.: *Dicsimnuszok és karikatúrák. Széll Kálmán alakja a kortársak szemével.* In: *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve.* Szerk. ifj. Bertényi I. Budapest, 347–367.

⁸⁴ Kakas Márton, 1912. szeptember 22. 5.

- Klestenitz 2016 = Klestenitz T.: Tisza István alakja a karikatúrák tükrében. In: *Tisza István, két korszak határán*. Szerk. ifj. Bertényi I. Budapest, 175–200.
- Kun 1907 = Kun J.: *A parlamenti házszabályok. Politikai tanulmány*. Budapest.
- Pál et al. 2001 = Pál J. et al.: *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. Budapest.
- Pesti 2016 = Pesti S.: Tisza István küzdelmei a parlamentarizmus körül. In: *Tisza István, két korszak határán*. Szerk. ifj. Bertényi I. Budapest, 51–69.
- Tamás 2014 = Tamás Á.: *Nemzetiségek görbe tükörben. 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon*. Pozsony.

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

A *De administrando imperio* 38. fejezetének forrásai

The 38th chapter of the *De administrando imperio*. The study focuses on the origin of the sources of chapter 38 (Turk/Hungarian) of the *De administrando imperio* (DAI) of Byzantine Emperor Constantine VII. According to the preliminary phrase (“It is worth knowing that” or “That”) and the content of the chapter (Hungarian and Khazar information), and possible informants, one can count with Hungarian, Khazar or Khazar/Kabar sources. These include the possible report of Nicetas Scleros in 894–895, the report of cleric Gabriel (chapter 8th) from about 900-s, and the information from the Hungarian embassy of Bulcsu karchas and Termacsu (great grandson of prince Árpád) from 948 (chapter 40th). Besides, the information might come from Khazar sources through Byzantine source (the Byzantine embassy of Constantine-Cyrril in 861 to Khazaria) or from the joining Khazar/Kabars (chapter 39th). The author of the paper emphasizes the importance of the embassy of Gabriel and the possibility of the Kabar source, besides the Hungarian tradition represented by Termacsu and Bulcsu.

Keywords: *De administrando imperio*, Constantine Porphyrogenetos, Nicetas Scleros, Gabriel, Bulcsu and Termacsu, Constantine /Cyrril, Khazar Empire and Kabars

A VII. (Bíborbanszületett) Kónstantinos bizánci császár (944–959) által 950 körül összeállított A birodalom kormányzása (*De administrando imperio*: DAI) címen ismert kompiláció alapvető forrása a műben *türk* (türk), kétszer *savartoi asfaloi* néven említett magyaroknak.¹ Jelen tanulmány azt a kérdést vizsgálja, hogy a 38. (magyar) – és ehhez kapcsolódóan a 39. (kabar) és a 40. (kabar és magyar) caputok – információi milyen további kútfőkből származhatnak. Hangsúlyoznom kell, hogy csak feltevéseket fogalmazhatunk meg a DAI legrégebbi, 11. század végére tehető másolata és kritikai kiadása szövegének egyes frázisai, tartalma és magában e munkában és más korabeli forrásokban levő utalások alapján a lehetséges szóbeli és/vagy írásbeli információkra, informátorokra vonatkozóan.²

A 38. fejezet a következőket tartalmazza. A turkok (magyarok) régen Kazáriához közel telepedtek le az első vajdájukról Levediának nevezett, a Chidmas vagy Chingilis folyók területén. A hét nemzetségre (*geneai*) tagolódó turkoknál vajdák voltak, közülük az első Levedi. A kazárokkal együtt laktak három esztendeig és együtt harcoltak velük minden

¹ A *De administrando imperio* kiváló kutatástörténeti összefoglalására legutóbb vö. Bollók 2017, 1291–1315.

² A legrégebbi másolatra lásd Codex Parisinus Graecus 2009; kritikai, bilingvis (görög, magyar) kiadására lásd DAI 1950; DAI 2003.

háborújukban. Együtt harcolásukért (*symmakhia*) Kazária kagánja előkelő feleséget adott Levedinek, hogy utóda szülessen, de nem született gyermeke e házasságból. Egy kangar (besenyő)–kazár háborúban a kangarok vereséget szenvedtek és a turkok földjére telepedtek. A háborúban a turkok serege vereséget szenvedett és kettészakadt. Az egyik rész kelet felé (Perzsia vidékére), a másik rész Levedivel nyugatra (Etelközbe) vonult, ahol „most” a besenyők laknak. Levedit magához hívatta a kagán, és fejedelmi címet (*arkhón*) ajánlott neki engedelmesség fejében. Levedi elhárította a magas méltóságot azzal, hogy nincs elég ereje (*adünatos*), és egy másik vajdát, Álmost vagy annak fiát, Árpádot ajánlotta. A kagán követeket küldött a turkokhoz, akik megbeszélték ezt, és kazár szokás és törvény szerint pajzsra emeléssel tették fejedelemmé az alkalmas (*ikanos*) Árpádot. Ezután a besenyők elűzték a turkokat Árpád fejedelemmel, akik Nagy-Morávia lakóit üzték el, és letelepedtek ott. A caputban szerepel még, hogy azóta nem veszik fel a harcot a besenyőkkel, és fenn tartják a kapcsolatot a keleten levő szavartokkal. Végül az egykori turk, mostani besenyő szállásterület folyóit sorolja fel (Varukh/Dnyeper, Trullosz/Dnyeszter, Kubu/Bug, Brutos/Prut, Seretos/Szeret).³

A 38. fejezet ismertetése után a szöveg egyes frázisai, tartalma és a DAI belső kútfői elemzését, valamint a bevonható külső források vizsgálatát kell elvégeznünk. A kónsztantinoszi szöveg filológiai kutatásában régóta axiómának számít, hogy a DAI-ban gyakran használt „tudnivaló, hogy” (*isteon oti*), vagy röviden csak „hogy” (*oti*) akkor szerepel, ha egy új információt vezet be.⁴ Az ominózus 38. caput elején (38/3) találunk egy rövidített „hogy” (*oti*) kifejezést,⁵ majd a végén, a folyók felsorolásának elején (38/66) egy másik ilyen frázist.⁶ A legközelebbi ilyen, immár teljes formula, a „tudniillik, hogy” (*isteon oti*) a 39. (Kabar) fejezet elején (39/3) bukkan fel.⁷ Ez a bevezető frázis ugyanakkor nem szerepel a kabar és turk törzsekről szóló vegyes, 40. fejezet elején. Felbukkan ugyanakkor teljes formában („tudnivaló hogy”) a 40. fejezet közepétől hat ízben: a gyula (*gylas*) és karha (*karkhas*) tisztségek kapcsán, (40/51–52),⁸ Árpád nagyfejedelem (*megas arkhón*) fiai (40/53–55),⁹ unokái (40/56–59),¹⁰ majd élő unokái; Falicsi fejedelem, Tas és Taksony (40/60–62) felsorolásakor,¹¹ a 948-ra tehető konstantinápolyi magyar követség, Teveli fia,

³ A 38. fejezetre lásd Codex Parisinus Graecus 2009. fol. 108. vers. 11–fol. 112r. vers. 12; DAI 1950, 170–175; DAI 2003, 170–175; Moravcsik 1984, 42–45.

⁴ Bury 1906, 538–539; Jenkins 1962, 145–146; Moravcsik 1983³, 363.

⁵ Codex Parisinus Graecus 2009. fol. 108v vers. 13; DAI 1950, 170–171; DAI 2003, 170–171; Moravcsik 1984, 42.

⁶ Codex Parisinus Graecus 2009. fol. 112r vers. 2; DAI 1950, 174–175; DAI 2003, 174–175; Moravcsik 1984, 45.

⁷ Codex Parisinus Graecus 2009. fol. 112r vers. 14; DAI 1950, 174–175; DAI 2003, 174–175; Moravcsik 1984, 46.

⁸ Codex Parisinus Graecus 2009. fol. 115v vers. 1–3; DAI 1950, 178–179; DAI 2003, 178–179; Moravcsik 1984, 49.

⁹ Codex Parisinus Graecus 2009. fol. 115v vers. 4–7; DAI 1950, 178–179; DAI 2003, 178–179; Moravcsik 1984, 49.

¹⁰ Codex Parisinus Graecus 2009. fol. 115v vers. 7–13; DAI 1950, 178–179; DAI 2003, 178–179; Moravcsik 1984, 49.

¹¹ Codex Parisinus Graecus 2009. fol. 115v vers. 13–16; DAI 1950, 178–179; DAI 2003, 178–179; Moravcsik 1984, 49.

Termacsu és Bulcsú harmadik fejedelem (karha) kiemelésekor (40/63–65),¹² végül pedig Kál/Káli karha és fia, Bulcsú karha, valamint a gyula tisztségeinek megemlézésekor (40/66–68).¹³ Egyértelmű, hogy a hat kurrens információ kizárólag Árpád dédunokájától (Termacsu–Tormás) és a vele érkező Bulcsú karhától származik; ezen belül az Árpád-dinasztiával kapcsolatosak, Termacsuhoz, a karha tisztséghez kötődőek pedig Bulcsúhoz kapcsolhatók.¹⁴ Az is igen valószínűnek tűnik a fentiek alapján, hogy nem mindig új információs forrásról, informátorról van szó a fentiek kapcsán. A történeti kutatás ugyanakkor a 38. fejezetet alapvetően két részre bontotta és két forrásból eredeztette. A jóval nagyobb rész (38/3–65) a magyarok genealógiáját mesélte el, a jóval kisebb rész pedig (38/66–71) a besenyők, korábban a turkok (magyarok) szállásterületének folyóit ismertette. Mindazonáltal Moravcsik Gyula megemlégte, hogy a nagyobb rész egy vagy több forrásra mehet vissza.¹⁵ A fenti bevezető kifejezések alapján egy forrásból származó többnyire lineáris magyar történetet rekonstruáltak.¹⁶ Felmerült ugyanakkor e kezdő formuláktól függetlenül, hogy a 38. caput két jelentésre vagy forrásra mehet vissza. C. A. Macartney és H. Grégoire is két, párhuzamos híradást tételezett fel.¹⁷ Jómagam a 38. fejezeten belül két kazár (vagy Levedi) történetet különítettem el, amelyeket alapvetően magyar forrásra visszamenő, bizánci lejegyzésű történetekként értelmeztem. A magyaroktól származó, lehetséges bizánci információk között említettem Nikétas Skléros 894–895-re tehető al-dunai követségét, Gábrriel klerikosz 10. század első évtizedéből származó turkiai követségét, illetve Bulcsú és Termacsu 948 körüli bizánci látogatását.¹⁸ Úgy vélekedtem korábban is, és álláspontom nem változott, hogy önmagában a „tudnivaló, hogy” vagy a „hogy” frázis ugyan kiemel egy információt, de korántsem biztos, hogy új forrásra utal; továbbá e formulák hiánya ellenére is származhatnak más forrásokból egyes híradások.¹⁹ Igaz ez a 38. fejezet tudósítására is, amelynek nagyobb része (38/3–65) is eredhet több forrásból.

A 38. caput lehetséges forrásai kérdéskörében tehát szükséges nemcsak a formai, hanem a tartalmi elemzés is; illetve meg kell keresni a DAI-ban található belső, valamint a külső kútfőket. A 38. fejezet tartalmát tekintve egyaránt származhat magyar, a magyarokhoz csatlakozott kazár-kabar, vagy kazár forrásból, természetesen bizánci közvetítéssel. A szakirodalomban általánosan elfogadott, domináns álláspont szerint magyar információkkal, informátorokkal számolhatunk. A magyar eredet mellett szól az, hogy a magyarok származását – a caput elején szereplő fejezetcím szóhasználatára szerint a turkok népének genealógiáját (*genealogias tou ethnous tón Tourkón*)²⁰ – ismerteti, korai történetüket mutatja be.

¹² Codex Parisinus Graecus 2009. fol. 115. vers. 16–fol. 116r vers. 2; DAI 1950, 178–179; DAI 2003, 178–179; Moravcsik 1984, 49.

¹³ Codex Parisinus Graecus 2009. fol. 116. vers. 2–6; DAI 1950, 178–179; DAI 2003, 178–179; Moravcsik 1984, 49.

¹⁴ Tóth 2001, 133; Tóth 2010, 11–12.

¹⁵ Jenkins 1962, 145–146.

¹⁶ Vö. Kristó 2005, 5–6.

¹⁷ Macartney 1930, 98–108; Grégoire 1937, 633–635.

¹⁸ Tóth 1998, 132; Tóth 2011, 110; Tóth 2016, 76.

¹⁹ Tóth 2001, 113; Tóth 2020, 10–12; e magyar forrásokat említette Harmatta 1984, 425; vö. még Zimonyi 2014, 118–119.

²⁰ Codex Parisinus Graecus 109. fol. 108v vers. 11–12; DAI 1950, 170–171; DAI 2003, 170–171; Moravcsik 1984, 42.

Szól szervezetükről (hét *genea* – *nemzetség/törzs*), vezetőikről (*Boebodoi*-vajdák), említi első vezetőjüket, Levedit, pozitív jellemzést ad róla (nemes, értelmes, vitéz). Megemlékezik gyermektelen kazár házasságáról, majd a fejezet második felében Levedi kazáriai látogatása kapcsán „lemondásáról” a kagán által felajánlott fejedelmi címről. Szerepel a *caputban* a Levedi által a fejedelmi címre ajánlott másik vajda, Álmos és annak fia, Árpád. Kettejük közül a kagán követi jelenlétében a pozitívan jellemzett Árpádot választják meg pajzsra emeléssel. A szöveg szerint a besenyők Árpádot űzik el népével együtt, akik ezután telepednek a morvák földjére. A *caputban* találhatóak szállásterületeik nevei (Levedia és Etelköz), régi nevük (savartoi asfaloi), amelyet a keletre szakadt töredék őriz. Az egész *caput* személyessége, elsősorban Levedi kapcsán – különösképpen a kagánnal folytatott, szó szerint idézett párbeszéde²¹ – egyfajta magyar dinasztikus történetre gondolhatunk, illetőleg az Árpád-dinasztia legitimációs történeteként is értelmezhetjük.²² Gyanús lehet ugyanakkor, hogy kizárólag két külföldi reláció szerepel; a domináns kazár szövetség, illetve a besenyőkkel való háborúskodás.

Milyen belső, a DAI-ban is szereplő forrás jöhet szóba a tudósítás kapcsán? Első helyen említendő a 948-ra tehető magyar követség VII. Kónstantinos császár udvarában, amelyről a DAI 40. fejezetében olvashatunk.²³ A 40. fejezet kurrens, 10. század közepéről eredő tudósításai kizárólag Árpád dédunokája, Termacsu (Tormás), illetőleg Bulcsú karha tájékoztatásával állhatnak kapcsolatban. Termacsu okkal vehető gyanúba a 38. fejezet második felében szereplő etelközi fejedelmválasztás leírását illetően dédapja, Árpád pajzsra emelése, érdemei hangsúlyozásakor. Levedi kazáriai látogatását és a kagánnal folytatott párbeszédét is értelmezhetjük Árpád-házi dinasztikus hagyományként. A másik, DAI-n belüli forrást a Gábiel-követség jelenti, amelyről a DAI 8. fejezete számol be (8/23–32). Eszerint Gábiel a bizánci császár nevében arra szólította fel a turkokat (magyarokat), hogy űzzék el az egykori szállásaikon lakó besenyőket, hogy amikor a császár küld hozzájuk, rendelkezésére álljanak. Erre a magyarok összes fejei felkiáltottak, hogy „mi nem kezdünk harcolni a besenyőkkel, mert nem bírunk velük harcolni, minthogy nagy ország az, nagyszámú nép és gonosz fickók; többé ilyen beszédet ne mondj nekünk, mert nem kedvünkre való az.”²⁴ Gábiel jelentése alapul szolgálhatott a 38. fejezet, továbbá a 39. (Kabar) és a „vegyes”, 40. fejezet első fele összeállításakor.²⁵ Már J. B. Bury okkal feltételezte, hogy Gábiel követsége és jelentése volt a forrása Kónstantinos feljegyzésének a 38. fejezetben a magyarok korai történetéről, a magyarok és a besenyők vándorlásáról.²⁶ A bizánci követ küldetésének időpontja kérdéses, de feltehetően a magyar honfoglalás utáni időszakra tehetjük, nézetem

²¹ Moravcsik Gyula szerint „Levedi szavaiban, ha hitelesek, a magyar nyelv görögre fordított legrégibb emlékét kell látnunk”, lásd Moravcsik 1984, 44. 25. jegyzet. A „csúcstalálkozó”, a párbeszéd és az ún. kagáni ajánlat részletes elemzésére vö. Tóth 2016, 149–157.

²² Az Árpád-ház legitimációs történetére lásd Róna-Tas 1996, 321–326.

²³ DAI 40/63–65; vö. Codex Parisinus Graecus 2009. fol. 115v. vers. 16–fol. 116r vers. 2; DAI 1950, 178–179; DAI 2003, 178–179; Moravcsik 1984, 49.

²⁴ A Gábiel-követségre lásd Codex Parisinus Graecus 2009. fol. 12r vers. 12–fol. 12v vers. 14; DAI 1950, 56–57; DAI 2003, 56–57; Moravcsik 1984, 36–37; elemzésére lásd Tóth 2016, 365–366.

²⁵ Tóth 2016, 77.

²⁶ Bury 1906. 565: „the embassy of Gabriel ... and his report was the source of Constantine's notices of the wanderings of the Magyars and Patzinaks.”

szint Bölcs Leó (886–912) korára, a 10. század első évtizedére.²⁷ Bölcs Leó kora mellett szól az a körülmény, hogy a bizánci császár mintegy rendelkezni óhajtott a magyarokkal, vélhetően a 894–896 közti bizánci–bolgár háborúban felbérelt szövetségesként való részvételük alapján, és maga Leó császár is *Taktika* című művében szövetségesként tüntette fel őket. Emellett a besenyőktől való félelem is egy közelebbi időpontot sejtet.²⁸ Gábrieltől származhat a 38. fejezet híradásainak egy része, illetőleg a besenyőktől elszenvedett vereségek leírása, hiszen a bizánci császár ajánlata éppen a besenyők megtámadására vonatkozott, és az elutasító választ indokolhatták meg részletesebben a magyar vezetők a Gábrielnek később adott tájékoztatással. A Gábriel-féle jelentés tartalmazhatta a besenyő támadáson kívül a magyarok régi történetét, illetőleg a kabarokról szóló híradást a 39. fejezetben. Mindenképpen Gábriel jelentésére vezethető vissza a 40. fejezet leírása az új, Kárpát-medencei szállásterületről, Turkiáról és öt folyójáról (Temes, Maros, Tutsiz, Körös, Tisza).²⁹

A DAI magyar vonatkozású, belső forrásai közé sorolhatjuk a kabarokról szóló rövid, 39. fejezetet is. Igaz, hogy ennek forrásául nemcsak a magyarokat, hanem a kazárokat vagy magukat a kazár-kabarokat is feltételezhetjük, természetesen bizánci közvetítéssel (például Gábriel követsége). Az ominózus fejezet közli a kabarok kazár származását, a kazár kormányzat elleni sikertelen felkelésüket, majd egy részük csatlakozását a turkokhoz (magyarokhoz), együttes letelepedésüket a „besenyők földjén”, összebarátkozásukat és nyelvi kapcsolataikat. A közös harcokban való kiemelkedésük és előljárásuk (*proexarkhein*) miatt első törzsekké emelték őket. A kabarok három nemzetségében (*trisi geneais*) egy fejedelem (*arkhón*) volt.³⁰ A magyarokhoz csatlakozó kabarokról a Salzburgi Évkönyvek 1921-ben felfedezett folytatása emlékezett meg Cowari néven egy ausztriai (Ostmark), a magyarokkal (Ungaris) közös, a 881-es évnél bejegyzett kalandozásuk kapcsán.³¹ A kabarokkal kapcsolatban is majdnem minden kérdés vitatott; felkelésük oka, időpontja, származásuk, szervezetük, politikai, katonai és nyelvi szerepük (kétnyelvűség) a magyar törzsszövetségben, asszimilációjuk, kapcsolatuk a későbbi Árpád-kori népességgel (székelyek, kálizok).³² A kabar csatlakozás *terminus ante quem*-jének tekinthető 881-es évszámot legutóbb okkal kérdőjelezte meg Szántó Richárd, aki filológiai és más érvek alapján tíz évvel későbbre, 891 augusztusára keltezte az eseményt.³³ A többnyire katonai segédnépnek feltételezett kabar törzsek szerepével és nyelvi befolyásával kapcsolatban újabban is fontos felvetések születtek.³⁴ A kazár-kabar forrás lehetőségét fel lehet vetni nemcsak a 38., hanem a 39. és a

²⁷ Tóth 2016, 76–78, 366.

²⁸ Tóth 2016, 366.

²⁹ A DAI 40/ 27–44; Codex Parisinus Graecus 2009. fol. 114r vers. 12–fol. 115r vers. 8; DAI 1950, 176–179; DAI 2003, 176–179; Moravcsik 1984, 48. A Turkia leírás elemzésére további irodalommal lásd Tóth 2016, 395–400; Gábriel jelentésére vezette vissza Turkia szállásterületének leírását Róna-Tas 1996, 271.

³⁰ A DAI 39. fejezetére (39/1–14) vö. Codex Parisinus Graecus 2009. fol. 112r vers. 13–fol. 112v vers. 18; DAI 1950, 174–175; DAI 2003, 174–175; Moravcsik 1984, 46.

³¹ *Primum bellum cum Ungaris ad Weniam, secundum bellum cum Cowaris ad Culmite*. Vö. Klebel 1921, 37; MGH SS XXX/2 1934, 742; magyar fordítását lásd HKIF 209.

³² Összefoglalóan a kavarok (kabarok) történetére további irodalommal Tóth 2016, 298–341.

³³ Szántó 2018, 271–281.

³⁴ A kabarok politikai, katonai és kulturális, nyelvi szerepét jelentősnek ítélte Uhrman 2003, 280–287; Howard-Johnston 2007, 188–190; Tóth 2016, 335–341; Juhász 2017, 21–24, 27, 43–44; Juhász 2019;

40. fejezet első fele vonatkozásában is. A 38. fejezet magyar–kazár kapcsolatokra vonatkozó részletei származhattak a kabaroktól is, akik akkor még nem szakadtak el a kazár birodalomtól.³⁵ Így például a magyarok és kazárok háromévesre tett együttélésére és együtt harcolására vonatkozó passzus rokonítható a kazár-kabarok 39. fejezetben említett háborúban tanúsított kiemelkedő szerepével, élenjárásával. Ebben az esetben a 39. fejezetben említett kazár polgárháborút e közös katonai akciók utánra kell helyoznunk. Mivel a DAI egyértelműen mozaikokból áll, így nem kell ragaszkodnunk sem a 38., sem pedig a 39. caput esetében egy merev, időbeli linearitást követő rekonstrukcióhoz. A kazár-kabar információkat a magyarokról közvetíthették a bizánci követek, a bizánci–bolgár háború korából (894–896) Nikétas Skléros vagy Gábiel (10. század első évtizede).

A magyar és a kazár-kabar kútfők kapcsán utalnunk kell a DAI-n kívüli lehetséges külső forrásokra is. György barát krónikájának folytatását (Georgius Monachus Continuatus) említhetjük, aki 960 körüli munkájában Bölsz Leó kori híradás alapján arról szólt, hogy a bizánci császár az ellene támadó Simeon bolgár uralkodó ellen felbérelte a magyarokat. Követe, Nikétas Skléros hadihajókkal ment a Dunához (Al-Duna) és találkozott a magyarok fejedelmeivel, Árpáddal és Kuszánnal. A bizánci szövetségben folyó magyar kalandozó akció kezdetben sikeres volt, végül azonban vereséggel zárult.³⁶ Nikétas feltételezhető jelentése is tartalmazhatott olyan, a magyarokra (jelesen Árpádra), vagy akár a kabarokra vonatkozó információt, amely bekerülhetett a DAI 38. fejezetébe vagy a kabarokról szóló 39. fejezetbe, esetleg a kabarokat újra megemlítő és a bulgáriai kalandozásról megemlékező vegyes 40. caputba. Idesorolhatjuk a Konstantin (Cyrill)-legendát is, amikor 860–861-ben bizánci követség ment Kazáriába, s a Krím félszigetet elhagyva ugrikba (magyarok) ütközött, akik tovább engedték a követeket.³⁷ Ebben az esetben kisebb a valószínűsége, hogy Konstantin (Cyrill) magától a magyaroktól szerzett volna érdemi információkat, inkább a kazár közvetítésű tudósítás valószínűsíthető.

Az eddigieket összegezve: 861 táján (Konstantin/Cyrill-féle követség), 894–895 folyamán (Nikétas Skléros Árpáddal és Kuszánnal tárgyaló követsége), a 10. század első évtizedében (Gábiel turkiai követsége), illetve 948-ban (Kónstantinos udvarában Bulcsú és Termacsu követsége) magyar vagy kabar eredetű, bizánci közvetítésű kútfőkkel számolhatunk a 38., valamint a 39. és 40. fejezet esetében.³⁸ A 38. fejezet forrásaként a kutatásban leginkább Árpád dédunokáját, Termacsut vagy Bulcsút vették számításba. A 38. fejezet második részében Árpád fejedelemmé választása, pajzsra emelése kapcsán indokolt lehet az az általánosan elfogadott feltevés, hogy e tradíciót éppen a dédunoka közvetíthette. Hóman Bálint igyekezvén egyeztetni a kónstantinosi (Árpád pajzsra emelése kazár kezdeményezésére) és az anonymusi történetet (Álmos vérszerződéssel való megválasztása) úgy vélekedett, hogy „a fejedelmválasztás helye, időpontja s az első fejedelem személye tekintetében, Konstantinosz jó forrásra – Árpádházi Tormás elbeszélésére – támaszkodó előadásának kell

az álláspont kritikájára, a hagyományos kabar alárendeltség hangsúlyozására legutóbb lásd Kordé 2019, 42–50.

³⁵ A szakirodalomban olyan nézettel is találkozunk, amely utólagos, dinasztikus kitalációnak minősítette a kazár polgárháborút, és a kabarok vezető szerepét hangsúlyozta a magyar törzsek megszervezésében a Kaganátus megbízásából, lásd Howard-Johnston 2007, 188–190.

³⁶ Moravcsik 1984, 59; HKÍF 147–148; a bizánci–bolgár–magyar háborúra lásd Tóth 2016, 372–382.

³⁷ HKÍF 160.

³⁸ Jenkins 1962, 146; Harmatta 1984, 425; Kristó 1996, 97–98; Tóth 2016, 76–77.

hitelt adnunk.” Feltevése szerint Álmos gyula fiát, Árpádot választották meg örökös fejedelemnek előbb a vérszerződés, majd a kazár pajzsra emelés szertartásával.³⁹ Györffy György megkérdőjelezte a *caput* tudósításának hitelességét, amely „minden valószínűség szerint a Bizáncba látogató Tormás – Árpád unokája (sic!) – és társa, Bulcsu Karchas közlésére vezethető vissza.”⁴⁰ Jóllehet Györffy látszólag némi szerepet juttat a 38. fejezet elbeszélésében Bulcsú karhának is, valójában a tévesen Árpád unokának titulált Tormás nyakába varrja a 38. fejezet szerinte félretájékoztató közléseit. Öt pontban sorolja fel ellenvetéseit, amelynek értelmében Levedi kündü és fia, Kurszán kündü (904. évi haláláig) uralkodott, és csak utána ragadta magához a hatalmat Álmos gyula fia, Árpád.⁴¹ Györffy felfogása szerint a DAI „Tormás közlésén nyugvó 38. fejezetének az Árpád-ház uralma kezdeteire vonatkozó közlése ... nem tekinthető másnak, mint egy nomád fejedelmi megbízott megtévesztő előadásának, ezúttal a császári elismertetés elnyerése céljából.”⁴² Kristó Gyula szerint régi felismerés, hogy „a 38. *caput* azoknak a magyar előkelőknek – Termacsunak, Árpád dédunokájának és Bulcsúnak – az információjából származik, akik a X. század közepe táján Konstantinápolyban jártak. Mivel a hírek magyar származása nyilvánvaló, ez kedvezőtlenül hatott a konsztantinoszi fejezet forrásértékének meghatározására.”⁴³ Kristó véleménye szerint a 38. fejezet, akárcsak a 37. és 39. fejezet, önálló és egységes információs készletet tartalmaz, egyetlen forrásból.⁴⁴ Kristó más munkájában a 38. fejezetet alapvetően 10. századi magyar informátorok által közvetített híryanagy gyűjtőmedencéjének tekintette, nem zárva ki egy-egy információ (például a Chidmas és Chingilus folyók) közvetlen bizánci forrásának lehetőségét sem.⁴⁵ Kapitánffy István azt feltételezte, hogy nemcsak 10. századi magyar informátoroktól (Bulcsúék) szerzett híradásokról van szó benne, hanem „9. századi, nagyjából kortárs bizánci feljegyzések (követjelentések) eredményeit dolgozták be a munkába.”⁴⁶ Utóbbi feltevés problémája, hogy nem tud konkrét 9. századi bizánci követjelentést említeni. Jómagam legutóbb azt az álláspontot hangoztattam, hogy „a 38. fejezet a 10. század közepi magyar szájhagyományt is tükrözheti, de ugyanennyire feltételezhető a 9. század végére, 894 tájára (Nikétász Szklérosz), és főleg a 10. század első évtizedére (Gábiel klerikosz) tehető bizánci követségek, Bölcs Leó korabeli híryanagy.” A 38. fejezet nagyobbik része – függetlenül az új információt bevezető szokásos „tudnivaló, hogy” frázistól – „nemcsak két, némileg különböző magyar hagyományt ötvözött egymásba, hanem más forrásokból származó bizánci értesülések is bekerülhettek.”⁴⁷

A kutatásban a kezdetektől felmerült az a lehetőség, hogy a magyarokra vonatkozó híradások egy része a kazároktól származik. Mivel ez a hipotézis 1945 után Bollók Ádám és B. Szabó János 2017-ben napvilágot látott kitűnő tanulmányáig szinte eltűnt a történeti

³⁹ Hóman – Szekfű 1928, 71–72.

⁴⁰ Györffy 1959, 157.

⁴¹ Györffy 1959, 159–160.

⁴² Györffy 1959, 159.

⁴³ Kristó 1980, 23.

⁴⁴ Kristó 1996, 98.

⁴⁵ Kristó 2005, 7.

⁴⁶ Kapitánffy 1997, 39, 41; megfontolandó nézetnek minősítette feltevését Bóna 2000, 15–16; elfogadta Farkas 2015, 268; lásd még Bollók 2017, 1291–1292; kritikájára vö. Kristó 2005, 5–9.

⁴⁷ Tóth 2016, 78.

kutatásból, munkájuk alapján áttekintést adok a kérdés historiográfiájáról is.⁴⁸ Előbb 1848-ban Selig Cassel vetette fel, hogy a Levediről szóló tudósítás „csak egy kazár forrás feltételezésével” magyarázható, nyomában pedig 1857-ben Karl Freiherrn von Czoernig utalt kazár tendenciózusságra.⁴⁹ A magyar tudományosságban Szabó Károly 1860-ban megjelent, könyvméretű tanulmányában leszögezte, hogy a 38. fejezetben „Konstantinnak ezen egész őstörténetünkre vonatkozó fejezete a khazar forrásból eredés bélyegét kézzelfoghatóan magán viseli.”⁵⁰ Szerinte „a magyarokról tüzetesen szóló 38. és 40-dik fejezet közül a két első, melyben a császár őseinknek mai hazánkba költözésük előtti múltját, lebediai, és etelközi lakásukat, a khazarokkal való viszonyukat, a besenyők által elszenvedett vereségeiket, és a kabaroknak hozzájuk csatlakozásokat írja le, a khazar forrásból eredés bélyegét több helyen mintegy homlokán viseli.” Hozzátette, hogy mind a besenyők általi kétszeri kiveretést „s Árpád választását elbeszélve, a túlságos fontossággal emlegetett khazar befolyásról bizonyosan nem így nyilatkozott s a vérszerződésről kétségtelenül megemlékezett volna.” Szerinte „a császárt az események színezésében csak khazar, s talán a besenyőkkel való viszonyaink illetőleg besenyő tudósítás vezette, mely két nemzettel, mint munkájának több” helye is bizonyítja, „a byzanci udvar a legszorosabb összeköttetésben volt.”⁵¹ Szabó Károly tehát nemcsak kazár, de besenyő forrást is feltételezett a 38. fejezet esetében, és általánosságban hivatkozott a kazár–bizánci és besenyő–bizánci diplomáciai kapcsolatokra, mint a 38. fejezet híradásainak alapjaira. Szabó későbbi, összefoglaló őstörténeti munkájában, a DAI magyar fejezeteinél közvetlen forrásként a császári udvarban megforduló „követekül és túsokul tartózkodó magyar, besenyő és kozár főemberek”-et nevezte meg.⁵² Szabó Károly tehát – tartalmi indokok alapján – egyaránt számolt magyar, kazár és besenyő követek, túsok híradásaival. Marczali Henrik a DAI magyar fejezeteinek forrásai között egyaránt említette a bizánci és kazár diplomáciai jelentéseket is. Ugyanakkor kiemelte a Konstantinápolyban 10. század közepén járó Bulcsú szerepét.⁵³ Később *A magyar honfoglalás kütfői* című kitűnő forráskiadványban részletesebben is kifejtette a kazár forrás és kazár tendencia kérdéskörét. Eszerint „feltűnő az, hogy a magyarok régibb viselt dolgai közül csak azokat említi (a DAI), a melyekben nemzetünk valami összeköttetésben volt a kozárral. Így különösen a fejedelmválasztást beszéli el nagy részletességgel és – úgy látszik – kazár tendenciával. Szabad tehát kifejeznünk azt a véleményt, hogy a császár értesítéseinek egy része kozár forrásra vezethető vissza. Tudjuk, hogy Konstantinápolyban mindig voltak kozár zsoldosok, azt is tudjuk, hogy arra felé igen gyakran járt görög követség.”⁵⁴ Marczali tehát nemcsak a bizánci–kazár diplomáciai érintkezéseket említette, hanem a Bizáncban szolgáló kazár zsoldosokat is hírforrásként kezelte. A millenium korának másik zseniális történésze, Pauler Gyula szintén utalt a kazár híradás lehetőségére is: eszerint a DAI összeállítója „részben legalább kozár forrásokat is használt.”⁵⁵ Thúry József kitért a 10. századi bizánci–magyar követjárásokra, amelyek forrásul

⁴⁸ A kazár tendencia kiváló szakirodalmi áttekintésére lásd Bollók – B. Szabó 2017, 347–377.

⁴⁹ Cassel 1848, 138; Czoernig 1857, 54. 2. jegyzet.

⁵⁰ Szabó 1860, 111–112.

⁵¹ Szabó 1860, 164–165.

⁵² Szabó 1869, 35. 14. jegyzet.

⁵³ Marczali 1880, 101–102.

⁵⁴ Marczali 1900, 97. 12. jegyzet.

⁵⁵ Pauler 1900, 139. 45. jegyzet.

szolgálhattak a DAI magyar fejezeteihez, de ismertette Szabó Károly nézetét is a lehetséges besenyő és kazár adatközlőkről.⁵⁶ Az etnográfus Sebestyén Gyula azt hangoztatta, hogy VII. Kónstantin császár a magyarokról szóló ismereteit „a byzanci udvarban forgolódo magyar fejedelmi személyektől és kozár zsoldosaiktól szerezte be”.⁵⁷ A 19. század második felében, a 20. század elején a magyar kútfők (a Bizáncban járt fejedelmi személyek, főleg Bulcsú), a bizánci–magyar érintkezések feltételezése mellett fontos szerepet tulajdonítottak a kutatók a kazár, sőt a besenyő hírforrásoknak is. A 20. század első felének kutatásában előtérbe kerültek a 38. caput magyar forrásai (Bulcsú és Termacsu 948. évi konstantinápolyi követsége, illetőleg Gábrriel), egy ideig még számoltak azonban a kazár információkkal. A bizánci források kiváló szakértője, a DAI kritikai kiadásának közreadója, Moravcsik Gyula a magyar (Termacsu és Bulcsú) és bizánci (Gábrriel) kútfők mellett lehetségesnek tartotta, hogy „Konstantinos a magyar vezérek elbeszélésein kívül kazár információkat is felhasznál. Erre enged következtetni az a körülmény, hogy a magyarság honfoglalás előtti kazár kapcsolatairól nagyon részletes információi voltak. A bizánciak ez időben szoros kapcsolatban álltak a kazárokkal – a császári udvarban kazár testőröket is találunk – s így a császár könnyen kaphatott tőlük tudósításokat a magyarokról.”⁵⁸ Moravcsik álláspontját visszhangozta egykori tanítványa, Gyóni Mátyás is. Szerinte a DAI 38–40. fejezeteinek forrásai: „Termacsunak és Bulcsunak elbeszélése, Gabriel bizánci követ jelentése és kazár információk lehetnek.”⁵⁹ Megállapítható, hogy a kazár kútfő háttérben általánosságban bizánci–kazár érintkezéseket tételeztek fel, illetőleg előtérbe kerültek a bizánci császári testőrségben szolgáló kazár zsoldosok. Utóbbiak azonban aligha rendelkezhetek konkrét információkkal a kagan és a magyar vezetőréteg kapcsolatait illetően. Különböző okok miatt háttérbe szorult a 38. caput kazár tudósításának lehetősége. Deér József 1945-ben megjelent cikkében már elítélőleg hivatkozott az általa kizárólag Marczali Henriknek tulajdonított „kozár tendentia” felvetésére, és csak magyar kútfőket (Termacsu és Bulcsú) tételezett fel a 38. fejezet esetében.⁶⁰ Így tehát a 38. (magyar) fejezet kazár forrásának hipotézise szinte eltűnt a 20. század második felének magyar történeti kutatásából.⁶¹ A kivételek között említhetjük Kosztolnyik Zoltánt, aki utalt arra, hogy a bizánci császár főként olyan magyar (turk) eseményeket örökített meg, amelyek kapcsolódtak a kazárokhhoz, például nagy részletességgel számolt be első fejedelmük megválasztásának körülményeiről, kazár nézőpontból. Kosztolnyik megemlítette, hogy a bizánci uralkodó felsorolta a magyar törzsek neveit, korábbi szállásaik neveit oly módon, hogy ez is kazár színezetet mutatott.⁶²

Legújabbán Bollók János és B. Szabó János élesztette fel „haló poraiból” a bizánci közvetítésű kazár kútfő feltevését. Szerintük a bizánciak a kazároktól ismerték meg a szavartokról és türkökről a DAI-ban feljegyzett elbeszélést. A Levedi időszakára és Árpád fejedelmé válassztására vonatkozó beszámoló „ugyanis minden részletében a kazárokhöz kötő-

⁵⁶ Thury 1896, 685.

⁵⁷ Sebestyén 1904–1905, I. 13.

⁵⁸ Moravcsik 1934, 155.

⁵⁹ Gyóni 1943, 245.

⁶⁰ Deér 1945–1946, 10.

⁶¹ Bollók – B. Szabó 2017, 362–375; jómagam is Deér alapján utaltam röviden Marczali felvetésére, a kazár tendenciára lásd Tóth 2016, 140–141.

⁶² Kosztolnyik 2002, 25.

dő viszonyítási pontokra épülve kerül bemutatásra”.⁶³ Ezután következik a tartalmi érv; nyolc pontban sorolják fel a 38. caput kazár vonatkozású részleteit: Kazáriához közel való letelepedés, együttlakás a kazárokkal három esztendeig, együtt harcolás a kazárokkal minden háborújukban, Levedi a kazár kagántól kap feleséget, a kazárok által legyőzött kangarok (besenyők) támadnak a magyarokra, a kagán magához hívhatja Levedit, Levedi felkeresi a kagánt, Árpádot a kazárok szokása szerint iktatják be fejedelemmek.⁶⁴ Bár a fenti pontok egyikét-másikat össze lehet vonni, egészében vitathatatlan, hogy ezek majdnem ugyanannyira kazár, mint magyar vonatkozásúak. B. Szabó János és Bollók Ádám tartalmi szempontra építő elemzése szerint a 38. fejezetben belül a 3–53 vagy a 3–55. sorok alkotnak egységes történetet, a „magyarok leved(ia)i és atelkuzui történetét közlő, de a magyar–kazár viszony szempontjából figyelő *kazár tudósító szemszögéből megfogalmazott elbeszélést*”. A feltevés szerint „az ennek alapján görög nyelven, a bizánci szerző fogalmi készletével írott feljegyzést azután a VI. Leó megrendelésére dolgozó szerkesztő(k) egészítette/ék ki az 55–71. sorokban olvasható adatokkal valamikor a 10. század első évtizedében”.⁶⁵ Szerintük a 38. fejezet tudósítása hihető rekonstrukciót tesz lehetővé a 9. század első felében, középső harmadában a „Kazáriához” közel letelepedő magyarokról, a Kazária területén való letelepedésről, a kazár kísérletről beintegrálásukról. Összegzésük szerint a ránk maradt szöveget „egy, az eseményeket kazár szemszögéből figyelő és elmondó adatközlő, illetve egy vagy több, a bizánci udvar környezetében mozgó lejegyző, illetve szerkesztő(k) szemüvegén keresztül” lehet értelmezni.⁶⁶

A 38. fejezet információi tartalmi szempontból nem zárják ki a kazár forrást vagy forrásokat, hiszen a kazár és magyar vezetőréteg – elsősorban a kagán és Levedi – dinasztikus, politikai, katonai kapcsolatait világítják meg, amelyekről az érintett magyar vezérnemzetségek (Levedi, valamint Álmos és Árpád nemzetségei), továbbá a kazár vezetőréteg bírhat tak közvetlen értesüléssel.

Fontos lenne megnevezni a kazár híradások forrásait, hiszen aligha kielégítő általánosságban arra utalni, hogy gyakoriak voltak a kazár–bizánci követváltások, illetve a bizánci udvarban kazár zsoldosok szolgáltak. Bollók és B. Szabó feltételeken a már idézett Konstantin/Cyrrill-legendát (*Vita Constantini*) említették, amely szerint 861 táján a Kazáriába tartó, Konstantin/Cyrrill vezette bizánci követség előbb a Krím félszigeten egy bizánci várost támadó kazárokkal találkozott, majd ugrikba ütközött, akik elengedték sértetlenül a Kazáriába tartó legációt. A szerzőpáros megfogalmazása szerint „még az sem lenne kizárható, hogy a 861 nyarán a kagán és a bég jelenlétében lezajlott hitvita bizánci résztvevőinek a császári udvarban tett jelentése tartalmazta a Krímben Konstantin és társai által megismert magyarokkal kapcsolatos elbeszélést”.⁶⁷ A követség egyrészt személyesen is megta-pasztalhatta a Krímben és környékén a kazár és ugr (turk/magyar?) jelenlétet, másrészt Kazáriában is szerezhetett információt a turkokról/magyarokról. Bollók és B. Szabó ugyanakkor ódzkodik attól, hogy ehhez az *egyetlen* forráshoz és időhöz (861) kösse a DAI szerintük egységes, egyetlen kazár adatközlőre visszavezethető történetét. Szerintük „a bizánci–kazár diplomáciai kapcsolatok azonban annál mindenképpen szorosabbak és rendszereseb-

⁶³ B. Szabó – Bollók 2018, 483–484.

⁶⁴ Uo. 484.

⁶⁵ Uo. 486.

⁶⁶ Uo. 541–542.

⁶⁷ Uo. 491–492.

bek maradtak 861 után is, hogy feltegyük: csak egyetlen alkalom kínálkozott volna az információcserére”.⁶⁸ Megjegyzendő, hogy a szerzőpáros a Konstantin-legendán kívül egyetlen forrást sem tudott felhozni a gyakori kazár–bizánci érintkezésre 861 után. Így a teória általánosságban maradt, akárcsak a korábbi hipotézisek az egyébként valószínű gyakori kazár–bizánci diplomáciai érintkezésekről. A szerzőpáros felfogását tükrözi, hogy éppen a DAI-ban (is) ránk maradt, Sarkel építtetésére vonatkozó, a 830-as évekre, Theophilos császár (829–842) korára keltezhető kazár–bizánci diplomáciai kapcsolatot „felejtik ki” a lehetőségek közül, vélhetően azért, mivel ezt túl korainak vélik. Érdemes tehát idéznünk az „északi dosszié” (37–42. caputok) utolsó, 42. fejezete tudósítását Sarkel építéséről, hiszen a DAI-ban itt történik egyedül világos utalás a közvetlen kazár–bizánci diplomáciai kapcsolatokra. Eszerint Theophilos császár korában Kazária kagánja és bégje követeket küldtek a császárhoz, hogy építtesse meg számukra Sarkel erődjét, amelyben később 300 fős váltott kazár őrség állomásozott. Theophilos elküldte Petronast, aki a Don mellett felépíttette Sarkelt (Fehérvárt). Visszatérése után javasolta a császárnak, hogy tegye a Krím félszigeten Chersont katonai-közigazgatási tartománnyá, themává. A császár őt, a térség specialistáját nevezte ki Cherson thema első sztratégoszává.⁶⁹ Sarkel építését és Cherson themává tételét 838, illetve 839–841 tájára tehetjük, és mindkét lépést tekinthetjük a magyarok megjelenése kapcsán kiváltott reakciónak is.⁷⁰ Ebben az esetben párhuzamba hozhatjuk a 38. fejezet elejével, amely a magyarok Kazáriához közeli megtelepedését említi, és a Chidmas és Chingilus folyókat.⁷¹

Tartalmi szempontból a 38. fejezet visszavezethető kazár forrásra is. Jómagam is két kazár történetet különítettem el a magyar fejezeten belül a kazár vonatkozások szemmel látható dominanciája miatt, és a csak rekonstruálható, hiányozni látszó kazár fejezet szinte legfontosabb részeként.⁷² Ugyanakkor a Sarkel építésére (830-as évek vége) vonatkozó közvetett információ, illetőleg a Konstantin/Cyrrill-legenda ugri és kazár vonatkozása (860–861) kevésbé meggyőző, mint lehetséges kútfő, és inkább a DAI első fele esetében tételezhető fel a kazár információ e két forrás jóvoltából, ami bekerülhetett (a lehetséges Petronas és Konstantin/Cyrrill jelentése alapján).

A DAI 38–40. fejezete a magyar őstörténet szempontjából alapvető fontosságú. A 38. caput esetében a kazár információk dominálása miatt egyaránt számolhatunk magyar és kazár vagy inkább kazár-kabar hírforrással, talán ebből is eredhet a *párhuzamos vagy inkább mozaikszerkesztésű magyar történet kettőssége*. A caput első felében, az ún. első kazár történetben – a Kazáriához közeli letelepedéssel és Sarkel felépítésével (42. fejezet) kapcsolatban, illetőleg a kazárokkal való hároméves együttlakás, együtt harcolás és a 39. fejezetben szereplő kazár-kabarokkal való közös háborúk párhuzama alapján feltételezhetünk bizánci közvetítésű (Petronas, Konstantin/Cyrrill, Nikétas, Gábrriel) kazár, illetőleg kazár-

⁶⁸ Uo. 492.

⁶⁹ Sarkel építésére lásd DAI 42/22–55; Codex Parisinus Graecus 2009. fol. 118r–120r; DAI 1950, 182–185; DAI 2003, 182–185; Moravcsik 1984, 43; elemzésére lásd Polgár 2001, 106–126; Tóth 2019, 18–19.

⁷⁰ További irodalommal lásd Polgár 2001, 106–126; Tóth 2016, 69–74; Tóth 2019, 18–19, 22.

⁷¹ A Kazáriához való közelségre (*plésion tés Khazarías*) DAI 38/3; Codex Parisinus Graecus 2009. fol. 108v vers. 13; DAI 1950, 170–171; DAI 2003, 170–171; Moravcsik 1984, 42; elemzésére lásd Tóth 2016, 141; Tóth 2019, 18; Bollók 2017, 1324.

⁷² Tóth 2019, 17–21.

kabar forrást is a hagyományosan elfogadott Termacsu–Bulcsú-féle tudósítás mellett. Levedi előkelő kazár házassága esetében egyaránt fennáll a kazár, illetőleg kazár-kabar kútfő lehetősége is.⁷³ Az ún. első kazár történet végén szereplő kangar-(besenyő)–kazár, illetőleg kangar–szavárd háborúk és a turkok (magyarok) kettészakadásának története egyaránt származhat kangar-besenyő, szavárd és kazár forrásból. A 38. fejezet második felében szereplő ún. második kazár történettel – Levedi kazáriai látogatása, a kagán ajánlata, és az etelközi fejedelemválasztás (Árpád pajzsra emelése) – kapcsolatban egyaránt számolhatunk magyar dinasztikus hagyománnyal (Árpád dédunokája, Termacsu révén), illetve a kazár kagántól vagy a kazár-kabarok uralkodói, fejedelmi rétegéből származó, bizánci közvetítésű (Konstantin/Cyryll, Nikétas, Gábrriel) kútfővel.⁷⁴ A besenyők támadásának újabb említése egyaránt származhat magyar, besenyő és bizánci kútfőből. A keletre, Perzsia vidékére szakadt szavárdok újbóli említése magyar, szavárd és bizánci kútfőből egyaránt eredeztethető. A szavárdokhoz „a nyugati vidékeken lakó, előbb említett türkök mostanáig küldenek ügynököket, és meglátogatják őket, és gyakran hoznak választ tőlük ezeknek”.⁷⁵ A fentiek alapján gyakori kapcsolatokat, követváltásokat tételezhetünk fel a keletre szakadt szavárdok és a Kárpát-medencébe már beköltözött magyarok között.⁷⁶ Így a már említett kangar–szavárd háború esetében lehetséges forrásként tételezhetjük fel a szavárdokat is. A 38. caput végén (38/66–71) szereplő, a besenyők „mostani” és a turkok (magyarok) egykori szállásterületének (Etelköz) öt folyójának felsorolása inkább besenyő, esetleg magyar forrásból származhat.⁷⁷ A 39. fejezet és a 40. caput első fele esetében bizánci közvetítésű (Nikétas, Gábrriel) kazár-kabar forrással számolhatunk, míg a második fele egyértelműen Árpád dédunokája, Termacsu és Bulcsú karha 948. évi bizánci követségével hozható közvetlen kapcsolatba.

Bibliográfia

Források

- Codex Parisinus Graecus 2009 = Codex Parisinus Graecus 2009. saec. XI. Bibliotheque Nationale de France, departement de la Reproduction.
- DAI 1950 = Bíborbanszületett Konstantin: *A birodalom kormányzása*. A görög szöveget magyarra fordította Moravcsik Gy. Budapest.
- DAI 2003 = Bíborbanszületett Konstantin: *A birodalom kormányzása*. A görög szöveget magyarra fordította Moravcsik Gy., Olajos T. bevezető tanulmányával. (Reprint) Budapest.
- HKÍF = *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szerk. Kristó Gy. Olajos T., H. Tóth I. és Zimonyi I. közreműködésével. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.) Szeged.

⁷³ Levedi kazár házasságára, a kazár menyasszonyra legutóbb lásd Sudár 2018, 500–505; Tóth 2019, 19–20.

⁷⁴ Tóth 2019, 20–21, 22.

⁷⁵ A DAI 38/61–65. passzusa; Codex Parisinus Graecus 2009. fol. 111v vers. 12–fol. 112r vers. 2; DAI 1950, 172–175; DAI 2003, 172–175; Moravcsik 1984, 45.

⁷⁶ Falicsi (Fajsz) fejedelem rendszeresen követeket váltott a Kaukázus vidékén élő szavárd magyarokkal. Erre lásd Makk 1995, 18.

⁷⁷ Besenyő forrás feltételezésére az öt folyó felsorolásánál lásd Tóth 2016, 247–248.

- Moravcsik 1984 = *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Összegejtötte, fordította és jegyzetekkel ellátta Moravcsik Gy. Budapest.
- MHG SS XXX/2 1934 = *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. XXX/2. Hannoverae–Lipsiae.

Szakirodalom

- Bollók 2017 = Bollók Á.: A De Administrando Imperio és keletkezésének kora. *Századok* 151: 1291–1305.
- Bollók – B. Szabó 2017 = Bollók Á. – B. Szabó J.: Hogyan tűnt el a De administrando imperio 38. fejezetének kazár forrásaira vonatkozó feltevés a magyar történetírásból? Historiográfiai esettanulmány. *Történelmi Szemle* 59: 344–377.
- B. Szabó – Bollók 2018 = B. Szabó J. – Bollók Á. = A „szavart-türk dosszié.” A 9. századi kelet-európai párhuzamok tükrében. *Századok* 152: 479–542.
- Bury 1906 = Bury, J. B.: The treatise de administrando imperio. *Byzantinische Zeitschrift* 15: 517–577.
- Cassel 1848 = Cassel, S.: *Magyarische Alterthümer*. Berlin.
- Czoernig 1857 = Coernig, K.: *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie*. II. Wien.
- Deér 1945 = Deér J.: A IX–X. századi magyar történet időrendjéhez. *Századok* 78–80: 3–20.
- Farkas 2015 = Farkas Z.: A magyar honfoglalás kortárs bizánci forrásai. In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk. Sudár B. – Szentpétery J. – Petkes Zs. – Lezsák G. – Zsidai Zs. Budapest.
- Gyóni 1943 = Gyóni M.: A bizánci források. In: *A magyarság őstörténete*. Szerk. Ligeti L. Budapest, 242–248.
- Györffy 1959 = Györffy Gy.: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Kurszán és Kurszán vára*. Budapest.
- Grégoire 1937 = Grégoire, H.: Le nom et l'origine des Hongrois. *Zeitschrift des Morgenländischen Gesellschaft* 91: 630–642.
- Harmatta 1984 = Harmatta J.: Lebedia és Atelkuzu. *Magyar Nyelv* 80: 419–431.
- Hóman – Szekfű 1928 = Hóman B. – Szekfű Gy.: *Magyar történet I. Őstörténet–törzsszervezet–keresztény királyság*. Budapest.
- Howard-Johnston 2007 = Howard-Johnston, J.: Byzantine sources for Khazar history. In: *The World of the Khazars. New Perspectives. Selected papers from the Jerusalem 1999 International Colloquium hosted by the Ben Zvi Institute*. Ed. by Golden, P. B. – Ben-Shammai, H. – Róna-Tas, A. Leiden–Boston, 163–194.
- Jenkins 1962 = Jenkins, R. J. H. (ed.): *Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio. Vol. II. Commentary*. London.
- Juhász 2017 = Juhász, P.: *The Hungarian nomadic state and its princes in the 9–10th centuries*. Beau Bassin.
- Juhász 2019 = Juhász P.: Kavarok és magyarok. Presztízs és kétnyelvűség. In: *XI. Szegedi Medievalisztikai Konferencia 2019*. (megjelenés előtt).
- Klebel 1921 = Klebel, E.: Ein neu aufgefunden Salzburger Geschichtsquelle. *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 61: 123–143.
- Kordé 2019 = Kordé Z.: Vezetők vagy alárendeltek? Néhány gondolat a kabar–magyar kapcsolatokról. In: „...ugy írassak mint volt...”. *Ünnepi tanulmányok a 65 esztendő Tóth Sándor László tiszteletére*. Szerk. Bagi Z. P. (Fontes et libri 2.) Szeged, 42–50.

- Kapitánffy 1997 = Kapitánffy I. Bíborbanszületett Konstantin császár a magyarokról. In: *A honfoglalás 110 éve és a Vajdaság*. Szerk. Rokay P. Újvidék, 38–43.
- Kristó 1980 = Kristó Gy.: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest.
- Kristó 1996 = Kristó Gy.: *Hungarian History in the Ninth Century*. Szeged.
- Kristó 2005 = Kristó Gy.: A DAI 38. fejezetének forrásáról. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 122: 3–9.
- Kosztolnyik 2002 = Kosztolnyik, J. Z.: *Hungary under the early Arpads, 890s to 1063*. New York.
- Macartney 1930 = Macartney, C. A.: *The Magyars in the Ninth Century*. Cambridge.
- Makk 1996 = Makk F.: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Második, bővített és átdolgozott kiadás (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.) Szeged.
- Marczali 1880 = Marczali H.: *A magyar történet kútjai az Árpádok korában*. Budapest.
- Marczali 1900 = Marczali H.: Byzanci történetírók. In: *A magyar honfoglalás kútjai*. Szerk. Pauler Gy. – Szilágyi S. Budapest, 90–99.
- Moravcsik 1934 = Moravcsik Gy.: *A magyar történet bizánci forrásai*. Budapest.
- Moravcsik 1983³ = Moravcsik, Gy.: *Byzantinoturcica I–II. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkenvölker*. Berlin.
- Pauler 1900 = Pauler Gy.: *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Budapest.
- Polgár 2001 = Polgár Sz.: Sarkel. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk. Márton A. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 14.) Budapest, 106–126.
- Róna-Tas 1996 = Róna-Tas A.: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest.
- Sudár 2018 = Sudár B.: A kazár menyasszony. In: *Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére*. Szerk. Kincses K. Budapest, 500–505.
- Sebestyén 1904–1905 = Sebestyén Gy.: *A magyar honfoglalás mondái*. I–II. Budapest.
- Szabó 1860 = Szabó K.: Bíborban született Konstantin munkái magyar történeti szempontból. *Akadémiai Értesítő* 1: 61–167.
- Szabó 1869 = Szabó K.: *A magyar vezérek kora Árpádtól Szent Istvánig*. Budapest.
- Szántó 2018 = Szántó R.: A 881. évi hadjárat kronológiai kérdései. In: *Urbs, civitas, universitas. Ünnepi tanulmányok Petrovics István 65. születésnapja tiszteletére*. (Fontes et libri 1.) Főszerk. Papp S. Szerk. Kordé Z. – Tóth S. L. Szeged, 271–282.
- Thúry 1896 = Thúry J.: A magyarok eredete, őshazája és vándorlásai. *Századok* 30/8: 677–692.
- Tóth 1998 = Tóth S. L.: *Levediától a Kárpát-medencéig*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 14.) Szeged.
- Tóth 2001 = Tóth S. L.: Megjegyzések a Levedia-Etelköz problémához. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk. Márton A. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 14.) Budapest, 127–136.
- Tóth 2010 = Tóth S. L.: *A honfoglalástól az államalapításig. A magyarság története a X. században*. Szeged.
- Tóth 2011 = Tóth S. L.: *Levediától a Kárpát-medencéig*. Második, javított kiadás. Szeged.
- Tóth 2016 = Tóth S. L.: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza. A magyarság a 9–10. században*. Szeged.
- Tóth 2019 = Tóth S. L.: A De administrando imperio kazár történetei. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 144: 15–23.

-
- Uhrman 2003 = Uhrman I.: A gyula-dinasztia, a kabarok és Szent István intelmei. *Hadtörténelmi Közlemények* 116: 267–366.
- Zimonyi 2014 = Zimonyi I.: *A magyarság korai történetének sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében.* (Magyar Östörténeti Könyvtár 28.) Budapest.

VARGA BEÁTA

Az ukrajnai kozákság és a magyarországi hajdúság genezisének összehasonlító vizsgálata

A comparative analysis of the genesis of the Ukrainian Cossacks and the Hungarian Hajduks. The Cossacks of Ukraine and the Hajduks of Hungary, as a new social and political factor, had evolved equally in the second half of the 15th century and they became a considerable factor in society only at the end of the 16th century. Comparing the origins of Hajduks and Cossacks doing military service, it can be stated that they can by no means be considered as a homogeneous group in society, yet from the beginning they came into being as a differentiated and “intermediate” social category. Both the name of Hajduks and the Cossacks can be traced back to a foreign origin. Initially, the denominations of the Cossacks and Hajduks were not applied for a specific ethnic minority, but for the designation of a specific profession and lifestyle.

Keywords: Hungarian Hajduks, Ukrainian Cossacks, historical parallels, “intermediate” social category, voluntary border guards, Royal Hungary, Transylvania, Rzeczpospolita

Bevezetés

A hazai historiográfiában már többször is megfogalmazódott annak igénye, hogy indokolt történeti párhuzamot vonni a magyarországi hajdúk és az ukrajnai kozákság között,¹ tekintettel arra, hogy több kelet-európai országban szinte külön társadalmi réteggént alakultak ki olyan katonai szolgálatokat teljesítő szabadparaszti közösségek, amelyek *a belső feudális elnyomás és a külső ellenség, elsősorban a török hódítók ellen egyaránt hadakoztak*. Néhány tanulmányt² kivéve máig sem készült egy komplettebb összehasonlító tudományos munka ebben a témakörben.

A hajdúság genezisének vitás kérdései a történetírásban

Jóllehet a 16. század végi, 17. század eleji magyar leírások³ arra utalnak, hogy a hajdúságot új társadalmi képződménynek kell tekinteni, a korábbi törvénykezési források ezt mégis cáfolják, és arról tanúskodnak, hogy a fegyveres hajdúk már azelőtt megjelentek.⁴ Legkorábban az 1498. évi XXIX. törvénycikk tesz említést azokról a hajdúkról, akik a nyugatra

¹ Nagy 1986, 22, 4; Nagy 1972, 193; Nyakas 2005, 42; Rácz 1969, 10, 16; Dankó 1966, 8.

² Bapra 1999, 174–180; Varga 2005, 31–47; Gebei 2006, 153–180; Marton 2012, 23–36.

³ Illésházy 1863, 55; Hídvégi 1863, 167.

⁴ Dudás 1887, 7.

hajtott marhákat kísérték és egyben őrizték a rablások ellen. Az 1514. évi LX. és LXI. törvénycikkből pedig egyértelműen kiderül, hogy már Dózsa György seregéhez is nagy számban csatlakoztak hajdúk.

Az utolsó hajdúfőkapitány és a hajdúság egyik első történetírója, Sillye Gábor (1817–1894) szerint a hajdúk olyan nemes és nem nemes és különösen fegyvert viselő emberek voltak, akik a mohácsi vész után „az ország megtarthatott részeiben, azon célból egyesültek és keltek fel, hogy nemcsak magokat és uraikat, hanem más szomszédokat is a közös ellen védelmezzék. Azért ezek első sorban a közjó védelmére kötelezték magokat, de miután nem ismertek semmi rendet, igazgatást és fegyelmet, az emberi romlottság befolyása alatt, majd kihágásokra, majd különböző gonoszságokra vetemedtek...”⁵

A kiemelkedő 19. századi hajdúkutató, Komáromy András (1841–1916) a hajdúság 16. század végi helyzetéről már kevésbé negatív képet festett és azt írta a hajdúkról, hogy „Veszedelmes, garázda nép volt tagadhatatlan, mely háborúban hadizsákmányból, békében pedig rablásból élt, de hát valamiből csak élnie kellett. [...] A naponként szaporodó hajdúk között pórok, jobbágyfiúk sőt városi polgárok is szép számmal voltak [...] mindazonáltal kétségtelen, hogy e társadalmi osztály a török hódoltság terjedése miatt vagyontalanná és földönfutóvá lett nemességéből keletkezett...”⁶

Györffy István (1887–1939) néprajzkutató elmélete alapján a hajdúság valami gyűlevész, menekült elemnek tekinthető és az országnak ugyanolyan csapásai voltak akár a törökök és a tatárok addig, amíg Bocskai István meg nem szervezte és le nem telepítette őket. A hajdú szó eredetéről kialakult vitával kapcsolatban megjegyzi, hogy jóllehet Takáts Sándor a *hajtó* szót ismeri fel benne, a hajdú elnevezést Györffy mégsem tartotta magyar eredetűnek, hanem a 16. század főleg délszláv eredetű hadi terminológiája között kereste az eredetét. Meggyőződése szerint a hajdúk kezdetben földönfutóvá vált délszláv eredetű, foglalkozás nélküli vagy hajcsár, pásztorféle elemekből rekrutálódtak, de fontosabb katonai szerepet csak a mohácsi vész után nyertek. 1526-tól kezdődően pedig már újabb délszláv menekülők nem érkeztek, hanem a földönfutóvá vált magyarság maga vált szabad hajdúvá.⁷

Császár Edit magával a hajdúság eredetével keveset foglalkozott, de ebben a kérdésben Györffy István álláspontját fogadta el. A hajdúság szerinte nincstelen nemesekből és parasztokból toborzódott és tömegesen mindig egy-egy vidék elpusztulásával kapcsolatban jelent meg. A 16. század közepén még csak különálló hajdúcsapatok léteztek az összetartozás legkisebb érzése nélkül és a szervezetük alapja területiális jellegű volt. Majd a 16. század második felétől a Tiszántúlon indult meg az a folyamat, amely a békés jobbágyokból vitézeket, sőt gyakran bestiálisan kegyetlen katonanépet faragott.⁸

Szabó István (1898–1969) egyetért azzal a korábbi nézettel, hogy már 1514-ben Dózsa György parasztseregében is fontos szerepet játszottak a hajdúk.⁹ Kiemeli továbbá, hogy ugyanebben az évben II. Ulászló két oklevelében is említést tesznek a hajdúkról: az egyiket X. Leó pápának, a másikat bécsi követének, Kövendi Székely Miklósnak írta az uralkodó. Az utóbbi, 1514. július 14-i levelében II. Ulászló arról írt, hogy Dózsa György katonáit

⁵ Sillye 1882, 2–3.

⁶ Komáromy 1894, 5–6.

⁷ Györffy 1927, 4.

⁸ Császár 1932, 5–6.

⁹ Szabó 1950, 178–198.

közönséges nyelven hajdúknak, sőt bestiáknak is szokták nevezni.¹⁰ A történész érvelésében a pauperizálódó parasztságból kiváló pásztor-hajdú réteg megjelenésében a felvirágzó marhakivitel játszott fontos szerepet, „a hajdú-pásztor foglalkozás nem etnikai, hanem társadalmi meghatározottság kérdése volt”.¹¹ Szerinte nincs semmi ok arra, hogy a kezdeti alföldi hajdú-pásztor tömeget egészében vagy nagyobb részben idegen nemzetiségűnek tekintsük.¹² Leszögezi, hogy a hajdúk története éppen 1514-ben lépett a történelmi adatok talajára és a hajdúság olyan társadalmi képletként értelmezhető, amelynek tartalma a történelem során többször is módosult. 1514-ben még elsősorban marhapásztorok voltak, akik az 1514. évi törvény szerint fegyvert viseltek, ezért nevezhetjük őket *katonáskodó hajdú-pásztoroknak* is.¹³ 1526 után pedig az ország állandó harctérre lett, ahol új megélhetési forrást nyújtott számukra a zsákmányszerzés és a zsoldot nyújtó hadi foglalkozás.

Maksay Ferenc (1916–1984) a 16. századi magyarországi parasztságot és a zsoldos szolgálatot kutatva három kérdést vizsgált meg:¹⁴ mekkora volt és hogyan jelentkezett a királyi Magyarország védelmét szolgáló katonai szervezetek zsoldos szükséglete a 16. században; milyen lehetőség kínálkozott arra, hogy e szükséglet egy részét a parasztság kielégítse; és hogyan ment végbe a paraszti elemek tényleges bekapcsolódása a katonai szolgálatba? Végigkövette azt a folyamatot, amelynek során az eladásra hajtott alföldi marhacsordák kivitelének tilalmával a 16. század elején pásztorok ezrei „szabadultak” fel és maradtak kenyér nélkül, hogy aztán mint várőrségek vagy mezei seregek hajdúi tűnjenek fel.¹⁵ Vagyis szerinte sokak számára nem maradt egyéb választás a vitézi életnél, másokat meg – mint a szabad életmódhoz szokott fegyveres pásztor-hajdúkat – már eleve ez a pálya vonzotta legjobban.¹⁶

Rácz István (1929–2002) a hajdúság fogalmának geneziséét kutatva, a kelet-európai államok 15–17. századi történetét alapvetően meghatározó két tényezőből indul ki. Egyrészt a jobbágyság röghöz kötéséből, amely Magyarországon az 1514. évi parasztfelkelés megtorlásának részét képezte. A másik fontos esemény a török terjeszkedés volt, ugyanis az általuk veszélyeztetett kelet-európai országok uralkodói hadszervezetük átalakításával próbálták az újabb hódításokat visszaverni. Továbbá szerinte a hajdúk megjelenése kétségkívül a 15. században újra felvirágzott marhatenyésztéssel is szorosan összefüggött. Kezdetben azokat a pásztorokat, hajtókat nevezték hajdúknak, akik „gyermekkoruktól kezdve csordák között és a pásztorélet szennyében nevelkedtek és nőttek fel”.¹⁷ A korabeli források a 17. század utolsó negyedéig mindazokat a parasztokat, akik a földesúri fennhatóság elől megszöktek, hajdúknak nevezték, de azok igen gyakran szerepeltek mezei vitéz, szabad legény, vitézlő nép vagy egyszerűen katona néven.¹⁸ A hajdúság között jóformán a társadalom minden rétege megtalálható, döntő többségük azonban mindvégig a jobbágytársada-

¹⁰ Karácsonyi 1891, 338–339.

¹¹ Szabó 1950, 193.

¹² Szabó 1950, 193–194.

¹³ Szabó 1950, 185.

¹⁴ Maksay 1956, 26–42.

¹⁵ Maksay 1956, 31.

¹⁶ Maksay 1956, 36.

¹⁷ Székely 1962, 436.

¹⁸ Rácz 1969, 24.

lomból származott. A hajdúság a 16. század közepéig még kétarcúságot mutatott – egyszerre volt pásztor és katona –, majd pedig katonai foglalkozást fejezett ki.¹⁹

Dankó Imre (1922–2008) a hajdúság eredetét vizsgálva²⁰ a török expanzió mellett a feudalizmus anarchiáját tekinti fontos kiváltó tényezőnek, amely utóbbi Magyarországon a Mátyás halálát követő időszakban vette kezdetét, és többek között a magyar uralkodó állandó hadseregének felbomlásában is megmutatkozott. A történész szerint már a Mátyás-féle állandó hadsereg egyes felbomlott elemeiben meg lehet találni a hajdúság csiráit, amelynek a délszláv elemekkel is rendelkező, a határon maradt és ott hadakozó részeit az 1500-as évek elején fokozatosan szaporították a Magyarorszáig eljutott délszláv menekülők.²¹ A mohácsi csatáig a hajdúság etnikailag még elsősorban délszláv-balkáni többségű volt, majd ezt követően a törökök által elfoglalt magyar területek lakosságának egy része hajdúnak állt, és vagy szabad hajdúk lettek, vagy mint királyi hajdúk várszolgálatot vállaltak, de valójában nem is a bizonytalan zsold, mint inkább a hajdúkatonának kijáró szabad préda reményében.²²

Nagy László az 1986-ban megjelent *Hajdúvitézek*²³ című művében arra hívja fel a figyelmet, hogy éppen a török hódoltság korához köthető az állandó zsoldoshadseregek kialakulása, amikor a katonáskodás komoly katonai erőt követelt meg. Ezért olyan katonának volt csak helye ezen hadseregekben, akik rendelkeztek fegyverekkel és megfelelő harci tapasztalatokkal. Mivel pedig a mezőgazdasági termelők munkából frissen kiszakadt, szűköst jobbágyok alkalmatlanok voltak a súlyos fegyverek kezelésére,²⁴ feltehetőleg a katonáskodó hajdúk nagyobb része a földönfutóvá vált, fegyverrel rendelkező és forgatásához értő nemesek, valamint a rideg életkörülmények között élő pásztorok soraiból kerültek ki.²⁵

Nagy László és Nyakas Miklós a *Hajdúvisztesség tüköre* című munkájukban a hajdúságnak mint gazdasági és társadalmi jelenségnek az objektív és szubjektív okait vizsgálva két fontos megállapításra jutottak. Egyrészt nem volt annyi szabad föld, ahová a folyamatosan újratermelődő szabadhajdú réteget le lehetett volna telepíteni, és a magyarországi, valamint az erdélyi társadalom sem bírt volna el annyi privilegizáltat, mint ahányan a hajdúk voltak. Másrészt többnyire azok maradtak meg szabadhajdúknak, akik nem akartak részt venni a rendszeres termelők munkájában és inkább választották a bizonytalan megélhetést nyújtó állapotot, mint azt, hogy a végvári gyalogosok vagy a magánföldesúri hajdúk sorai közé álljanak. Leginkább csak időszakosan vállaltak kötöttebb katonai szolgálatot is, erre pedig a permanens háborúskodásoktól terhes török hódoltság korában ugyancsak gyakran nyílt lehetőség.²⁶

A fentiek alapján összegzősképpen megállapíthatjuk, hogy a magyar történetírásban nem alakult ki egységes nézet a *hajdú* elnevezés eredetére vonatkoztatva. A *hajdú* kifejezés genezisééről több nézet körvonalazódott: származtatják a magyar *hajtó* szóból, amely a pász-

¹⁹ Rácz 1969, 36.

²⁰ Dankó 1969, 3–10.

²¹ Dankó 1969, 7.

²² Dankó 1969, 7.

²³ Nagy 1986.

²⁴ Nagy 1986, 19.

²⁵ Nagy 1986, 20.

²⁶ Nagy – Nyakas 2001, 15–16.

torfoglalkozásra utal, és valójában a magyarból került át a szláv nyelvbe;²⁷ az a vélemény is elterjedt, hogy a *hajdut* formula török eredetű és 'önkéntest, népfelkelőt' jelentett;²⁸ ismeretes továbbá olyan elmélet is, miszerint a hajdú kifejezést a magyar pásztorok közé keveredett délszláv jövevények hozták magukkal a Balkán-félszigetről. A legvalószínűbbnek azonban az a feltételezés tekinthető, hogy a hajdúk kezdetben főként a török hódoltság elől menekülő délszlávokból kerülhettek ki, akik magukkal hozták Magyarországra ezt az elnevezést, illetve életformát. A későbbiekben azonban egyre inkább a magyar etnikum vált meghatározóvá a soraikban és a legelső magyar hajdúk feltehetően azon 15. század végi marhapásztorok²⁹ lehettek, akik alkalmasnak bizonyultak a viszontagságos katonaelet nehézségeinek elviselésére.³⁰

A hajdúk eredetileg sem külön társadalmi osztályt, sem népréteget nem képeztek, mint elkülönített csoport csak a 15. század végén kezdtek kiformálódni.³¹ A közvetett források arra utalnak, hogy a hajdúság kialakulása hazánkban a 15. század utolsó évtizedeire tehető és megjelenésük az újra felvirágzó állattenyésztéssel és kereskedelemmel hozható összefüggésbe, amihez nagy létszámú pásztorra és hajtóra volt szükség, akikből külön társadalmi réteg alakult ki. Az 1514-es rendi országgyűlés LX. és LXI. törvénycikkelyeiben már úgy tűnnek fel a hajdúk, mint olyan *pásztorok*, akik felfegyverkezve portyáztak, ezért a közbiztonságra nézve veszélyesnek titulálták őket. 1526 után már nem csupán rablócsapatokat képeztek, hanem olyan *fegyveres testületet*, akik – jóllehet ekkor még szervezetlenül, de – már nemcsak a maguk, hanem hazájuk védelmében is fegyvert fogtak. 1552-től pedig már olyan *önálló katonai réteget* alkottak, amelynek célja a gyakori portyázások helyett a törökök elleni tervszerű küzdelem lett, azaz ekkorra a rablókból önkéntes honvédő harcosok lettek. Bocskai koráig azonban a hajdúk szervezetlenül, szétszórtan, különböző vezérek irányítása alatt, zsoldért vagy zsákmányért harcoltak.

A kozákság genezisének vitás kérdései a történetírásban

A 17. és 18. századi ukrán krónikákban és nemesi történetírásban központi helyet foglal el a kozákság genezisének kérdésköre. G. Grabjanka (1666–1738)³² a kazároktól eredezteti a kozákokat, akik a mongol támadás következtében felbomlott Kazár Birodalomból a Don és a Dnyeper folyók vidékére menekültek és alakították meg sajátos „lovagrendjüket”. Külön érdekesség, hogy a krónikaíró a kazárokat nem annyira egy népnek, hanem inkább egy sajátos rétegnek tekinti, amely nem termelőmunkával foglalkozott, hanem állandó katonai vállalkozásokat folytatott, majd miután betelepült az ukrán területekre, kozáknak kezdték nevezni.³³

Grabjanka elméletét fejlesztette tovább P. I. Szimonovszkij (1717–1809) az 1765-ben befejezett művében. A kozákokat egy olyan ősi szláv nép utódának tekinti, akik már a Ki-

²⁷ Kniezsa 1955, 835.

²⁸ Popović 1930, 97–100.

²⁹ A hajdúk „hivatásszerűen” terelték a magyar szarvasmarhákat dél-németországi és észak-italiai vásárookra.

³⁰ A hajdúk előtt a 16. század folyamán már nem volt más út, mint a marhapásztorból katonává válás, ami a század második felében a török hódításai miatt be is következett (Orosz 2004, 340–345).

³¹ Dudás 1887, 7.

³² Грабянка 1853, 16.

³³ Грабянка 1853, 20–21.

jevi Rusz korában is ismertek voltak *kaszaz* vagy kozák elnevezéssel, és már egy 1021-es forrásban is írtak róluk.³⁴ A tatár hódítás után a Dnyeper alsó folyásának térségébe telepedtek át, ahol az ukrán nemesség is birtokokat szerzett a litván nagyfejedelmektől. Szimonovszkij szerint végül az ukrán nemesség volt azon elem, amely hozzájárult a kozákság mint katonai rend végleges kiformálódásához. A kozákság pedig, hasonlóan a nyugat-európai lovagrendekhez a hitetlenek (tatárok és törökök) elleni harcnak szentelte az életét.³⁵

G. Konyisszkij (1717–1795)³⁶ a kozákok genealógiáját a következőképpen vezeti le: minden korabeli népnek megvolt a maga katonai rendje, akiket különbözőképpen neveztek. Ugyanilyen katonai rend megjelent Ukrajnában is, akik közül a lovasokat kozákoknak nevezték, akik földbirtokkal rendelkeztek, amit apáról fiúra örökölttek.³⁷ Szerinte a kozákok szláv katonák voltak és a kazároktól csak egy valamit vettek át, a kozák elnevezést.³⁸ Egész művét átjárja az „ukrán lovagság függetlenségének” eszméje, akik saját akaratukból szolgálták a lengyel, litván vagy orosz uralkodókat.

Ami – a kisebb eltérések ellenére – közös a fentebb bemutatott három műben, hogy a kozákságot elitrétegnek, sajátos ukrán lovagrendnek tekintik, ami alapot adhatott a későbbiek során arra, hogy elnyerjék a nemesi státuszt. Ezért is nevezhetjük ezt az időszakot a nemesi történetírás korának.

Az alábbi művek pedig abban egyeznek meg, hogy az ukrainai kozákságot helyi jelenségnek tekintik még akkor is, ha jóllehet részben tatár, azaz idegen hatásra formálódtak ki, de megjelenésük mégis döntően helyi gazdasági, társadalmi és politikai tényezőkkel magyarázható.

B. Antonovics (1834–1908) a kozákok történetét a Kijevi Rusz szabad közösségeivel (obscsinák) szoros kapcsolatban vizsgálta. Végigköveti azt a folyamatot, amelynek során a tatár támadás után Halicsba és Volhíniába helyeződött át a hatalmi központ, míg a Dnyeper menti területek ritkán lakottá váltak, ahol csak az obscsinák maradtak, amelyek adót fizettek a kánoknak, miközben fenntartották a sajátos berendezkedésű életformájukat. Miután azonban a Rusz területeit Lengyelországhoz csatolták, Volhíniában és Nyugat-Podóliában a bojárok a lengyel nemesség szintjére emelkedtek és kezdték elnyomni az obscsinák működését, miközben Volhíniától keletre és Dél-Podóliában az obscsinák még jobban megszilárdultak. Ezen területek földrajzi elhelyezkedése miatt a helyi lakosság az állandó tatár támadások veszélyének volt kitéve. Ez ellen csak úgy védekezhettek, hogy berendezkedtek a fegyveres önvédelemre. Azok a nemesek, akik ebben a térségben birtokoltak földeket, kénytelenek voltak ezen obscsinák katonai szolgálatát igénybe venni. A 15. század végére pedig ez az obscsina-berendezkedés a tatároktól átvett idegen elnevezést, a kozák nevet vette fel, olvashatjuk Antonovics művében.³⁹

Antonovics fentebb bemutatott elmélete a kozákság kialakulásáról nagy hatást gyakorolt a historiográfiára. I. M. Kamanyin (1850–1921)⁴⁰ a kozákság eredetét szintén azokban az obscsinákban kereste, amelyek a tatár hódítás után jelentek meg e térségben. Véleménye

³⁴ Симоновский 1847, 2.

³⁵ Симоновский 1847, 4.

³⁶ Конисский 1846, 2.

³⁷ Конисский 1846, 18–19.

³⁸ Конисский 1846, 2.

³⁹ Архив ЮЗР 1863, XXIII–XXV.

⁴⁰ Каманинъ 1894, 1–92.

szerint az általa „Déli Rusznak” nevezett területek a tatár hódítás után sem néptelenedtek el, hanem a fejedelmi hatalom megerősödésével szemben autonóm közösségekbe tömörültek, és önként a tatár fennhatóság alá adták magukat. A „Déli Rusz” lakossága már nemcsak a tatár, hanem a török támadások ellen is védte a déli határvidéket, aminek az lett a következménye, hogy egyre határozottabb katonai szervezeti formát alakítottak ki. Az 1490-es évektől kezdve ezeket a bátor határvédőket egyre gyakrabban nevezik kozákoknak. Kamanynin szerint a kozákság kiformálódása rendkívül hosszú folyamat eredménye, amelyet a 14–15. század fordulójától kezdve lehet végigkövetni, azaz a litván fejedelmeknek a Déli Rusz területén való terjeszkedésétől.

Hasonlóan a hajdúság geneziséhez, G. Grabjankát követve, a kozákság idegen eredetéről is megfogalmazódtak további nézetek. A. I. Rigelman (1720–1789) ősi szabad népekből eredezteti a kozákokat, akik semmilyen hatalom vagy állam fennhatósága alá sem tartoztak. Rigelman szerint a kozák vagy eredetileg *koszák* elnevezés és kozák nép már 948-tól kezdve ismert volt a forrásokban a bizánci császár, VII. (Bíborbanszületett) Kónstantinos egyik levelében, amelyben azokról úgy írt, hogy ez a nép a kaukázusi hegyek közelében, Kabardiában élt és az őseik Egyiptomból települtek át ide.⁴¹ A 13. században a tatár támadás miatt költöztek át a Dnyeper térségébe, majd a későbbiekben a litván fejedelmek szolgálatába álltak.⁴²

N. I. Kosztomarov (1817–1885) ukrán történész a kozákságot és magát a kozák kifejezést is kétségtelenül tatár eredetűnek tekinti. Elmélete alapján a kozák kifejezésnek valójában több jelentése is lehetett: egyrészt olyan vándorló elemekre vonatkozatható, akik nincsenek röghöz kötve, vagyis kiszakadtak a jobbágyi függésből; másrészt ezt a kategóriát azokra a szabad fegyveresekre is használja, akik iparral és kereskedelemmel is foglalkoztak. A litván fejedelmek is fogadtak szolgálatba tatár kozákokat, de a nem tatár származású kozákok legkorábban Cserkaszi és Kanyev térségében jelentek meg, ahol a határok védelmében szervezték őket sajátos „katonai rendbe” a lengyel–litván sztaroszták, és az volt a feladatuk, hogy a tatárok ellen harcoljanak. Kezdetül fogva megkülönbözteti a kozákok másik típusát, az ún. *szabad kozákokat*, akik önszántukból védték a határt és nem rendelődtek alá a lengyel–litván kormánynak és a későbbiekben ők hozták létre a Zaporozsjei Szicset.⁴³

A kozákság geneziséét részletesen tanulmányozó lengyel történétíró, Aleksander Jabłonowski (1829–1913) amellett érvel, hogy a kozák elnevezést azok a tatár kolóniák hozták magukkal Litvániába, akiket Vitold (1392–1430) litván fejedelem fogadott a szolgálatába és telepítette le adománybirtokokon katonai szolgálatért cserébe. Ezek a tatár kozákok a litván területeken sokáig megőrizték az etnikai jellegüket, de annak következtében, hogy fokozatosan felvették a pravoszláv vallást és beházasodtak a helyi lakosság közé, fokozatosan elszlávosodtak, ám a kozák elnevezést megtartották. Vitold politikáját az utódai is folytatták, akik a kijevi vajdaság déli térségében telepítették le a tatár „kozákokat”. Litvániában és Ukrajnában hasonlóképpen alakult a kozákság létrejötte, de az utóbbi térségben a kozákság csak a 15. század végétől kezdve formálódott ki a déli steppe térségében, döntően szláv népességből.⁴⁴ A kozákság kialakulásához a Dnyeper alsó folyásának térségében, a steppén

⁴¹ Ригельман 1847, 9–10.

⁴² Ригельман 1847, 11–12.

⁴³ Костомаров 1870, XVIII.

⁴⁴ Jabłonowski 1912, 157.

voltak a legalkalmasabbak a feltételek, ahol a kozákok mint „szabad emberek” önkormányzattal rendelkeztek, de a 16. század közepéig valójában szervezetlen katonai erőt képviseltek.⁴⁵

A kozákság tatár genezisének elvét vallja M. Ljubavszkij (1860–1936) orosz-szovjet történétíró is, aki egyrészt elveti azt az elméletet, hogy a kozákság kialakulása a tatár hódítás után is fennmaradt „Dél-Rusz” obscsinákra vezethető vissza; másrészt szerinte kozákoknak kezdetben a Cserkaszi körzetben azokat az áttelepült tatárokat nevezték, akik földműveléssel is foglalkoztak, de nem voltak jobbágyaik és a saját atamánjaik által voltak irányítva. Az ő csapataik kezdtek egy idő után feltöltődni ukránokkal is, akik ezáltal átvették a kozák elnevezést.⁴⁶

A cári kormányzathoz lojális P. A. Kulis ukrán történétíró a zaporozsjei kozákságot, a tatárokhoz hasonlítva, a társadalom rabló-fosztogató elemének titulálta, akik jó pénzért bárki ellen hajlandónak mutatkoztak harcolni. A steppei élet „melléktermékének” tekintette őket, akikből a tatár veszély teremtett a 15. század végétől – kényszerhelyzetben – katonát. Csoportokba verődve éltek és olyan „testvériséget” alakítottak ki, amelyeket kozákoknak neveztek a tatároknál. Békeidőben a sztarosztáknak rendelődték alá, háborúk során pedig a saját választott vezetőik irányítása alatt álltak.⁴⁷ Kulis már magát a kozák szó jelentését is pejoratív jelzőnek tekinti, hiszen a tatároknál rablót jelentett. Ugyanez szerinte elmondható a lengyel–litván területeken megjelenő kozákokra is, akik egyetlen urat sem ismertek el maguk felett és nemcsak az ellenséget, hanem saját lakosságukat is állandó félelemben⁴⁸ tartották.

Sajátos elméletet fogalmazott meg D. N. Bantis-Kamenszkij (1788–1850) orosz történész, aki a korabeli ukrán történelem egyik legfontosabb eseményének tartja a „dnyeperi kozákok” mint rettenthetetlen és elszánt katonák megjelenését, akik bátor tetteikkel dicsőítették hazájukat.⁴⁹ Bár származásukat sokáig homály fedte és többféle elmélet jelent meg ezzel kapcsolatban, az szerinte kétségtelen, hogy ázsiai eredetűek, mégpedig a Kaukázusból a Dnyeper vidékére áttelepülő *cserkeszek* voltak, amely térség hasonlóan ki volt téve az állandó idegen támadásoknak, mint ahol korábban éltek. Katonai életformára rendezkedtek be és szívesen befogadták maguk közé a helyi lakosság közül ebbe a térségbe menekülőket is. A nevükhöz fűződik Cserkaszi városának megalapítása is.⁵⁰

Az „ukrán nemzeti történetírás atyjának” nevezett M. Sz. Hruszevszkij (1866–1934) gyökeresen ártértékelte és új megvilágításba helyezte a kozákság kialakulását és jelentőségét. Műveiben az ukrán nemzeti érdekek kerülnek előtérbe, ezáltal a kozákság is erőteljesebb megvilágításba kerül. Emellett összegyúrta és egységbe foglalta a kozákság genezisééről korábban kialakult nézeteket, amelyekből – többek között – a következő elemeket építette be a saját elméletébe: az ukrán nemesi történetírás nézetét az ukrán nemességnek a kozákság „megszervezésében” játszott fontos szerepéről; N. I. Kosztomarov elméletét a kozákságról, mint a Kijevi Ruszban működő vecsék demokratikus hagyományainak hordozójáról. A kozákság geneziséét vizsgálva abból indul ki, hogy a 15–16. század fordulóján a

⁴⁵ Jabłonowski 1912, 161.

⁴⁶ Любавский 1892, 531–532.

⁴⁷ Кулиш 1888, 46.

⁴⁸ Кулиш 1888, 47.

⁴⁹ Бантыш-Каменский 1830, 108.

⁵⁰ Бантыш-Каменский 1830, 110.

kozákság még nem volt szervezett társadalmi réteg, jóllehet mint életforma már hosszú idő óta ismert volt. A kozákság mint életforma szerinte ugyanolyan idős, mint maga Ukrajna. Ez az életforma a letelepedett, földművelő népességnek a steppei rabló és fosztogató nomád népekkel folytatott állandó harcának az eredménye, ami évszázadokon keresztül tartott.⁵¹ A tatár hódítás nem pusztította el Ukrajna területének lakosságát, akiknek többsége északra vagy nyugatra települt át, délen és keleten pedig azok maradtak, akik hozzáadzódtak a tatárokkal folytatott állandó küzdelemhez. A helyi lakosság önvédelemre volt kénytelen berendezkedni, esetenként ellentámadásba is lendült és török-tatár területekre indított zsákmányszerző portyázó támadásokat. Egy sajátos „sportágat” fejlesztett ki – a vadászatot a tatárokra. Itt nem voltak urak és szolgák, egy nagy testvériség egyenrangú tagjainak tekintették magukat. Hrusevskij elmélete alapján a 15. század végétől kezdve erre az életformára kezdték használni a kozák kifejezést, amely elnevezés már a kunoknál is használatos volt, a legkorábbi írásos forrás a 14. századi Codex Cumanicus, amely alapján a kozák határvédő katonát jelentett.⁵² Mint elkülönült társadalmi réteg csak a 16. század folyamán formálódott ki a kozákság, és határozott szervezeti és jogi formákat, illetve elismerést csak a 16–17. század fordulójára ért el.⁵³ Összegzésként megállapítja, hogy a kozákságot mint életformát az állam érdekében kezdték felhasználni, a kozákság belső önállósága és természetes fejlődése pedig ahhoz vezetett, hogy egy hosszú folyamatot végigjárva végül kialakult egy sajátos helyzetű, különálló társadalmi réteg.⁵⁴

Az 1920–30-as évektől a Szovjetunió történetén belül kényesnek és politikai töltetűnek bizonyult az „ukrán kérdés”,⁵⁵ ezért az ukrán és ezzel együtt a kozák témájú művek meglehetősen háttérbe szorultak. E korszak talán egyetlen jelentősebb feldolgozása K. Oszipovtól származik,⁵⁶ aki a kozák elnevezés három lehetséges magyarázatát taglalja: egyrészt utal arra, hogy a 16. század elején a kunoknál ez a kifejezés az őrszem szinonimájaként szolgált; a törökök a lovas segédsapatokat nevezték kozákoknak; a tatárok pedig ezt a kategóriát a független, vándorlásra és fosztogatásra hajlamos fegyveresekre vonatkoztatva használták.

Oroszország és Ukrajna „újraegyesülésének” 300. évfordulója (1954) után ismét megnőtt az érdeklődés az ukrán témájú művek iránt, melyek jelentős része V. A. Golobuckij nevéhez köthető. A történész zaporozsjei kozákokról írt könyvében arról olvashatunk, hogy a 15–16. század fordulóján a Dnyeper bal partján kisebb települések, szlobodák jelentek meg, amelyek lakossága – döntően a szökött jobbágyok közül kerültek ki – kozáknak, azaz szabadnak tekintette magát.⁵⁷ Elmélete szerint a szökött jobbágyok azért települtek át a ritkán lakott déli határvidékre, mert a fejletlen ukrán városokban nem találtak megélhetési lehetőséget.⁵⁸

⁵¹ Грушевский 1913, 98.

⁵² Грушевский 1913, 100.

⁵³ Грушевский 1913, 96.

⁵⁴ Грушевский 1913, 107–108.

⁵⁵ Nyugat-Ukrajna megszerzése érdekében 1939. augusztus 23-án Moszkvában megkötötték a szovjet–német megnemtámadási egyezményt, amelynek titkos záradékában a szovjet és a német kormányzat elkezdte a „visszarendezést”, a Lengyelországon való osztozkodást.

⁵⁶ Осипов 1954, 19.

⁵⁷ Голобуцкий 1957, 44.

⁵⁸ Голобуцкий 1957, 47.

A jelenkori ukrán történetírás⁵⁹ belül pedig a kozákság genezisének témakörében valóban M. Sz. Hrusevszkij elmélete újjáéledésének és továbbfejlesztésének lehetünk tanúi a teleológia jegyében. 1991-től kezdve ugyanis az ukrán nemzetképteremtő folyamat során létfontosságúvá vált a jelenkori ukrán politika számára a „felhasználható” történelmi narratívák megfogalmazása. Az ukrán identitástudat növelésében fontos szerepet játszott a nemzeti történelem kutatása, az pedig meghatározó jelentőséggel bírt, hogy a régmúlt dicső legyen és legyen kontinuitása! Történelmi érvekkel kellett megalapozni azon állításukat, hogy az ukránok története a 9–19. század között folyamatosan fejlődött attól függetlenül, hogy egyes korszakokban az ukrán „földek” egyes részei a lengyel–litván állam, az Orosz, az Oszmán és a Habsburg Birodalom fennhatósága alá kerültek. A dicső ukrán történelem egyik központi eleme pedig a kozákság kialakulása és meghatározó történelmi szerepe, államteremtő tevékenysége lett.

A fentiek alapján megállapítható, hogy a történészek többsége abban egyetért, hogy maga a kozák elnevezés török–tatár eredetre⁶⁰ vezethető vissza: e kategória a török népeknél a 13. század végétől általánosan elterjedt olyan határőrszolgálatot teljesítő katonai elemekre vonatkoztatva, akik esetenként steppei portyázásokat is folytattak az ellenséges területekre. Akárhányszor a források a 15. század utolsó negyedéig Kelet-Európa déli részén élő kozákokat említik, azt mindig a török–tatár etnikumra vonatkoztatva teszik. A lengyel–litván állam déli határvidékéről származó szláv eredetű kozákság létezésének első bizonyítéka egy 1492-es dokumentum,⁶¹ amelyben Sándor litván nagyfejedelem bocsánatkérő levelet intézett Mengli Girej kánhoz, amiért a „kijevi és cserkaszi” kozákok krími hajókra támadtak a Dnyeperen.

Nehéz pontosan megállapítani, mikortól beszélhetünk az ukrán területeken egyértelműen szláv kozákságról, ugyanis eleinte a kozák formulát nem egy konkrét etnikumra, hanem bizonyos foglalkozás, illetve életforma jelölésére használták. Ebben az esetben nem a lengyel–litván uralkodó szolgálatában álló tatár–kozákok, hanem a tatár kozákság mint intézmény elszlávosodása bírt döntő jelentőséggel. Vagyis a déli határvidék tatárjaival való kényszerű „együttélésben” és a steppén folytatott egzisztenciaharcban formálódott ki végül az ukrán kozákság.

Az ukrán parasztnak kezdettől fogva nyitva állt ugyan a steppe, de ekkor még egyáltalán nem állt közel hozzájuk a kozákokra jellemző veszélyes életforma. Ha lehetőségük nyílt az életkörülményeikben maradni, még ha ez a gazdasági önállóságuk fokozatos feladását is jelentette, az esetek többségében éltek vele. Ezzel magyarázható a kozákság lassú kiformalódása és csak a 16. század végére társadalmi tömegjelenséggé válása. Amikor a paraszti kolonizáció lépcsőzetesen előretolódott a steppe déli határvidékéig és az addig váltakozó paraszti függésből teljes röghöz kötés lett (lásd az 1558-ban kiadott 3. litván statútumot) csak akkor vált a kozákok szabad életvitele elfogadhatóvá, sőt áhítottá a jobbágyság számára.

⁵⁹ Наливайко 1999, 71–76; Яковенко 2009, 175–182; Чухліб 2009, 34; Subtelny 2000, 108–110; Magocsi 2010, 188–195.

⁶⁰ Stökl 1953, 202–203.

⁶¹ Акты ЮЗР 1863, 170.

Összegzés

Az ukrajnai kozákság és a magyarországi hajdúság genezisének összehasonlító vizsgálata eredményeképpen megállapíthatjuk, hogy szinte egy időben, a 15. század végétől kezdtek kifermálódni és a 16. század közepéig szervezetlen katonai erőt képviseltek. Ezen katonarétegek hasonló történeti szerepet játszottak a nemesség és a jobbágyság között, differenciált és heterogén jellegű „köztes” társadalmi kategóriát képeztek, egyben a társadalmi feszültség levezető szelepeként jöttek létre. Képesek voltak fegyverükkel formálni hazájuk bel- és külpolitikai eseményeinek menetét, de ezen történelemformáló tevékenységük során többször is összeütköztek a termelő társadalommal.

Mind a hajdúságot, mind a kozákságot valójában a háborúk hozták létre, ugyanis a török birodalom és a vele szomszédos országok határain állandósultak a határvédelmi harcok. Ebben a térségben, a „végeken” az állandó harci készültség részben megélhetési lehetőséget biztosított ezen „önkéntes határőrvédők” számára, másrészt az utóbbi szerepük a saját szemszögükből a társadalmi különállásukat igazolta.⁶² Kezdetben a kozákok és a hajdúk fő ellenségei a törökök voltak, de az utóbbiaknál a Bocskai-felkeléstől kezdve a Habsburg-ellenesség is előtérbe került, jóllehet csak másodlagos szerepet játszott, a végvárakban szolgáló királyi hajdúkra pedig valójában nem is volt jellemző.⁶³

A hajdú, illetve a kozák elnevezés egyaránt döntően idegen eredetre vezethető vissza, amely kategóriákat kezdetben nem egy konkrét etnikum, hanem speciális foglalkozás, illetve életforma megjelölésére használták. A kozák, illetve hajdú intézmény eredetét egybevetve megállapítható, hogy a kezdeti fázisban mindkét esetben elsősorban külső hatások játszottak közre. Az ukrajnai kozákság genezisében a tatár kozákság mint intézmény átvételéről beszélhetünk, míg a magyarországi hajdúk megjelenésében a balkáni hajdútípus meghatározó jegyeit fedezhetjük fel. Mivel mind a hajdúság, mind a kozákság megjelenése egyaránt elsősorban a török hódításra vezethető vissza, elsődleges jelentőségük a határvédelemben mutatkozott meg és harcmódjuk is ennek megfelelően alakult. Mindkét katonai réteg egzisztencia-lehetőségét az általuk lakott határvidéken kialakult hatalmi vákuum okozta, amely Magyarországon a törökök és a Habsburgok, ukrán területeken pedig a lengyel–litván állam, Oroszország és az Oszmán Birodalom előretolt állásai között alakult ki a 16. században. Fontos ugyanakkor azt is kiemelni, hogy mind a hajdúságban, mind a kozákságban a szabadparaszti fejlődésnek a röghöz kötés rendszerével való szembeszegülés egyik tendenciáját is felismerhetjük.⁶⁴

Bibliográfia

Források

Karácsonyi 1891 = Karácsonyi J.: Egykorú tudósítások az 1514-iki pórlázadásról. *Történelmi Tár* 3/14: 337–340.

Illésházy 1863 = Gróf Illésházy István följegyzései 1592–1603. In: *Illésházy István nádor följegyzései, 1529–1603 és Hídvégi Mikó Ferencz históriája, 1594–1613*. Bíró Sándor

⁶² Perjés 1969, 39–40.

⁶³ Rácz 1969, 37.

⁶⁴ Rácz 1969, 31.

- muel folytatásával.* Közli Kazinczy G. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores 7. – Magyar Történelmi Emlékek 7.) Pest, 1–134.
- Hídvégi 1863 = Hídvégi Mikó Ferenc históriája. A maga életében történt erdélyi dolgokról 1594–1613. In: *Illésházy István nádor följegyzései, 1529–1603 és Hídvégi Mikó Ferencz históriája, 1594–1613.* Bíró Sámuel folytatásával. Közli Kazinczy G. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores 7. – Magyar Történelmi Emlékek 7.) Pest, 135–225.
- Székely 1962 = *Istvánffy Miklós A magyarok történetéből. Historiae de rebus Ungaricis.* Fordította Juhász L. A szöveget válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Székely Gy. (Monumenta Hungarica 6.) Budapest.
- Акты ЮЗР 1863 = *Акты, относящиеся к истории Западной России. Том 1: 1361–1598.* Санктпетербург.
- Архив ЮЗР 1863 = *Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. Часть 3. Том 1: Акты о козаках (1500–1648).* Киев.

Szakirodalom

- Császár 1932 = Császár E.: *A hajdúság kialakulása és fejlődése.* Debrecen.
- Dankó 1969 = Dankó I.: *A hajdúság eredete.* In: *A hajdúk a magyar történelemben. (Tudományos emlékülés – Déri Múzeum, 1966. dec. 10.).* Szerk. Módy Gy. (A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 10.) Debrecen, 3–12.
- Dudás 1887 = Dudás Gy.: *A szabad hajdúk története a XVI. és XVII. században.* Szeged.
- Gebei 2006 = Gebei S.: *Hajdú kiváltságolás – kozák kiváltságolás.* In: *„Frigy és békesség legyen...”.* *A bécsi és a zsitvatoroki béke.* Szerk. Papp K. – Jeney-Tóth A. (Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója 8.) Debrecen, 153–180.
- Györffy 1927 = Györffy I.: *A hajdúk eredete.* Budapest.
- Jabłonowski 1912 = Jabłonowski, A.: *Historya Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej.* Krakow.
- Kniezsa 1955 = Kniezsa I.: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai.* I–II. Budapest.
- Komáromy 1894 = Komáromy A.: *Rhédey Ferenc váradi kapitány. Hadtörténelmi Közlemények 7: 1–19.*
- Magocsi 2010 = Magocsi, R. P.: *A History of Ukraine. The Land and its Peoples.* Toronto–Buffalo–London.
- Maksay 1956 = Maksay F.: *Paraszság és zsoldos szolgálat a XVI. századi Magyarországon.* *Hadtörténelmi Közlemények 3/1: 26–42.*
- Marton 2012 = Marton G. E.: *Királyi hajdúk és regisztrált kozákok hazájuk szolgálatában.* *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 134: 26–36.*
- Nagy 1972 = Nagy L.: *Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban.* Budapest.
- Nagy 1986 = Nagy L.: *A hajdúvitézek. 1591–1699.* Budapest.
- Nagy – Nyakas 2001 = Nagy L. – Nyakas M.: *Hajdúitisztesség tükröje.* (Studia oppidorum haidonicalium 7.) Hajdúböszörmény.
- Nyakas 2005 = Nyakas M.: *A bihari kishajdú városok története.* (Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója 5.) Debrecen.

- Nyakas 2009 = Nyakas M.: Báthory Gábor hajdúpolitikája. In: *Báthory Gábor és kora*. Szerk.: Papp K. – Jeney-Tóth A. – Ulrich A. Debrecen, 365–374.
- Orosz 2004 = Orosz I.: Bocskai István és a hajdúk. *Kisebbségkutatás* 13/3: 340–345.
- Perjés 1969 = Perjés G.: A hajdúkutatás jelentősége In: *A hajdúk a magyar történelemben. (Tudományos emlékülés – Déri Múzeum, 1966. dec. 10.)*. Szerk. Módy Gy. (A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 10.) Debrecen, 38–46.
- Popović 1930 = Popović, D. J.: *O hajducima*. Beograd.
- Rác 1969 = Rác I.: *A hajdúk a XVII. században*. Debrecen.
- Sillye 1882 = Sillye G.: A Hajdúkerület története. In: *Hajdú megye leírása*. Szerk. Varga G. Debrecen, 1–112.
- Stökl 1953 = Stökl, G.: *Die Entstehung des Kosakentums*. München.
- Subtelny 2000 = Subtelny, O.: *Ukraine. A History*. Toronto–Buffalo–London.
- Szabó 1950 = Szabó I.: A hajdúk 1514-ben. *Századok* 84/1–4: 178–198.
- Varga 2005 = Varga B.: A magyarországi hajdúság és az ukrajnai kozákság történeti párhuzamai. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 120: 31–47.
- Бантыш-Каменский 1830 = Бантыш-Каменский, Д. Н.: *История Малой России*. Москва.
- Варга 1999 = Варга, Б.: Історичні паралелі гайдуків Угорщини та козаків України за період XVI–XVII століть. In: *Четвертий Міжнародний Конгрес Україністів. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Історія*. Часть 1. Одеса–Київ–Львів, 174–180.
- Голобуцкий 1957 = Голобуцкий, В. А.: *Запорожское казачество*. Киев.
- Грабянка 1854 = Грабянка, Г.: *Летопись гадячскаго полковника Григорія Грабянки*. Киев.
- Грушевский 1913 = Грушевский, М. С.: *История украинского казачества до соединения с Московским государством. Том I: До начала XVII века*. Киев.
- Каманин 1894 = Каманин, И. М.: *К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкаго*. Киев.
- Конисский 1846 = Конисский, Г.: *Исторія Русовъ или Малой Россіи*. Сочинение Георгія Конискаго, Архієпископа Белорускаго. Москва.
- Костомаров 1870 = Костомаров, Н. И.: *Историческія монографіи ис изслѣдованія Николая Костомарова*. Том 9. Санктпетербург.
- Кулиш 1888 = Кулиш, П. А.: *Отпадение Малороссіи от Польши (1340–1654)*. Том 1–3. Москва.
- Любавский 1892 = Любавский, М. К.: *Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута*. Москва.
- Наливайко 1992 = Наливайко, Д.: *Козацька християнська республіка*. Київ.
- Осипов 1954 = Осипов, О.: *Богдан Хмельницький*. Москва.
- Ригельман 1847 = Ригельман, А. И.: *Летописное повествование а Малой России*. Москва.
- Симоновский 1847 = Симоновский, П. И.: *Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах*. Москва.
- Чухліб 2009 = Чухліб, Т.: *Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр.* Київ.

Шевчук – Тараненко 1999 = Шевчук, В. П. – Тараненко, М. Г.: *Історія української державності*. Київ.

Яковенко 2009 = Яковенко, Н.: *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*. Київ.

ZIMONYI ISTVÁN*

A török identitás a középkori nomádoknál Belső-Euráziában

Türk Identity among the Medieval Nomads of Central Eurasia. The ethnonym Türk have been used in modern nation-building processes among the Turkic speaking peoples of Eurasia in the 20th–21th centuries. The cases of Turkey, the plan of a Turkic Republic in Central Asia in the 1920s and after the fall of the Sovietunion the latest Kazak, Tatar and Uyghur historiography demonstrate its historical importance. The study focuses on the meanings of Türk in the runic inscriptions of the Türk Khaganate (6th–8th centuries). Its first denotation is an ethnic community or nationality, i.e. a nomadic tribal confederation which can be described as using the model of gens, including the common origin, traditions and language with centuries long stabile political framework and the majority of society belonged to same customary law. The political aspect of the usage of the term Türk referred to all peoples subjected to the power of the Türk Khagan. After the fall of the Türk Khaganate both meanings faded away due to the lack of political stability which is a key factor in the history of Eurasian steppe. It means that there is not ethnic continuity from the Middle Ages. The fragments of Türk identity may survived in the forms of language community; Islamic legend of descent with the heros eponymos and nomadic way of life as opposed to the territorial principles of settled civilisations. These elements could be used to rebuild modern Turkic speaking nations in Eurasia.

Keywords: Türk, nation-building, ethnic community, Türk Khaganate, loyalty, nomadism, common origin

A török terminusnak különböző konnotációi vannak, és ezek többféle identitásra utalnak és számos aspektusból értelmezhetők. A magyar nyelvben a török elnevezés az ótörök *türk* átvétele a honfoglalás előtti időkből, amelyet a 14–15. században az oszmánokkal kapcsolatban kezdtek el szélesebb körben használni a magyarban. Az Oszmán Birodalmat annak korabeli írástudói nem nevezték *türk*nek, hanem ezt a terminust Anatólia török nyelvű vidéki lakosságára használták. Az első világháború után jött létre a török nemzetállam, Törökország (*Türkiye*), amelynek lakói a törökök. A mai magyar nyelvhasználatban a török elnevezés egyaránt jelöli a törökországi nyelvet, népet és különböző török nyelveket és népeket. A nyelvek szempontjából az orosz és angol szakirodalomban különböztetik meg a törökországi török nyelvet (*tureckij*, *Turkish*) a török nyelvcsalád nyelveinek általános

* A szerző az SZTE BTK egyetemi tanára és az MTA–ELTE–SZTE Selyemút Kutatócsoport tudományos tanácsadója.

elnevezésétől (*tjurkskij, Turkic*).¹ Ligetinél a bizánci forrásokban előforduló *turkoi* alak *turkként* szerepel, amely nála vonatkozhat a *türkökre*, magyarokra és a Kis-Ázsiában megjelenő szeldzsukokra, míg a török elnevezést Ligeti a régi és mai török nyelvek és népek gyűjtőnéveként, a *türk* terminust pedig a 6–8. századi török nép és nyelv értelemben használta.²

A török identitások jelentését és egymáshoz kapcsolódását a különböző történeti korokban csak történeti kontextusban érdemes vizsgálni, ugyanis szem előtt kell tartani Szűcs Jenő figyelmeztetését, hogy hajlamosak vagyunk mai fogalmainkat régebbi korokra visszavetíteni, és a modern nemzet előzményeit láttatjuk vagy véljük felfedezni olyan korokban, amikor ezek nem léteztek vagy teljesen más összefüggésben szerepeltek, azaz a történelmet nemzeti látószögből szemlélni.³

Vizsgálódásunkat a mai helyzettel kezdjük és visszafele haladunk időben. Török nevet viselő nemzetállam megteremtésére két kísérlet történt a 20. században, az első világháborút követően. Musztafa Kemal sikeresen alapította meg a török nemzetállamot, ahol – szemben az Oszmán Birodalommal – ténylegesen nyugati mintára létrejött a nemzet.⁴ A másik törekvés pedig a szovjet nemzetiiségi politikához köthető, amely a *Turkestan kraiból* hozta létre a Turkesztáni Szovjet Köztársaságot (*Туркестанская Советская Республика*) 1918 és 1924 között, amely a mai Üzbegisztán, Türkmenisztán és Kirgizisztán területét foglalta magában. A Szovjetunióban további két koncepció is létezett 1920-ban. Turar Ryskulov egy autonóm nemzeti köztársaság létrehozását javasolta Török Szovjet Köztársaság (*Тюркская Советская Республика*) néven, amely a belső-ázsiai és Volga menti török nyelvű népeket is egyesítette volna. Ezzel szemben Lenin és Sztálin álláspontja győzedelmeskedett, amely nyelvi és etnikai alapon javasolta nemzetállamok létrehozását: például kazak, türkmén, kirgiz és özbeg Közép-Ázsiában.⁵

Ez a megoldás a modern nemzetállamok kialakulásának nagyobb történeti összefüggéseiben értelmezhető. Az első modern nemzetállamok Nyugat-Európában jelentek meg a 19. században: Franciaország, Anglia, Németország és Olaszország. Kelet-Európa, a Közel-Kelet és Belső-Ázsia három birodalma, a Habsburg, az Oszmán és a cári Oroszország volt. Az első világháború drasztikus átalakulásokat hozott és teljesen új világot teremtett. A győztes hatalmak nemzetállamokat hoztak létre e három birodalomból. A Sykes–Picot-egyezmény vagy Asia Minor-egyezmény (1916. május) titkos megállapodás volt Nagy-Britannia, Franciaország és Oroszország között az Oszmán Birodalom felosztásáról. Aztán az utóbbi felosztásáról a sèvres-i békeszerződés rendelkezett, ami polgárháborúhoz vezetett. A Párizs környéki békeszerződések (1919–1920) felosztották az Osztrák–Magyar Monarchia területét új nemzetállamok létrejöttét segítve elő. Az orosz forradalmakat követően a bolsevikok a cári Oroszországból nemzetállamokból álló föderációt hoztak létre a kommunista párt uralma alatt, amelyet a Szovjetunióknak neveztek el.

A második világháborút követően a nemzet és nemzetépítés kérdése háttérbe szorult a két katonai szuperhatalom vetélkedése miatt. Gyökeres változást Gorbacsov főtitkársága (1985–1991) jelentett, amely aztán a Szovjetunió megszűnését hozta. A *glasznosztj* és

¹ TESZ III, 972; Róna-Tas – Berta 2011, 939–842.

² Ligeti 1986, 322.

³ Szűcs 1974, 220–221.

⁴ Azarian 2011, 72–82.

⁵ Ubiria 2016.

peresztrojka révén Belső-Ázsiában is jelentős változások indultak el. A szovjet nemzetiségi politikai rendszert követve a Szovjetunió széthullása után azok a köztársaságok, amelyek szovjet szocialista köztársaságok voltak, önálló nemzetállamok lettek. Így Törökország mellett öt új, szuverén, török nyelvű nemzetállam jött létre: Azerbajdzsán, Türkmenisztán, Kazahsztán, Üzbegisztán és Kirgizisztán. Az Orosz Föderáció 22 köztársaságából 7 török nyelvű: az Altáji, Baskír, Csuvas, Hakasz, Szaha (Jakut), Tatár és a Tuvai Köztársaság. Emellett a Kaukázusban még van két olyan köztársaság (Kabard-Balkár, Karacsáj-Cserkesz), amelyeknek az egyik összetevő népessége török nyelvű: balkár, illetve karacsáj. Ezekben az országokban az új elit fő ideológiai támasza a nacionalizmus volt, miután a marxizmus lenini és sztálini koncepciója teljes kudarcot vallott.⁶

Az új köztársaságok nemzetépítő stratégiájában a török identitás fontos szerepet kapott. A kazak történészek úgy vélik, hogy az 1460-as években Dzsánibek és Kerej kán alapította Kazak Kánság, amely három hordára esett szét a 16. század közepére, majd a cári orosz hódítás áldozatául estek, a modern kazak nemzet politikai és etnikai előzménye.⁷ Ugyanakkor több kísérlet is történt a kazak múlt időbeli kiterjesztésére. Bulat Kumekov a kipszakok szerepét hangsúlyozva a kazak államiság előzményének tekinti a Kimek Kaganátust, amely a 9–10. században létezett.⁸ Nem véletlen, hogy 2013-ban jelent meg a *Nyugati Türk Kaganátus atlasza* (*Атлас Западного Тюркского каганата*) című munka, amelyben hangsúlyosan szerepel, hogy a Nyugati Türk Kaganátus területe nagyrészt azonos a mai Kazahsztán területével, ráadásul a Kimek Kaganátus a Türk Kaganátus utódállamának tekinthető. Így tehát végső soron a Türk Kaganátus is szerves része a kazak nemzet történetének.⁹

Hasonló tendencia mutatható ki a tatár nemzeti historiográfiában. A modern tatár nemzetépítésben három alapvető koncepció rajzolódik ki: bulgár-tatár, mongol-tatár, türk-tatár. Az első szerint a mai tatár nemzet kialakításában a volgai bulgárok játszottak meghatározó szerepet, akik a 10–13. században hozták létre muszlim államkeretet a Volga–Káma vidékén, amely Kelet-Európa meghatározó hatalma volt. A mongol-tatár elmélet szerint a tatár nemzetképződés meghatározó szakasza a mongol korban, az Arany Hordában kezdődött a 13–15. században, alapvetően az itt élő kipszakok nyelvileg asszimilálták a vékony vezető mongol nyelvű elitet. A türk-tatár teória a tatár etnogenezist visszavezeti a Türk Kaganátus korába, ugyanis a türk rovásírásos emlékekben már feltűnt a tatár népnév. A modern tatár történetírás a középkori tatár etnogenezist két korszakra bontja: 1. a meghatározó etnikai elemek formálódása a 6–13. században történt, 2. míg az egységes tatár etnikai és politikai keret megszilárdulása az Arany Hordában és a Kazáni Kánságban a 13–15. században ment végbe.¹⁰ A hétkötetes *Tatár történet* című munka első kötetében Sergej Kljaštornyj hosszú fejezetben tárgyalta a Türk Kaganátus történetét, jelezve, hogy a tatár hivatalos nemzeti történetírás ezt az államalakulatot az előzményei között tartja számon.¹¹

A korai magyarsággal is gyakran kapcsolatba hozott xinjiangi ujugrok esete is igen tanulságos. Az ujugur név mint egy nomád törzsszövetség neve a Türk Kaganátusban jól ismert. Az ujugrok döntötték meg a Második Türk Kaganátust és önálló Ujugur Kaganátust

⁶ Soucek 2000, 303–306.

⁷ Baipakov – Kozybaev – Kumekov – Pushchulina 1997, 312–348.

⁸ Kumekov 2013, 10–17.

⁹ Dosymbaeva – Zholdasbekov 2013.

¹⁰ Ishakov – Izmaylov 2000.

¹¹ Klyashorny 2002, 218–267.

hoztak létre a 8. század közepén. Az ujjur hatalomnak a kirgizek¹² vetettek véget 840-ben. Az ujjurok szétszóródtak: egyik csoportjuk délre húzódott Kína szomszédságába, és hamarosan asszimilálódott, egy másik csoportjuk Gansu tartományba menekült, ahol máig fennmaradt, ők a török nyelvű sárga ujjurok, míg a harmadik csoport a Tarim-medence oázisvárosaiban telepedett meg, ahol életmódot váltva földművesekké és kereskedőkké lettek. Ők alapították meg a Kocsói Ujjur Fejedelemséget, amely 850-től 1250-ig állt fenn. Fokozatosan átvették a buddhizmust és használták a sajátos írásukat, amelyet ma ujjur írásnak neveznek. Ezt az írást vették át a mongolok, amikor birodalmat alapítottak. Az iszlám már a 10. században megjelent a Tarim-medence nyugati részében, azonban az ujjurok a 15. századig nem tértek át az iszlámra. Az iszlám térhódítása után az ottani török nyelvű népesség ujjur neve és etnikai identitása eltűnt. Az 1920-as években az ott lakó török nyelvű csoportok etnikai azonosítására a városok neveit használták a 'valahonnan valósi' *-lik* képző segítségével, azaz Kasgar-lik, Turfan-lik és Hotan-lik. A képzett turkológus szovjet tanácsadók javasolták a kínai hatóságoknak az ujjur név felelevenítését a Tarim-medence muszlim, török nyelvű népességének elnevezéseként. Így létrehozták a modern ujjur nemzetet az iskola-rendszer és a tömegmédia segítségével, majd néhány évtized után az ottani török nyelvű népesség ujjur nemzeti tudattal rendelkezett. Ebben három tényezőnek volt döntő jelentősége: az iszlámnak és a török nyelvnek a kínaiakkal szemben, valamint a földműves életmódnak a szomszédos török nyelvű nomád népesség ellenében.¹³

A szibériai török nyelvű népesség között még különösebb nemzetformálódási folyamatok mentek végbe. Marzanna Pomorska lengyel turkológus tanulmányozta a török közép-csulimi dialektus főnévi rendszerét. A bevezetőben a csulimi terminust abból a szempontból tárgyalta, hogy egyáltalán beszélhetünk-e egy ilyen nevű török nyelvről és népről. Megállapította, hogy valójában három török dialektusról van szó: közép-csulimi, alsó-csulimi és küarik. A csulimi török elnevezés nem jelent irodalmi nyelvet, ilyen kialakítására nem történt kísérlet. Így nem tanítják iskolában, és nem alakult ki saját írásbelisége sem, amelyen újságok jelentek volna meg, vagy irodalom jöhetett volna létre, sőt egyik dialektusnak sincs még írott változata. A csulimi török elnevezés alatt a három dialektus közös jegyei alapján rekonstruált nyelvet kell érteni, ami nem valószínű nyelv, ugyanis az alsó- és közép-csulimi dialektus két különböző török nyelvághoz sorolható. Tehát végső soron a csulimi török technikai elnevezés, amely a nyelvészek által rekonstruált nyelvi modell, a valóságban nem létezik. Az etnikai identitás szempontjából a kérdést bonyolítja, hogy a csulimi török vagy csulimi tatár elnevezést használták a 18. századtól néprajzi leírásokban a Csulim folyó partján élő török nyelvű közösségekre. Az ott élő népesség identitásának két formája közül az egyik az orosz hatóságok által létrehozott adminisztratív egység nevéként jelent meg adózási körzet értelemben, illetve élt még a nagycsaládi, nemzeti szervezeti. Az ottani népességet megkeresztelték és beosztották a tobolszki metropolita alá 1720 táján. Az 1990-es évekre a nagycsaládi és nemzeti szervezeti elvesztette jelentőségét. A török nyelvű népesség, amelyet csulimi török néven említenek etnográfiai és nyelvészeti munkák, csak a tudósok tudatában megkonstruált nyelvi és etnikai egységek, ugyanis a szovjet nem-

¹² Ezek a kirgizek nem azonosak a modern kirgizekkel (Golden 1992, 404–406).

¹³ Gladney 1990, 1–28; Millward 2007.

zetépités során nem hoztak létre ilyen autonóm térséget, így elmaradt az irodalmi nyelv kialakítása is. Ez nyilvánvalóan felgyorsította az eloroszosodást.¹⁴

A historiográfiában jelentkező tendenciák megértése szempontjából alapvető, hogy tisztázzuk, mit értünk a nemzet fogalmán. A modern társadalmak jellemzői a piacgazdaság vagy másnéven kapitalizmus és a nemzet, illetve a nemzeti ideológia. A modernizáció következtében a piaci mechanizmusok váltak meghatározóvá a gazdasági életben, döntően befolyásolva a társadalmi életet, ez a modernizáció pedig nemzeti keretekben zajlott le vagy nemzeteket teremtett.

A modern nemzetekkel kapcsolatos teóriákból a főbb vonulatokat emlitem Smith összefoglalása alapján.¹⁵ Gellner szerint az iparosítás előtti társadalmak döntően agrárjellegűek voltak, amelyek különböző politikai keretekbe szerveződtek: királyságok, városállamok, birodalmak. Gazdasági rendszerük alapvetően redisztribúcióra, reciprocitásra és adózásra épült, természetesen piaci mechanizmusok bizonyos területeken működhettek. Az agrártársadalmak jellemzője hierarchia és stabilitás, a társadalmi elitet a katonai, adminisztratív és vallási funkciót betöltő földbirtokosok és papok, a társadalom többségét a parasztok alkották. Az elitből a nemesség kisajátította a katonai funkciót, míg a papság rendelkezett a tudás monopóliumával. A munka nagyobb részét végző parasztok fizikai munkát végeztek, és a termelési ismereteket az utódok a családon, illetve a közösségen belül sajátították el. A hagyományok és szokások szabályozták a közösségi életet és biztosították a közösség fennmaradását. Az újítások és változások veszélyeztették a közösség túlélési esélyeit. A modern ipari társadalmak állandó változásban vannak, és mobilitás jellemzi tagjaikat, ami elsősorban szellemi munkát igényel. Ehhez szükség van az állami közoktatásra, ahol a társadalom tagjai olyan tudásra tehetnek szert, ami a piacgazdaságban való életüket sikeresé teszi. Az értékrendszer is teljesen átforgalmazódott, hiszen az állandó megújulás, változás, fejlődés vált meghatározóvá. A modernizációs folyamat nemzetállami keretek között ment végbe Európában, majd terjedt ki az egész világra.¹⁶

Smith hangsúlyozta, hogy számos történész az állam szerepét tartotta döntő fontosságúnak a modern nemzet létrejöttében. Minden nemzet számára meghatározó cél a szuverén állam megteremtése, és ebben az értelmiségnek vezető szerepet tulajdonítanak. Ugyanakkor alapvető, hogy a nemzetállam polgárai azonos jogokkal és kötelezettségekkel rendelkeznek.¹⁷

Az iparosítás és a modernizáció a hagyományos agrár- és nomád közösségek, értékek, társadalmi rétegek felszámolásához vagy elenyésztéséhez vezetett, ami komoly társadalmi traumát okozott. Az agrártársadalmak életét közösségi és egyéni szinten is a vallás, a hagyományok és a szokásjogok szabályozták. A hagyományos keretek szétverése érték- és identitásválsághoz vezetett. Erre a kihívásra adott válasz a nacionalizmus, amelyet Durkheim a politikai vallás formájának értelmezett. A modernitás kihívásaival szemben és a társadalom integrálódása és fejlődése érdekében az elitnek mobilizálni kellett a tömegeket, hogy azok vállalják a jelentős áldozatokat.¹⁸

Végül egy újabb megközelítés a posztmodern dekonstrukció, amelyet két kiemelkedő szerző képviselt: Hobsbawm és Anderson, akik szerint a nemzetet és a nacionalizmust mint

¹⁴ Pomorska 2004.

¹⁵ Smith 1998.

¹⁶ Gellner 1983.

¹⁷ Smith 1998, 94–95.

¹⁸ Smith 1998, 197.

szöveget kell dekonstruálni. A nemzet és a nacionalizmus konstrukció, kulturális műalkotás, amit az elemző azzal a céllal vizsgál, hogy felderítse annak formáit és tartalmi elemeit, hogy tisztázza, a narratívát hogyan használja fel a nemzeti elit a saját érdekében.

Hobsbawm szerint akkor értjük meg a nemzetet, ha elemezzük a nemzeti hagyományokat, amelyek egyfajta kitalált hagyományok. A modern kor gyors változásoknak van kitéve, amelyek a régi hagyományok társadalmi mintáit meggyengítik vagy eltörlik. Minden társadalomban hatalmas régi anyag halmozódik fel, amelyből új típusú és célú, kitalált hagyományt lehet alkotni. Nemcsak teljesen új szimbólumok (zászló, himnusz, címer) keletkeznek a nemzetállamok létrejöttével, hanem a történelmi kontinuitást is ki kell találni, egy ősi múltat részben igaz fikciókkal vagy hamisítással, ami biztosítja a történelmi kontinuitást. Még az igazán ősi hagyományok is lehetnek újak abban az értelemben, hogy új célokra használják fel őket. Hobsbawm hangsúlyozza, hogy a nacionalista ideológia mesterséges, konstruált. A nacionalizmust az elit használja fel a tömegek érzéseinek felkeltésére és manipulálására.¹⁹

Anderson a gutenbergi könyvnyomtatásnak tulajdonított fontos szerepet, ugyanis a kapitalizmus a könyvnyomtatás révén teremtette meg az elképzelt nyelvi közösség világi koncepcióját, amelyhez a gazdasági alapokat a piacgazdaság szolgáltatta, és így jött létre az az új közösség, amit nemzetnek hívunk.²⁰

A modern nemzet létrejötte előtt is volt egy olyan fogalmi keret, amelyet nemzetiségnek vagy etnikai közösségnek neveznek. A kettő viszonyának az alakulása komoly viták tárgya. Van olyan elképzelés, amely a nemzeteket az emberiség egész történetére kiterjeszti, míg a többségi vélemény szerint érdemes megkülönböztetni a modern nemzetet a korábbi formációktól. A történetírás paradoxona, hogy a történész saját korának fogalmi rendszerében gondolkodik, tehát saját korának főbb ideológiai tendenciáit ismeri, ugyanakkor a régebbi korok történelmét csak akkor értheti meg, ha azt saját fogalmi keretei között értelmezi és érti meg. Bonyolítja a képet, hogy a modern nemzetépítésben az etnikai hagyományokra támaszkodnak, és beépítik abba a nemzetkoncepcióba, amelyre Hobsbawm is felhívta a figyelmet.²¹

Anthony Smith megkísérelte meghatározni a különbséget a modern nemzet jelensége és az etnikai közösség között. A nemzet az etimológiájának megfelelően így határozható meg: „az emberek egy csoportja, amely a kultúra közös és megkülönböztető elemeivel, egységesített gazdasági rendszerrel, minden tagjára vonatkozó (állam)polgári jogokkal, a közös tapasztalatokból származó szolidaritásérzéssel és saját közös területtel rendelkezik”.²² Ezzel szemben az etnikum „önálló nevet viselő lakosság közös eredetmítoszzal, történelemmel, saját területtel és szolidaritásérzéssel”.²³ A két meghatározás közötti alig van különbség, alapvetően a gazdaság és az állampolgári jog az új elem a modern nemzet tekintetében. Smith a további kutatásokra tett javaslatában a következő területek vizsgálatát tartotta meghatározó jelentőségűnek, hogy tisztázni lehessen a különbségeket a nemzet és a prein-

¹⁹ Hobsbawm 1983; vö. Smith 1998, 120.

²⁰ Anderson 1983; vö. Smith 1998, 135.

²¹ Hobsbawm 1983, 1–14.

²² Smith 1998, 188.

²³ Smith 1998, 191.

dusztériális nemzetiség vagy etnikai közösség intézményi és kulturális dimenziói vonatkozásában: állam, haza, nyelv, vallás, történelem, rítusok és ünnepek tanulmányozása.²⁴

Szűcs Jenő sokkal árnyaltabb koncepciót dolgozott ki. Szerinte a modern nemzet modellje a következőképpen határozható meg: „a »nemzetiség« a történelem igen régi képződménye, nemkülönben igen régi a »társadalom« mint szuverén politikai közösség koncepciója és a »politikai lojalitás« kategóriája is, anélkül azonban, hogy e három közt régi korokban és struktúrákban belső összefüggés létezett volna; ami új, s csakis a 18. század vége óta létezik, az e három kategória történeti fúziója és funkcionális viszonya: a »nemzet«, ahogy ma értjük.”²⁵ A „nemzetiség” fogalmán olyan szociológiai nagycsoport értendő, amelynek a belső kohéziója (mi-tudata) a közös őstől való leszármazás képzetén és hitén alapul. Ennek az elképzelt közösségnek a kialakulásához alapvetően fontos egy tartósabb közös történeti múlt. A közös eredetben való hit a legdöntőbb szubjektív elem az ilyen közösség formálódásában, ami természetesen nagyobb létszám esetében már nem alapulhat valódi vérségi kötelékeken, hanem csak kivetíti ezt a modellt a nagyobb közösségre, ilyen módon jön létre az elképzelt vagy fiktív nagycsoport. További alapvető összetartozást biztosító tényező a közös nyelv és kultúra. A nemzetiség vagy etnikai közösség kialakulásának vannak további feltételei is. Egy ilyen homogenizációs folyamat csak tartós politikai (állami) keretek között, azaz egy hosszabb történeti integráció keretében képzelhető csak el.²⁶ Szűcs szerint a preindusztériális nemzetiségnek is különböző történeti formái vannak: gentilizmus, provinciális vagy területi nemzetiségek²⁷ és középkori európai nemzetiségek.²⁸ Szűcs értelmezésében a nemzet fogalmának szerves része a nemzetiség, jelezve a két fogalom etimológiai összefüggését, és egyértelműen utal arra a jelenségre, hogy a korábbi nemzetiségformák a modern fogalmi keretben átertelve, de tovább élnek. Így a preindusztériális identitások, a politikai keretek, a közös nyelv és kultúra alapján számon tartott közösségek önálló névvel beépültek a nemzettudatba, és ezáltal a történetírás is a nemzeti múlt részének érzékelte. Azonban Szűcs és Susan Reynolds is felhívta a figyelmet arra, hogy a nemzet fogalmát nem lehet a régibb korokra visszavetíteni.²⁹

A gentilizmus koncepciót eredetileg Wenskus dolgozta ki a germán népvándorlás során létrejövő germán nyelvű népalakulatokkal foglalkozva,³⁰ amit később a szláv nyelvű népesítésre is alkalmaztak. A terminus a középkori latin források által használt *gens* szóból származik. Szűcs ezt a koncepciót a honfoglaló magyarságra, illetve a steppei népekre is alkalmazhatónak vélte. Ezek a népalakulatok úgy jellemezhetők, hogy a nemzetiségi és politikai

²⁴ Smith 1998, 226–227.

²⁵ Szűcs 1974, 220–221.

²⁶ Szűcs 1981, 180–181, 233–235, 22–24. jegyzetek.

²⁷ Szűcs a provinciális nemzet fogalmát a következőképpen határozta meg: a közös leszármazás mellett megerősödik az a koncepció, hogy egy adott provincia vagy királyság területén születetteknek létezik egy közössége, amely közös nyelvet vagy dialektust használ és az adott térségre jellemző kultúra és jogrendszer is létrejön. Az újfajta identitás kialakulása is csak hosszán tartó politikai keretek között lehetséges (Szűcs 1981, 100–106).

²⁸ A középkori nemzetiség kialakulása Európában a rendek létrejöttéhez kapcsolódott a 13. századtól. A rendek közül elsősorban a nemesség azonosította magát nemzetiséggel, kizárva belőle a lakosság többségét alkotó paraszti réteget a *pars pro toto* elvét követve (Szűcs 1981, 161–243).

²⁹ Reynolds 1984, 250–253; Szűcs 1981, 11–160.

³⁰ Wenskus 1961.

keretek nagyjából fedték egymást, és a létszámuk több tízezer főre tehető, tehát szociológiai értelemben nagycsoportok. Szűcs az ilyen típusú közösségek kialakulásának a feltételeit a következőképpen határozta meg:

1) Egy viszonylag nagy és homogén, vérközösséget alkotó, azaz közös eredetű csoport, közös nyelvvel és kultúrával. A vérségi kötelék nyilvánvalóan fikció és elképzelt, amely a közös eredetben való hitben nyilvánult meg. Ezt a különböző etnikai közösségek az eredetlegendában fejezték ki, amelyeket az írott források számos esetben rögzítettek. A latin krónikákban és a muszlim forrásokban ezeket beillesztették még a biblikus Noé-történetbe is.

2) A csoport tartós monarchikus uralom alatt egy politikai közösséget alkotott hierarchikus rendszerben, és az alattvalói kötelékek domináltak. Csak 200-300 évig fennálló stabil politikai keretek nyújtottak biztos alapot arra, hogy a politikailag domináns magcsoport eredethagyományát a többi alárendelt közösségek átvegyék és elfogadják, valamint hogy a nyelvi és kulturális homogenizáció révén kialakuljon az egységes mi-tudat az egész társadalomban.

3) Szociológiai szempontból ezek a csoportok erősen tagoltak, ennek ellenére a társadalom többségét alkotó egyedek részesei a szokásjogon alapuló jogközösségnek.

A gentilizmus tehát olyan tudati forma, amelynek jellemzője, hogy a népalakulat többségének eredetére és hagyományközösségére alapuló etnikai tudata a politikai uralom iránti lojalitással és a szabadok jogközösségéhez való tartozás tudatával esik egybe.³¹

Ez alapján fogom megvizsgálni a török terminus alakulását a modern kor előtti periódusban. A kiindulópont természetesen a Türk Kaganátus korából származó első belső keletkezésű források, az orkhoni rovásírási emlékek ilyen szempontú vizsgálata. A továbbiakban érdemes lenne kiterjeszteni a vizsgálódást a Türk Kaganátus utódállamaira, valamint a mongol kor belső forrásait is bevonni a kutatásba. Emellett azt is tanulmányozni kellene, hogy a kínai, muszlim és nyugati forrásokban hogyan értelmezték a török elnevezést.³² Ez egy kutatócsoport feladata lehetne.

Jelen tanulmányunkban a Türk Kaganátus korára összpontosítunk, figyelembe véve a türk népnév használatát a Türk és Ujgur Kaganátusokban keletkezett rovásírási sírfeliratokban.³³ A *türk* népnév a leggyakrabban a *türk bodun* összetételben bukkan föl.³⁴ A *bodun* a türk feliratokban alapvetően a gentilis tudatformával rendelkező nomád törzsszövetségeket jelentette.³⁵ A *türk bodun* gentilis tudatában a vérközösség képzete, a közös nyelv és szokásjog elemei kimutathatók. A vérközösség gondolatát tükröző eredetmondákat a kínai források őrizték meg.³⁶ A két alapvariáns közös jellegzetessége, hogy a nép névadó őse, a Türk egy nőstény farkastól származott. A Türk Kaganátusból származó török nyelvű népek

³¹ Szűcs 1992.

³² A türk ~ török terminus értelmezésére történtek kísérletek a különböző források és népek vonatkozásában (Frye – Sayili 1943, 194–207; Haarmann 1988, 175–196; Zimonyi 2001, 201–212; Frenkel 2005, 201–241; Golden 2008–2009, 73–112; Shukurov 2012, 273–296; Golden 2015, 503–555; Joo-Yup 2016, 101–132; Vásáry 2016, 537–543).

³³ A Türk Kaganátusban keletkezett feliratok: Küli-Čor (720–725), Ongi (732), Toñuquq (726), Kül Tegin (732), Bilgä Kagan (735); az Ujgur Kaganátus idejéből származó feliratok: Tez (750), Tariat (752/3), Šine-usu (759). Kritikai kiadásuk magyar fordítással: Berta 2004.

³⁴ Tekin 1968, 387–388.

³⁵ Zimonyi 2003, 57–79.

³⁶ Sinor 1982, 223–257; Harmatta 1999, 385–397.

többsége megőrizte a közös eredet hitét heros eponymus alakban. Miután felvették az iszlámot – követve annak hagyományait – besorolták névadó őseit és annak leszármazottjait a biblikus mintán alapuló muszlim genealógiai táblázatokba. Így ezen népeknek az őse mint heros eponymus bekerült a Noéig visszavezethető genealógiai táblázatokba. Természetesen a török nyelvű népek között a leszármazás elsősorban az uralkodó és előkelő rétegben rendelkezett erős hagyományokkal. Példaként említhetjük Gardézit, akinél a *Tudósítások ékköve* című munkájának török fejezetében Jáfet volt Türk őse, utódai pedig Oguz, Karluk és Kazár. A törökök fizikai tulajdonságait és rossz természetét pedig annak tulajdonították, hogy Jáfet betegségét hangyatozásokkal, illetve farkastejjel gyógyították.³⁷ Mahmúd al-Kásgari 1077-ben írta meg híres munkáját a török nyelvekről (*Diván lügat at-turk*), amelyben szerepel, hogy a törököknek 20 törzsük van, és mindegyik Türktől származik, aki Noé fia, Jáfet utóda. A családfamodell koncepciója lett a népek genealógiai táblázatának az alapja. Mahmúd al-Kásgari emellett a nyelvet tekintette meghatározó tényezőnek, azaz a török nyelvnek a dialektusait és helyi változatait.³⁸ A vérközösség képzetét tükrözik a Kül Tegin feliratban a következő kifejezések: *türk bodunıǵ ölü räyin uruǵsıratayın* (Kül Tegin 010 = Bilgä Qayan 09) „A türk nép (azt mondta, hogy inkább) pusztuljak el, vesztsem el irmagomat”,³⁹ továbbá *iniyägünüm oǵlanım biriki uǵuşum bodunum* (Kül Tegin S1 = Bilgä Qayan N1) „öcsém, fiaim, egyesült törzsem és népem”.⁴⁰ Az első esetben az *uruǵ* ’mag, leszármazottak, utódok’, a fosztó ige képző *sıra-* és a kauzatív *-t* végső soron azt a jelentést hordozza, hogy a nép megsemmisítése a leszármazási közösség felszámolása. A második példában az *uǵuş* a nemzetséget jelöli, és inkább a tényleges vérségi kötelékkel rendelkező közösség értelemben szerepel, ugyanakkor a felsorolásban a valós vérségi köteléket képviselő testvérek, fiak és nemzetség egyre bővülő köre után szereplő *bodun* ’nép’ esetében a már csak a vérségi elv fiktív kiterjesztéséről lehet szó. Az etnikai közösség jó neve és híre is fontos része a gentilis tudatformának: *türk bodun atı küsü* (Kül Tegin 025-26 = Bilgä Qayan 020-22) „türk nép neve és híre”.⁴¹

A gentilis tudat másik fontos eleme a közös kultúra kialakítása, amelybe beletartozik a joghagyomány, a vallási kultuszok, az életmód, a viselet stb. A türk *törüsü* ’hagyomány, szokás, íratlan törvény’⁴² jelentette a szokásjogot, amely szabályozta a nép közösségi életét. Amikor a türkök sikeresen birodalmat (*el*) alapítottak, ez arra is kiterjedt. Ugyanakkor a *türk begler bodun* ’türök előkelők és a köznép’ fogalmilag azonos a *türk bodun* terminussal jelezve, hogy a társadalom erősen tagolt, de a szabadok, azaz a köznép beletartozik a *türk bodun* fogalmába, mivel a szokásjog rájuk is vonatkozik.

A türkök vallási kultuszait illetően is vannak utalások a feliratokban: *türk täñrisi, türk iduq yeri subı* (Kül Tegin 010-11) ’türkök tengrije, a türkök szent földje vize’.⁴³ A *täñri* szó

³⁷ Martinez 1982, 116–118.

³⁸ Dankoff 1982–1285.

³⁹ Berta 2004, 145, 194; vö. “I will kill the Türkü people and deprive them of progeny” (Clauson 1972, 220).

⁴⁰ Berta 2004, 125, 190; vö. “my younger brothers, my sons, my family and my people” (Clauson 1972, 96).

⁴¹ Berta 2004, 155, 196; vö. “the good name and reputation of the Türk people” (Clauson 1972, 32).

⁴² Clauson 1972, 531.

⁴³ Berta 2004, 146, 194; vö. “Türk god, sacred territory of the Türks” (Clauson 1972, 783).

alapjelentése 'ég', de felvette az Égisten jelentést a belső-ázsiai nomádok körében.⁴⁴ A későbbiekben, amikor a török nyelvű népek világvallásokra tértek át, akkor 'Isten' jelentésben van meg a buddhista, manicheus és muszlim szövegekben,⁴⁵ s bár kereszténységre nem tértek át annyian, mint az iszlámra, de a keresztény szövegekben is ott van a Tengri 'Isten' jelentésben (például a kun Miatyánk vagy a Codex Cumanicus szövegei).⁴⁶ A nomád népek vagy törzsszövetségek birodalomalapítása után az uralkodó, a kagán hatalmát az Égistentől származtatta és tette legitimmé.

A muszlim és görög forrásokban a török szónak van egy olyan jelentéstartalma, ami az eurázsiai steppeöv nomád népeire vonatkozik.⁴⁷ Az eurázsiai steppén kialakult egy sajátos életmód és kultúra a középkorban, amelyet nomád életformának nevezünk. A nomádok hatalmas méretű birodalmakat hoztak létre, amelyek meghatározták Eurázsia sorsának alakulását. Elsőként a xiongnu törzsszövetség hozott létre nagy kiterjedésű birodalmat a Kr. e. 3. század elejétől. Ezt követően a türkök alapítottak a Kr. u. 6. század közepén egy Mongóliától a Krímig terjedő hatalmas birodalmat. A Türk Kaganátus utódállamai az ujjur, kazár, karluk, kirgiz és kimek⁴⁸ birodalmak. Végül a mongolok egyesítették Eurázsia nagyobb részét a 13. században, kiterjesztve hatalmukat a földműves civilizációkra is, azaz Kínára, Turkesztánra és Perzsiára.

A steppei népek többsége török nyelvű volt még a mongol világbirodalom idején is. Mivel az eurázsiai nomádok sajátos gazdasági-társadalmi, politikai és kulturális életformát képviseltek és a török nyelvű népeket tekintették tipikus nomádnak, akik a 13. század előtt nomád birodalmak sorát hozták létre, ezért a török népnév a nomád szinonimájává vált.⁴⁹ Ennek következtében mindegyik nomád nép automatikusan török nép lett. Természetesen ez a nyelvhasználat félrevezető, ugyanis nyelvészeti vagy etnikai terminussal jellemez egy életformát és azzal járó gazdasági-politikai viszonyokat. Ez pedig olyan értelmezés, mintha a magyarokkal kapcsolatban 1948 és 1990 között azt mondanánk, hogy oroszok, ugyanis a magyar gazdasági-társadalmi berendezkedés szovjet mintát volt kénytelen követni és a szovjet rendszer uraló etnikai eleme az orosz volt.

A gentilizmus harmadik pillére a közös nyelv, azonban a nyelvi egység annak nem előfeltétele, hanem inkább következménye, ugyanis a nyelvi homogenizáció, azaz egy közös kommunikációs eszköz kialakítása csak egy hosszabb folyamat eredménye lehet, amikor valamely nyelv dominánssá válik az adott gentilis alakulatban, ami legtöbbször a politikailag is domináns közösség által használt nyelv, de számos példa van, amikor a helybéli többség asszimilálja nyelvre az uralkodó elemet. Az első török nyelvemlékek, az orkhoni türk rovásfeliratok a Türk Kaganátusban a 8. század első évtizedeire keltezhetők. Az ótörök nyelvi korszakból türk rovásírással feliratok mellett ujjur és arab írásos török szövegekkel is rendelkezünk a 8–13. században, amelyeket hagyományosan keleti ótörök nyelvemlékeknek szokás hívni a szakirodalomban. A nyugati ótörök a rekonstruálásának az alapja és

⁴⁴ Dallos 2019, 67–71.

⁴⁵ Clauson 1972, 523.

⁴⁶ Kovács – Göncöl 2014, 201.

⁴⁷ Vásáry 2016, 540; Shukurov 2012, 283–286.

⁴⁸ Kovács 2019, 88–89.

⁴⁹ Vásáry 2016, 540.

így a legfontosabb forrása a magyar nyelvbe bekerült ótörök jövevényszavak csoportja (kb. 400).⁵⁰

A török nyelvek felosztása szerint vannak köztörök és csuvas típusú török nyelvek. Történetileg a nyugati ótörök (5–9. század), a volgai bulgár (10–13. század) és a csuvas képviseli a csuvas típusú nyelveket. A mai csuvas a három volgai bulgár nyelvjárás egyikének közvetlen folytatója. A köztörök nyelveket négy alcsoportra osztjuk: belső-ázsiai vagy turki nyelvek (ujgur, özbeg), délnyugati vagy oguz ág (török, azeri, türkmén), északnyugati vagy kipszak ág (tatár, baskír, kazak, nogáj, kirgiz) és szibériai (altáj, hakasz, tuvai, jakut).⁵¹ Tehát a családfaelmélet alapján felállított rendszer egy nyelvészeti modell. Ugyanakkor a nyelvészek megállapították, hogy az orkhoni feliratok nyelve egyetlen mai köztörök nyelvnek sem tekinthető közvetlen módon az előzményének.

A modern nyelvtudományban a nyelvek összehasonlításának három fő módszeréről beszélhetünk: 1. a nyelvek rokonsági fokát megállapító családfamodell; 2. kontaktusnyelvészet, amely a nyelvi kölcsönhatásokkal foglalkozik, amely lehet két nyelv közötti érintkezés vagy areális jelenség, azaz hosszan tartó földrajzi közelség hatása; 3. nyelvtipológia, amely az univerzálékutatással, azaz olyan általános jellemzőkkel foglalkozik, amelyek minden nyelvben vagy nagyobb nyelvi egységekben megtalálhatók. A három megközelítés módszertani szempontból egyenértékű és egyiket sem lehet abszolutizálni a másik kettővel szemben.⁵² Közismert, hogy a török nyelvek között is szoros kapcsolat alakulhatott ki, elég, ha a tatár-csuvas nyelvi kölcsönzéseket vesszük számításba. Mindkét nyelv számos szót kölcsönzött a másiktól.⁵³

A magyar nyelvben a török elnevezés alapvetően nép és nyelv értelemben használatos, hasonlóan a magyarhoz, ugyanakkor számos esetben a nép és a nyelv elnevezése nem esik egybe (például osztrák nép és német nyelv, amerikai nép és angol nyelv).

Az általános nyelvhasználatban eléggé elterjedt, hogy a török nyelvek kialakulását automatikusan összekötjük a népalakulási folyamatokkal, és török népekről beszélünk. Tehát a legtöbb történeti munkában a török nyelvek és a török népek terminus egymást fedi. Ugyanakkor a legtöbb nyelvész hangsúlyozza, hogy a nyelv története és a nép története két különböző koncepció alapján tárgyalandó, és azonosításuk módszertani szempontból elfogadhatatlan. A leggyakoribb tévedés az, amikor egy nyelvészeti terminust etnikai értelemben interpretálnak. Mühlmann német etnológus szerint a nyelvészeké a felelősség, hogy indoeurópai népekről beszélnek, nem pedig indoeurópai nyelvekről. Más szóval, amit nyelvi közösségnek nevezünk, semmi esetre sem szociológiai értelemben vett közösség, hanem egy bizonyos nyelvet beszélők csoportja, tehát egy statisztikai halmaz összessége. Ez persze nemcsak az ilyen összefoglaló fogalmakra érvényes, mint például az indogermánok, hanem az olyan alkategóriákra is, mint germánok, kelták, szlávok stb. „El kell jutnunk odáig, hogy a nép fogalmát az őstörténeti kutatásból száműzzük. A terminológia nem közböcs, ugyanis a helytelen terminológia akaratlanul is helytelen gondolatokhoz vezet. A nyelvi és etnikai osztályozás összekeverése és összemosása tudományos szempontból pontosan olyan lehetetlenség, mint annak idején a nyelvi és antropológiai terminológiával való

⁵⁰ Róna-Tas – Berta 2011, vii, 20–22.

⁵¹ Johanson 1998, 81–125.

⁵² Bakró-Nagy 2014, 193–198.

⁵³ Agyagási 2012, 21–37.

szemfényvesztés volt.”⁵⁴ Ehhez hozzátehetjük, hogy míg a nyelvtörténet területén a nyelv-rokonság elfogadott terminus, addig a népek közötti rokonság történetileg nehezen értelmezhető kategória, ugyanis általában népen olyan nagyobb csoportot értünk, amelynek összetartó erejét, kohézióját valamilyen közösen elfogadott fikció biztosítja. Ez pedig azt jelenti, hogy míg a kisebb, vérségi közösségek esetében a rokonság igazolható, addig a nagyobb csoport, törzsszövetség, nép számára a rokoni kötelék nyilvánvalóan fikció a saját közösségén belül. Tehát végső soron a rokon népek esetében két fikciót állítunk rokoni viszonyba egymással, ami fogalmilag nyilvánvalóan lehetetlen. Ebben az értelemben nem beszélhetünk rokon népekről, hanem csupán rokon nyelvet beszélő népekről. Mindez azt jelenti, hogy a baskír nép nem török nép, hanem egy török nyelvet beszélő nép, ugyanis a török népek terminus a török nyelveket beszélő népek fogalmilag helytelen származéka.

A *türk bodun* alatt a Türk Kaganátusok korában egy etnikai-politikai egységet értettek, amelynek tagjai nagyobb létszámú törzsszövetséget alkottak. A gentilis tudat kialakulásának jellemzői a közös leszármazás (*origo*), kultúra (*mores*) és nyelv (*lingua*). Az erős fejedelmi hatalom ellenére az adott nép többségét az eredet- és jogközösségbe tartozó szabadok alkották, akiknek a mi-tudatában a fejedelem iránti lojalitás, az etnikai tudat és a szabad jogállás szervesen összekapcsolódik. A hosszabb időn keresztül fennálló törzsszövetség teszi lehetővé, hogy a domináns csoport eredethagyománya átterjedjen az egész közösségre, a különböző kulturális hagyományokból egy sajátosan csak az adott népre jellemző egyedi anyagi és szellemi kultúra alakuljon ki, s végül, hogy az etnikai homogenizációt közvetítő eszköz, a nyelv maga is részévé váljon a folyamathoz. Egy nagyobb közösség, törzsszövetség, nép kialakulásának egymástól elválaszthatatlan feltételei vannak: tartós politikai keret, tudati (*origo, mores, lingua*) és társadalmi tényezők.

A türk rovásírásos feliratokban számos olyan alakulattal találkozunk, amelyeket a *bodun* 'nép, törzsszövetség' terminussal illetnek. Különösen érdekes, amikor az adott törzsszövetségben szereplő törzsek számával együtt szerepel a népnév: *toquz oguz* 'kilenc oguz', *üç qarluq* 'három karluk', *otuz tatar* 'harminc tatár'. A türkök a kínai források szerint tizenegy törzsből álltak.⁵⁵ Ezekben az esetekben a domináns törzs neve a második elem, míg az első az adott törzsszövetségben résztvevő törzsek számára vonatkozhatott.

A *türk bodun* – amely magát vérközösségnek tekintette közös szokásjoggal és nyelvvel – eredetmondáját kínai források őrizték meg. A türk törzsszövetség a 4–5. században formálódhatott, majd a 6. század közepén a *türk bodun* lett a birodalmat meghatározó uralkodó törzsszövetség (Reichsvolk).

A *türk begler bodun* 'török előkelők és a köznép' azonosítható a *türk bodun* terminussal, jelezve, hogy a társadalom erősen tagolt, de a szabadok, azaz a köznép beletartozik a *türk bodun* fogalmába, miután a szokásjog rájuk is vonatkozik.

Ugyanakkor az orkhoni türk feliratokból kettős koncepció olvasható ki. Van olyan *bodun*, amely „igazi” nép, mert rendelkezik saját szuverén uralkodóval, aki a hatalmát közvetlen az Égtől (*Tengri*) kapta: Az ilyen *bodun* 'nép' kagánnal, vagyis szuverén uralkodóval és ehhez elválaszthatatlanul kapcsolódó *ellel*, azaz autonóm hatalommal vagy birodalommal rendelkezik. Ezzel szemben vannak olyan népek (*bodun*) a Türk Kaganátusban, amelyek ugyan rendelkeznek saját politikai kerettel, azaz törzsszövetséggel és etnikai egységgel is,

⁵⁴ Mühlmann 1985, 15–16.

⁵⁵ Czeglédy 1972, 275–281; Dobrovits 2004, 53–66.

de a türk kagán alattvalói. A türk uralkodók szempontjából az ideális és egyben elfogadható állapot, amikor a törzsszövetségük vezető pozícióban van, tehát Reichsvolk, amit a török szövegben így említenek: *ellig qağanlıg bodun*. De amikor a türk kagán elvesztette hatalmát és kínai alattvalóvá süllyedt (630–680), akkor a türk nép a feliratok szerint *elsirätmiš qağansirätmiš bodun*, „eljét és kagánját elveszített nép”.⁵⁶ Ilyen értelemben a *türk* másik jelentéstartalommal is bírt, azaz politikai értelemben az egész birodalomra is használatban lehetett. Ezt bizonyítaná, hogy a birodalmi szférához tartozó terminusok előfordulnak a népnévvel: türk kagán, türk tengri, türk törü. A türk birodalom elnevezés (*türk el*) nem szerepel a türk korabeli feliratokon, de feltűnik az azt követő ujgur birodalom korából származó rovásfeliratokon: *türk elin anda bulgadım anda artatdım* „A türk el-t akkor ott fellázítottam, tönkretettem” (Tariat E5),⁵⁷ *türk qağan čaq allıg yıl olurmuş türk elinā altı otuz yaşıma...* „A türk kagán pontosan ötven éven át uralkodott, a türk el-nek huszonhat éves koromban...” (Šine-usu E4).⁵⁸

A türk fogalomnak kimutatható egy olyan jelentése, amelyet ma leginkább az állampolgárságnak tekintenénk. Ez azt jelenti, hogy a türk kagán minden alattvalója egy politikai közösséget alkot. A szuverén uralkodó által létrehozott politikai közösség tagja politikai értelemben mind türk egyed. Ez a feliratokban így tükröződik: *türgiš qağan türkümüz bodunumuz erti* (Kül Tegin 018 = Bilgä Qayan 016) „A türges kagán a türkünk, [a népe] a népünk lett”,⁵⁹ *toquz oğuz kántü bodunum erti* (Kül Tegin N4 = Bilgä Qayan 029) „a Kilenc-Oguz nép saját népem lett.”⁶⁰ Ehhez hasonló jelenség az európai középkori történelemben is adatható. A *gens monarchiae* terminus alatt azokat az embereket értjük, akik egy adott uralkodó, így például a magyar király országában és annak alávetettségében éltek.

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy a második Türk Kaganátusban a türk népnévnek két alapjelentése volt: *türk bodun* értelemben egy gentilis tudattal rendelkező nemzetiség volt, ahol az etnikai jegyek és a politikai keret egymás feltételei voltak és erősítették egymást, illetve a *türk el* tisztán politikai közösséggé a kagán alattvalóinak köre volt. Ha valaki a *türk bodun*hoz tartozott, akkor identitás szempontjából etnikailag türknek számított, amit erősített politikai lojalitása a türk kagánhoz mint annak alattvalója, hasonlóképpen nomád életmódja és török nyelvűsége is ugyanabba az irányba hatott.

Ellenben ha valaki a *qitan bodun*hoz tartozott, feltehetőleg kitan etnikai tudattal rendelkezett, és minden bizonnyal mongol nyelvet beszélt, ugyanakkor mivel a türk kagán alattvalója volt, politikai értelemben türknek számított.

A Türk Kaganátus bukása után először a politikai közösség mint birodalmi keret szűnt meg, aztán a *türk bodun* mint etnikai egység, azaz a törzsszövetség még egy ideig fennmaradt, de fokozatosan szétesett és beolvadt más alakulatokba. A türk terminus egyre inkább olyan emberek csoportját jelentette, amely megérti egymást, közös nyelvet beszél és hasonló életmódot folytat, azaz nomád. Majd az iszlám elterjedésével a török nyelvű népeket besorolták a bibliai mintán alapuló muszlim Noé-történet genealógiai táblázataiba is.

A török szónak nincs etnikai vagy politikai konnotációja a 9. századtól. A 20. században a modern nemzetek kialakulása során a törökországi és a török nyelvű szovjet köztársaság-

⁵⁶ Szűcs 1992, 194–212; Vásáry 1983, 189–213; Zimonyi 2003, 57–79.

⁵⁷ Berta 2004, 249, 258.

⁵⁸ Berta 2004, 282, 301.

⁵⁹ Berta 2004, 151, 195.

⁶⁰ Berta 2004, 180, 203.

ok új nemzeti elitje próbálta megalkotni a modern nemzet számára a középkori struktúrákhoz kapcsolható saját etnikai kontinuitást, de ennek súlyos korlátai vannak, ugyanis bár a nomád törzsek és törzsszövetségek a középkorban leírhatók a gentilizmus jellemzőivel, azaz közös eredetthi, hagyományok/kultúra és nyelv elemeivel, de a politikai stabilitás hiánya megakadályozta, hogy a modern korig terjedően etnikai kontinuitás kialakulhasson.

Bibliográfia

Források

- Berta 2004 = Berta Á.: *Szavaimat jól halljátok... A türk és uigur rovásírási emlékek kritikai kiadása*. Szeged.
- Dankoff 1982–1285 = Maḥmūd al-Kāšyarī: *Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk)*. Ed. and trans. by Dankoff, R. in collaboration with Kelly, J. (Harvard University Sources of Oriental Languages and Literature. Turkish Sources 7.) Cambridge.
- Martinez 1982 = Martinez, A. P.: Gardīzī's two chapters on the Turks. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2: 109–217.

Szakirodalom

- Agyagási 2012 = Agyagási, K.: Language contact in the Volga-Kama Area. In: *Szeged Conference. Proceedings of the 15th International Conference on Turkish Linguistics held on August 20–22, 2010 in Szeged*. Ed. by Kincses-Nagy, É. – Biacsi, M. Szeged, 21–37.
- Anderson 1983 = Anderson, B.: *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. London. (Magyar fordítás: Benedict A.: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest 2006.)
- Azarian 2011 = Azarian, R.: Nationalism in Turkey. Response to a Historical Necessity. *International Journal of Humanities and Social Science* 1/12: 72–82.
- Baipakov – Kozybaev – Kumekov – Pushchulina 1997 = *История Казахстана с древнейших времен до наших дней*. Ред. Байпаков, К. М. – Козыбаев, М. К. – Кумеков, Б. Е. – Пищулина, К. А. Vol. 2. Алматы.
- Bakró-Nagy 2014 = Bakró-Nagy M.: Módszerek a nyelvi őstörténet kutatásában: az ugor példa. In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk. Sudár B. et al. Budapest, 193–198.
- Clauson 1972 = Clauson, G.: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford.
- Czeglédy 1972 = Czeglédy, K.: On the numerical composition of the ancient Turkish Tribal Confederations. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 25: 275–281.
- Dallos 2019 = Dallos, E.: A Possible Source of 'Tengrism'. In: *Competing Narratives between Nomadic People and their Sedentary Neighbours*. Ed. by Chen, H. (Studia Uralo-Altaica 53.) Szeged, 67–72.
- Dobrovits 2004 = Dobrovits M.: Hatalom és törzsi rendszer a második türk kaganátusban. *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica* 9/3: 53–66.
- Dosymbaeva – Zholdasbekov 2013 = *Западный Тюркский каганат. Атлас*. Ред. Досымбаева, А. – Жолдасбеков, М. Астана.

- Frenkel 2005 = Frenkel, Y.: The Turks of the Eurasian Steppes in Medieval Arabic Writing. In: *Mongols, Turks, and others: Eurasian nomads and the sedentary world*. Ed. by Amitai, R. – Biran, M. Leiden–Boston, 201–241.
- Frye – Sayili 1943 = Frye, R. N. – Sayili, A. M.: Turks in the Middle East before the Saljuqs. *Journal of the American Oriental Society* 63/3: 194–207.
- Gellner 1983 = Gellner, E.: *Nations and Nationalism*. Oxford.
- Gladney 1990 = Gladney, D. C.: The Ethnogenesis of the Uighurs. *Central Asian Survey* 9/1: 1–28.
- Golden 1992 = Golden, P. B.: *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Wiesbaden.
- Golden 2008/2009 = Golden, P. B.: Ethnogenesis in the Tribal Zone. The Shaping of the Türks. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 16: 73–112.
- Golden 2015 = Golden, P. B.: The Turkic World in Maḥmūd al-Kāšgarī. In: *The Complexity of Interaction along the Eurasian Steppe Zone in the first Millennium A.D. Empires, Cities, Nomads and Farmers*. Ed. by Bemmman, J. et al. Bonn, 503–555.
- Haarmann 1998 = Haarmann, U. W.: Ideology and History, Identity and Alterity. The Arab Image of the Turk from the Abbasids to Modern Egypt. *International Journal of Middle East Studies* 20/2: 175–196.
- Harmatta 1999 = Harmatta J.: A türkök eredetmondája. *Magyar Nyelv* 95: 385–397.
- Hobsbawm 1983 = Hobsbawm, E.: Introduction: Inventing Tradition. In: *The Invention of Traditions*. Ed. by Hobsbawm, E. – Ranger, T. Cambridge.
- Ishakov – Izmaylov 2000 = Исхаков, Д. М. – Измайлов, И. Л.: *Этнополитическая история татар в VI – первой четверти XV в.* Казань.
- Johanson 1998 = Johanson, L.: The History of Turkic. In: *The Turkic Languages*. Ed. by Johanson, L. – Csató, É. London–New York, 81–125.
- Joo-Yup 2016 = Joo-Yup, L.: The Historical Meaning of the Term Türk and the Nature of the Turkic Identity of the Chingisid and Timurid Elites. *Central Asiatic Journal* 159/1–2: 101–132.
- Klyashtornyĭ 2000 = Кляшторный, С.: Степная империя тюрков и ее наследники. In: *История татар. Том I. Народы степной Евразии в древности*. Ред. Кляшторный, С. Казань, 218–267.
- Kovács – Göncöl 2014 = Kovács Sz. – Göncöl Cs.: Latin kereszténység a török népeknél. Szemelvények a Codex Cumanicusból. In: *A török népek vallásai. Filológiai tanulmányok a török vallásos szövegek köréből*. Szerk. Biacsi M. – Ivanics M. (Altajisztikai Tankönyvtár 4.) Szeged, 188–210.
- Kovács 2019 = Kovács, Sz.: Kimeks. In: *Encyclopaedia of Islam THREE*. Ed. by Fleet, K. – Krämer, G. – Matringe, D. – Nawas, J. – Rowson, E. Leiden, 88–89.
- Kumekov 2013 = Кумеков, Б. Е.: Кипчаковедение – концептуальное научное направление евразийского масштаба. In: *The collection of materials. International Conference. The Kipchaks of Eurasia: History, Language and Written Records*. Ed. Kumekov, B. E. Astana, 10–17.
- Ligeti 1986 = Ligeti L.: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest.
- Millward 2007 = Millward, J. A.: *Eurasian Crossroads. A History of Xinjiang*. New York.

- Mühlmann 1985 = Mühlmann, W. E.: Ethnogenie und Ethnogenese. Theoretisch-ethnologische und ideologiekritische Studie. In: *Studien zur Ethnogenese*. Band 1. Opladen, 9–27.
- Pomorska 2004 = Pomorska, M.: *Middle Chulym noun formation*. Kraków.
- Reynolds 1984 = Reynolds, S.: *Kingdoms and Communities in Western Europe, 900–1300*. Oxford.
- Róna-Tas 1999 = Róna-Tas, A.: *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to early Hungarian History*. Budapest
- Róna-Tas – Berta 2011 = Róna-Tas, A. – Berta, Á.: *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. (Turcologica 84.) Wiesbaden.
- Shukurov 2012 = Shukurov, R.: The Byzantine Classification of the Turks: Archaization or Academic Traditionalism? In: *ΦΙΛΟΠΙΤΙΟΝ. Spaziergang im kaiserlichen Garten. Schriften über Byzanz und seine Nachbarn. Festschrift für Arne Effenberg zum 70. Geburtstag*. Hrsg. Asutay-Effenberger, N. – Falko, D. (Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 106.) Mainz, 273–296.
- Sinor 1982 = Sinor, D.: The Legendary Origin of the Türks. In: *Folklorica. Festschrift for Felix J. Oinas*. Ed. by Žygys, E.V. – Voorheis, P. Bloomington, 223–257.
- Smith 1998 = Smith, A. D.: *Nationalism and Modernism. A critical survey of recent theories of nations and nationalism*. London–New York.
- Stark 2016 = Stark, S.: Türk Khaganate. In: *The Encyclopedia of Empire*. Ed. in chief MacKenzie, J. M. Vol. IV. 2127–2142.
- Szücs 1974 = Szücs J.: *Nemzet és történelem*. Budapest. (Német fordítása: Szücs, J.: *Nation und Geschichte. Studien*. Budapest 1981.)
- Szücs 1992 = Szücs J.: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Szerk. Zimonyi I. Szeged.
- Tekin 1968 = Tekin, T.: *A Grammar of Orkhon Turkic*. The Hague.
- TESZ = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I–III. Főszerk. Benkő L. Budapest 1967–1984.
- Ubiria 2016 = Ubiria, Gr.: *Soviet Nation-Building in Central Asia: The Making of the Kazakh and Uzbek Nations*. London.
- Vásáry 1983 = Vásáry I.: Nép és ország a türköknél. In: *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Szerk. Tőkei F. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 18.) Budapest, 189–213.
- Vásáry 2016 = Vásáry, I.: Hungarians and Mongols as “Turks”. On the Applicability of Ethnic Names. In: *Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und historische Studien Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag – Between Byzantium and the Steppe. Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday*. Ed. by Bollók, Á. – Csiky, G. – Vida, T. Budapest, 537–543.
- Wenskus 1961 = Wenskus, R.: *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes*. Graz.
- Zimonyi 2001 = Zimonyi, I.: Why were the Hungarians Referred to as Turks in the Early Muslim Sources? In: *Néptörténet – Nyelvtörténet. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése*. Szerk. Károly L. – Kincses Nagy É. Szeged, 201–212.
- Zimonyi 2003 = Zimonyi, I.: Bodun und El im Frühmittelalter. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 56: 57–79.

MEIRAMBEK ZSUMANGALIEV

A kumánok és a Rusz kapcsolatai a mongol hódításig¹

Cuman and the Rus before the Mongol Conquest. The paper is a part of a doctoral thesis on the history of the Cumans in medieval Hungary. The introduction of the dissertation is an outline of the history of the Cumans in South Russian and Ukrainian steppes from the middle of the 11th century to the Mongol invasion (1236–1240). The author focuses on the relationship between the Cumans and the Rus'. The paper consists of three parts. The first is a historiography, the second is a political history of the Rus'–Cuman relations, and the third is a summary of the dynastic marriages between the Cuman clans and the Rurikid princes.

Keywords: Cumans, Rus', Kiev, Pereyaslav, Chernigov, Halych, Russian Primary Chronicle

1. A 11–13. századi rusz–kumán kapcsolatok historiográfiája és forráskutatása

A kumánok hosszú időt töltöttek a Kimek Kaganátusban (8–10. század),² amelynek központja az Irtis folyónál volt. De már a 10. század végén, a 11. század elején a kimekek egykori vazallusai politikai önállóságra tesznek szert, és nyugati irányban kezdenek elmozdulni. Miután új térségeket és legelőket foglaltak el, a kumánok már a 11. század közepére eljutottak a Dnyeperig. Ugyanennek a századnak a második felében pedig ezek a nomádok újabb határig jutottak el, és elfoglalták a Dnyeper és a Duna közötti sztyeppéket. A korábban itt nomadizáló besenyők és torkok (oguzok) kénytelenek voltak behódolni az újonnan érkezőknek, vagy tovább vándorolni nyugat felé. A kumánok térségben való megjelenése és terjeszkedése tükröződik a Rusz évkönyveiben, amelyek csaknem évente említést tesznek a Rusz határ menti területei elleni támadásairól. Ezekben az ó-keletiszláv forrásokban polovecnek nevezték a szomszédságukban újonnan megjelenő nomádokat. A Rusz és nomád szomszédai több évszázados kapcsolatának köszönhetően a kumán kérdés a későbbi történetírókat is foglalkoztatta.

A kumánok jelentőségének említésével már az Oroszország történetével foglalkozó 18–19. századi általános munkákban is találkozunk. V. Ny. Tatyiscsev, Ny. M. Karamzin, M. P. Pogogyin, Ny. G. Usztrjalov, B. D. Grekov, M. Ny. Tyihomirov, A. Ny. Naszonov és mások munkáikban a kumánok történetét különböző részletességgel és perspektívában vizsgálták. Tatyiscsev például az elsők között tett kísérletet a Rusz szomszédságában élő

¹ A szerző PhD-értekezésének témája a kunok (kumánok) magyarországi története. Az itt közölt részlet a dolgozat egyik (bevezető) fejezete, amelyben a magyarországi beköltözés előtti időszak összefoglalását adja. A tanulmányt orosz nyelvből Polgár Szabolcs fordította.

² Kovács 2019, 88–89.

nomádok elnevezései eredetének, települési területüknek, hitviláguk sajátosságainak és társadalmi rendszerüknek a meghatározására.³ Minden figyelemre méltó eredménye ellenére is sajnos a szerzőnek nem sikerült teljes egészében objektívnek maradni és szabadulni saját korának látásmódjától. A 19. században a Tatyiscsev által megalapozott tendencia fejlődése a történetírásban tovább folytatódott. A kutatók többsége hagyományosan a Rusz lakossága által a nomádok ellen vívott harc keretében tekintett a rusz–kumán kapcsolatok eseményeire. Figyelemre méltó Pogogyin munkája, amelyben – eltekintve attól, hogy a kérdések többségében véleménye egyezett elődeivel – a Rusz területére vezetett kumán hadjáratok kapcsán elmarasztalta a rusz fejedelmeket, amiért saját maguk hívták őket, hogy részt vegyenek az egymás közötti harcaikban. A 19. század második felében Sz. M. Szolovjov úgy értelmezte a rusz–kumán harcokat, mint a földművelő Európa és a nomád Ázsia küzdelmét.⁴ Utóbb ezt az elgondolást V. O. Kljucsevszkij is átvette, de azt „az erdő és a sztyepp harca” kétoldalú viszonyaként bemutatta.⁵

Mindazonáltal ennek az időszaknak a leghíresebb munkájává P. V. Golubovszkij *Besenyők, torkok, polovecek a tatár hódítás előtt* című könyve vált.⁶ Az 1884-ben kiadott műben a szerző, felhasználva az akkor elérhető összes írott forrást, megírja a kumánok és a délorosz sztyepp más népeinek történetét. Golubovszkij külön a kumánoknak szentelt másik könyve, a *Polovecek Magyarországon* 1889-ben látott napvilágot.⁷ Összességében a rusz–kumán kapcsolatok problematikáját illetően Golubovszkij az elődeivel egyező felfogást képviselt. Így véleménye szerint a kumánok a jól szervezett haderejüknek köszönhetően a legnagyobb fenyegetést jelentették a Ruszra.⁸ A kumán problematika további kutatókat is foglalkoztatott, így megjelenik V. G. Ljaszkoronszkij, M. Sz. Hruszevszkij, N. Ja. Ariszto, valamint M. D. Zatirkevics munkáiban.⁹ Utóbbi szerző nézetei eléggé egyediek voltak, mivel ő úgy tekintett a letelepült világ nomádokkal folytatott harcára, mint az ó- és középkori Nyugat és Kelet történetének „mozgató okára”.¹⁰ Ezért Zatirkevics arra a következtetésre jutott, hogy a nomádok a mongol hódítás előtti időben elősegítették az óorosz állam formálódását.¹¹ Később azonban Zatirkevics koncepciója erőteljes kritikát kapott.

A 20. század elején az oroszországi, utána pedig a szovjet történetírás határozott lépéseket tett az addig felhalmozott tudásanyag átértékelésére. Azonban ebben az időben is az új elgondolások, akárcsak korábban, tagadták úgy a kumánok, mint a többi nomád nép történelmi szerepét Oroszország történetében. Az új koncepciók főképpen arra a tézisre épültek, hogy a tényezők sokasága közül, amelyek a Rusz alakulásának útjára hatottak, a fejedelmek közötti belső harcok álltak a központi helyen. Ennek megfelelően a rusz–kumán kapcsolatokban a nomádok külső erőként léptek fel, amely csupán jelentéktelen mértékben volt képes hatni a Ruszra. Ebben az időszakban M. Ny. Pokrovszkij, V. A. Parhomenko, A. Ju. Jakubovszkij, P. I. Ljascsenko, Sz. V. Juskov, B. D. Grekov, V. V. Mavrogyin munkái

³ Татищев 1964 [1768], 73.

⁴ Мавродина 1983, 16.

⁵ Мавродина 1983, 16.

⁶ Голубовский 1884; Мавродина 1983, 20.

⁷ Голубовский 1889; Плетнева 1975, 269.

⁸ Мавродина 1983, 21.

⁹ Мавродина 1983, 25–31.

¹⁰ Мавродина 1983, 30.

¹¹ Мавродина 1983, 31.

voltak meghatározók.¹² Így például Mavrogin az elsők között foglalkozott Sarukan, Balin, Csesujev, valamint Szugrov és más, a délorosz sztyeppen létezett településekkel, amelyek a kumán vezetők érdekszférájába tartoztak.¹³ Külön említést érdemel D. A. Raszovszkijnek a *Seminarium Kondakovianumban* közzétett tanulmánysorozata a kumánokról.¹⁴

Az 1940-es években a rusz–kumán viszony jellegéről és a nomádoknak az óorosz állam történetében játszott szerepéről folyó vita új fordulatot vett. Kezdték határozottabban megmutatkozni a törekvések a kumánok és a Rusz viszonyának újraértékelésére. Például V. A. Gordlevszkij Parhomenko nyomán tagadta a kumánoknak a Ruszra gyakorolt negatív hatását.¹⁵ A. I. Popov az új tendenciák ellenzőjeként lépett fel, és ragaszkodott a régebbiről ismert elgondoláshoz.

A 20. század közepétől kezdve a régészeti leletanyag szisztematikus bevonása a nomádok kutatásába fokozatosan általános jelleget öltött. A továbbiakban a tendencia tartóssá vált és elősegítette új eredmények születését a kumánok kutatásában. A kumán problematikával a régészeti bázisra támaszkodva foglalkozott Sz. A. Pletnyova, G. A. Fjodorov-Davidov, L. G. Vuics, T. A. Trofimova és mások. Szvetlana Pletnyova teljes mértékben a régészeti kutatásokban rejlő lehetőségekre támaszkodott a polovec (kumán) törzsek kutatásában. Több mint fél évszázados kutatói munkássága alatt hatalmas mennyiségű munkát írt a középkori délorosz sztyepp nomádjainak történetéről és kultúrájáról. A kumánok kiemelt helyet foglaltak el munkásságában. Például a *Polovec föld* című cikkében megvilágította a ruszok és kumánok kapcsolatainak történetét attól a pillanattól kezdve, hogy a 11. század közepén a délorosz sztyeppre költöztek, egészen addig, amíg a mongolok a 13. században elfoglalták a Rusz jelentős részét.¹⁶

A 20–21. század fordulóján a Rusz és a nomádok kapcsolatának témája tovább bővült. Je. Cs. Szkrzsinszkaja a polovec népnév eredete mellett a kumán törzsek lakóhelyének lokalizálását is kutatta.¹⁷ 2001-ben A. A. Inkov *A Rusz és a polovecek a 11. század második felétől a 13. század első harmadáig* című disszertációjában felvázolta a kumán történelem alakulását az adott korszakban.¹⁸ A rusz–kumán kapcsolatok fő szakaszai, valamint a kumánok vándorlásai P. P. Tolocsko munkáiban is megjelentek. A nyugati kutatók közül ki kell emelni O. Pritsak és P. B. Golden munkásságát. A magyar kutatók közül pedig Font Márta, Gyóni Gábor, Kovács Szilvia, Pálóczi Horváth András és Selmeczi László szenteltek önálló tanulmányt vagy könyvfejezetet a kumánok és a Rusz közötti kapcsolatoknak.¹⁹

Valamennyi fentebb említett szerző a kutatásai során nagymértékben támaszkodott az elbeszélő források gazdag bázisára. Eltekintve attól, hogy egyes kutatók időnként a régészeti leletanyag felé fordultak, mégis az alapvető információk a rusz–kumán kapcsolatokról az óorosz évkönyvekben őrződtek meg. Ezért a 11–13. századi kumán történelem tanulmá-

¹² Мавродина 1983, 46–56.

¹³ Мавродина 1983, 56.

¹⁴ Расовский 2016.

¹⁵ Мавродина 1983, 57.

¹⁶ Плетнева 1975, 260–300.

¹⁷ Скржинская 1987.

¹⁸ Инков 2007.

¹⁹ Pritsak 1982; Golden 1992, 277–283; Фонт 2001, 20–27; Gyóni 2014, 31–50; Kovács 2014, 45–147; Pálóczi Horváth 1989, 35–42; Selmeczi 2011, 21–32, 80–86.

nyozásának kérdésében számos esetben az óorosz évkönyvek jelentik az alapot mind a mai napig.

A 11–12. század eseményeiről bőséges anyagot tartalmaz a jól ismert *Régmúlt idők elbeszélése* (PVL). Azonban bizonyos problémát okoz az a tény, hogy A. A. Sahmatov és D. Sz. Lihacsov kiadásai a szöveg későbbi variánsain alapulnak.²⁰ Sok megállapítást ért bírálat, de a helyettük adható jobb megoldások hiánya miatt továbbra is megőrizték aktualitásukat a következő kutatónemzedékek számára. A 11–12. század eseményei a Lavrentyij, Ipatyij, Novgorodi, és más évkönyvekben is feljegyzésre kerültek.

Az óorosz írott források használata néhány aspektus figyelembevételét követeli meg. Az évkönyveket gyakran lemásolták egy bizonyos idő eltelte után. Az eredeti szövegen változtathattak és szintén nem zárható ki, hogy a későbbi szerzők bővítették is a szöveget. Ilyen módon a rendszeres változtatások az eredeti szöveg romlásához vezettek. A PVL példáján lehet követni a végső szövegváltozat kialakulását a Kijevi Barlangkolostorban a 11. század 90-es éveiben létrejött Nacsalnij Szvotdól a későbbi önálló PVL megjelenéséig és az évkönyv későbbi változataiig, a változtatásokkal és kiegészítésekkel.²¹

Az óorosz évkönyvek évszámításának problémája szintén bonyolítja a forráskutatást, hozzáadva némi bizonytalanságot. Köztudott, hogy a Ruszban, mint ahogyan a pravoszláv világban az évszámítást a bizánci naptár (konstantinápolyi éra) szerint vezették. Az óorosz évkönyvek, így többek között a PVL összeállításával egy időben a konstantinápolyi éra mellett az évkönyvírók az évszámítás más variánsaira is támaszkodtak. Ennek eredményeként az alapvető óorosz évkönyvek az események datálásakor 1-2 évnnyi hibalehetőséget engednek meg az újév kezdő dátumával összefüggésben. A sok kutatásnak köszönhetően mára már megállapítható, hogy az évkönyvírók az évszámításnál az év kezdetének egyes esetekben március elsejét, más esetekben pedig szeptember elsejét vették alapul.²² Az nem világos, hogy az évkezdő variánsok közül melyiket kezdték korábban használni. Végeredményben a heves viták a tudományos körökben egy kompromisszumos alapelv létrejöttéhez vezettek. Ny. V. Sztjepanov szerint a márciusi évkezdetek fél évvel maradhettek el a szeptemberihez képest, úgy, mint ellenkezőleg is, azokat annyival múlták felül, ilyen módon „ultramárciusi” évekké válva.²³

Az óorosz évkönyvek elemzése többek között a PVL esetében is megmutatta, hogy a krónikaírók a kumánokat főleg negatívan ábrázolták.²⁴ Emiatt gyakran nevezik őket „pogányok”-nak, amivel közvetetten arra utalnak, hogy a sztyepp lakói nem a keresztény világ részei. Egyébként a kumánok hitvilágáról szóló részletes leírás nem található az óorosz évkönyvekben, kivéve Bonjak kánnak, David Igorjevics fejedelem szövetségeseének jóslását 1097-ben [valójában 1099-ben], a magyarok elleni csatát megelőzően. Itt az évkönyvírók közvetlenül utalnak a kumán kán és a farkasok kapcsolatára.²⁵ Ebből azt lehet feltételezni, hogy a hitvilági tényező szintén hatott a nomádok negatív megítélésére az évkönyvekben. Az évkönyvírók konkrétan nemcsak azt emelték ki, hogy a kumánok pogányok, hanem hogy összetettebb vallási rendszer lényegében nincs is náluk. Másrészről Je. L. Kony-

²⁰ Шахматовъ 1916; Лихачев 1950.

²¹ Гиппиус 2008, 23. Magyarul erre lásd Font 2010.

²² Бережков 1963; Данилевский 1986, 66; Цыб 2011².

²³ Данилевский 1986, 66.

²⁴ Конявская 2015, 182.

²⁵ Конявская 2015, 182.

javszkaja utalva a Kijevi Barlangkolostor szerzeteseinek közlésére azt a gondolatot fogalmazta meg, hogy létezett még egy további tényező a Rusz lakossága és a kumánok közötti szembenállásban, azaz bizonyos mértékű türelmetlenség a kereszténységgel szemben.²⁶ Eltekintve az adott kérdés összetettségétől, a lehető legteljesebb mértékű óvatossággal kell viszonyulni az óorosz évkönyvek szerzőihez. Ismeretes, hogy az évkönyvíró szerzetesek nemcsak a krónikákban megörökített események szemtanúi voltak, de lehet, hogy közvetlen résztvevői, nemritkán személyes megtapasztalói is a kumán hadjáratok terhének. Ezért teljes joggal kételkedhetünk az objektivitásukban, amikor a nomádok cselekedeteit értékelik. Ilyen módon a középkori elbeszélő forrásokban a kumánok ábrázolása összetett és sokoldalú jelenség. Ugyanakkor az évkönyvírók által a kumánok cselekedeteiről gyakran tett értékelés főleg negatív vagy semleges tónusú. Emellett a hasonló értékelésekre hatott többek között a konfesszionális aspektus is.

2. Rusz–kumán kapcsolatok a 11–13. században

A 10. század végére egy sor kardinális politikai esemény történt, amelyek megváltoztatták a helyzetet Belső-Ázsia sztyeppéin. A besenyők keleti szomszédaiak nyomására kénytelenek voltak elhagyni legelőterületüket és elsősorban nyugat felé húzódní.²⁷ Helyüket az oguzok foglalták el.²⁸ Később hasonló körülmények tették lehetővé a kumánok számára, hogy nyugat felé vonuljanak. Ily módon az említett időszakban a kumánok ellenőrizték azt a területet, amely keletről nyugatra legalább az Altaj-hegységtől az Urál folyóig, északi–déli irányban pedig Nyugat-Szibéria peremétől (az erdőöv határától kezdve északon) a Csú és Talasz folyók alsó folyásáig terjedt.²⁹

A 10–11. század fordulóján a kumánok, akik ekkor a Kimek Kaganátuson belül már ténylegesen politikai önállósággal bírtak, elkezdtek fokozatosan nyugati irányba előrenyomulni. Nagyon gyorsan feltűntek a Kijevi Rusz határainál. A kumánok nyugatra költözésének fő okát a szovjet és orosz történetírás hagyományosan új legelők megszerzésében látta.³⁰ A Kazár Kaganátus lakosságának maradványaiból a besenyők, oguzok közül kikerülő különböző etnikai komponensek csatlakozása a nomád konglomerátumhoz etnikai változásokat hozott a kumán csoportban.³¹ Sz. A. Pletnyova szerint egy-két nemzedéknyi idő alatt végbement a nomádok fizikai külsejének megváltozása.³²

A rusz–kumán kapcsolatok teljes időszakát néhány nagyobb szakaszra lehet osztani. Az oroszországi történetírásban Sz. A. Pletnyova nyomán megszilárdult az a nézet, amely a kétoldalú kapcsolatok teljes időszakát négy egymást követő periódusra osztotta.³³ Ilyen módon Pletnyovával összhangban az első szakasz a 11. század közepétől a 12. század elejéig terjedő időszakot öleli fel; a második 1120-tól 1160-ig terjed; a rusz–kumán kapcsolatok harmadik fázisa a 12. század második felének történéseit foglalja magában; végül a negyedik, befejező szakasz a 12. század vége és a 13. századot foglalja magában. Hasonló perio-

²⁶ Конявская 2015, 183.

²⁷ Ахинжанов 1989, 158.

²⁸ Ахинжанов 1989, 159.

²⁹ Ахинжанов 1989, 170; Golden 1992, 277–278; Плетнева 2003, 149.

³⁰ Плетнева 1990, 37.

³¹ Плетнева 1990, 38.

³² Плетнева 1990, 39.

³³ Плетнева 1975, 265–266.

dizációval lehet találkozni P. P. Tolocsónál is.³⁴ Minden valószínűség szerint Pletnyova tekintélye megkérdőjelezhetetlen volt Tolosko számára, amennyiben az általa javasolt időrend gyakorlatilag teljesen azonos a fentebb említettel. Más részről Kovács Szilvia véleménye szerint ez a periodizáció nem nélkülözi a fogyatékoságokat.³⁵ Pletnyova periodizációjával összehasonlítva a Kovács által javasolt változat a rusz–kumán kapcsolatokat három periódusra osztja: első (1054/1055–1132); második (1130–1160-as évek); harmadik (1160–1236).³⁶ Amiből következik, hogy ha az első két periódus kronológiai keretei teljes egészében egybeesnek, úgy Pletnyova periodizációjának harmadik és negyedik periódusa Kovács Szilviánál egy egységet képeznek.

Nyugat felé nyomulva és szélesítve a szállásterületet, a kumánok a 11. század közepén egészen közel jutottak a Kijevi Rusz területéhez. A korábban itt élő nomádok, a besenyők és a torkok az új jövevények nyomására tűntek itt fel. Végül közülük sokan kényszerültek elismerni a kumánok hatalmát vagy pedig a nyugati uralkodóknál oltalmat keresni. Összességében a kumánok rövid idő alatt jelentek meg a Kijevi Rusz délkeleti határainál. A ruszok és kumánok közötti első összecsapás 1061-ben következett be.³⁷ A nomádok hadjáratot vezettek a Perejaszlavi Fejedelemség ellen és szétverték az ellenük kivonuló Vszevolod Jaroszlavics fejedelem seregét. Az eseményt az Ipatyij-évkönyv örökítette meg: „Első ízben támadtak a polovecek haddal Rusz földje ellen.”³⁸ Mindazonáltal az első találkozás a ruszok és kumánok között valamivel korábban történt. 1055-ben Blus [Bolos] kán csapatával megközelítette a határt, ahol találkozott Vszevolod Jaroszlavics fegyveres kíséretével. A rusz sereg a nem sokkal korábbi sikeres, torkok elleni csatát követően nyilván nem volt abban az állapotban, hogy ellenálljon egy újabb nomád seregnek. Ezért Vszevolod békét kötött a kumánokkal.³⁹

Hét évvel az első támadás után a kumánok ismét benyomultak a rusz területre. 1068-ban az Alta folyónál hatalmas csata alakult ki a rusz és kumán seregek között. A rusz oldalon a druzsinájával újra jelen volt Vszevolod Jaroszlavics fejedelem testvéreivel, a kijevi Izjaszlávval és a csernyigovi Szvjatoszlávval együtt. Az egyesült rusz sereg megsemmisítő vereséget szenvedett a nomádoktól. A csata után Vszevolod és Izjaszláv Kijevbe menekültek. Kijev lakosai azt mondták a fejedelemnek: „Látod, a polovecek elárastották földjeinket, adj nekünk fegyvert, fejedelem, és lovakat, hogy megverekedhessünk velük.”⁴⁰ De Izjaszláv ebbe nem egyezett bele. A városban hamarosan felkelés tört ki, amelynek eredményeként Izjaszláv kénytelen volt elmenekülni Lengyelországba. A kumánok további előrenyomulását az ország belseje felé Szvjatoszláv megállította, aki testvéreivel ellentétben druzsinájával visszahúzódott Csernyigovba, hogy kiegészítse seregét. Nem sokkal később Szvjatoszláv kis serege megtámadta a nagyobb létszámú nomád sereget és szétverte azt. Nyesztor, az eseményeket elbeszélve, megadta mindkét sereg létszámát, valamint az ütközet helyét és idejét is. Szvjatoszláv vezetése alatt 3000 harcos volt, a kumánok oldalán

³⁴ Толочко 2003, 92.

³⁵ Kovács 2014, 43.

³⁶ Kovács 2014, 43.

³⁷ Kovács 2014, 43.

³⁸ ПСРЛ 2, стб. 152; magyar fordítása: PVL 2015, 128.

³⁹ ПСРЛ 1, стб. 162.

⁴⁰ Лихачев 1950, 114; magyar fordítása: PVL 2015, 133.

pedig 12 000 fő. A csata november elsején a Sznov folyónál zajlott, amely Csernyigov közelében folyik.⁴¹

Rövid szünetet követően 1071-ben a kumánok ismét a Ruszra támadtak. Nyesztor szűkszavú tudósításából kiindulva úgy tűnik, hogy a nomád támadás nem volt jelentős: „a polovecek Rosztovecnél (Rastovc’ja) és Nyejatyinnél (Nejatina) harcoltak”.⁴² A PVL-ben több figyelem irányul a kumánok betörésére az 1078. év eseményei között: „Oleg és Borisz pogányokkal jöttek Rusz földje ellen: és mindketten Vszevolod ellen vonultak a polovecekkel.”⁴³ A szövegből ítélve a kumánok augusztus 25-én a kegyvesztett fejedelmekkel szövetségben Vszevolod ellen léptek fel, aki akkor Csernyigovban uralkodott. Súlyos vereséget követően Vszevolod segítséget kért testvérétől, a kijevi Izjaszlávtól. Nagy sereget gyűjtve, Vszevolod és Izjaszláv fiaikkal együtt Csernyigov ellen indultak. Miután visszafoglalták a várost, a testvérek elébe mentek Oleg és Borisz közeledő druzsinájának. Október 3-án kegyetlen küzdelemben Izjaszláv és Vszevolod serege győzött.⁴⁴ Ugyanakkor a csatában meghalt Izjaszláv és Borisz is. Olegnek kis létszámú druzsinájával sikerült elmenekülnie.

A következő évben még egy fejedelem, Roman támaszkodott a kunok segítségére és Vszevolod ellen lépett fel.⁴⁵ A kijevi fejedelemnek azonban sikerült békét kötni a nomádokkal. Visszatértek a sztyeppre és megölték Roman fejedelmet. Egy újabb Rusz elleni kumán hadjárat zajlott le az 1092. esztendőben. Az évkönyvek tudósítása szerint aszályos, rossz termés hozó év volt. A nomádok támadássorozatát indítottak Peszocseny, Perevolok és Priluk városok ellen.⁴⁶ 1096-ban a kumánok Kijev felé közeledtek és kifosztották a környékét.⁴⁷ Persze a nomádoknak a rusz városok elleni támadásai nem mindig alakultak sikeresen. Néhány hadjárat kudarcra ért véget a fejedelmi druzsina és a helyi lakosság ellenállásának köszönhetően. Ilyen volt a Zarecseszk elleni támadás 1106-ban, amely a kumánok számára vereséggel végződött.⁴⁸ A következő évben Bonjak és Sarukan kánok hadjáratot vezettek Lubno környékére, de a ruszok csapatai megtámadták őket, és visszavonultak.⁴⁹ Mindezzel együtt a kumánok nem csak a rusz fejedelemségek irányába vezettek hadjáratokat, hanem a Bizánci Birodalom határainál is. Anna Komnena közlése szerint 1091-ben a kumánok a bizánci császárral szövetségben súlyos vereséget mértek a besenyőkre.⁵⁰

Ha elemezzük a főbb eseményeket a 11. század végi rusz–kumán kapcsolatok vonatkozásában, akkor szembeötlő néhány jellemző vonás. Mindenekelőtt a támadások növekvő száma a rusz fejedelemségek teljes határzónájában. A nomádok rendszeresen indítottak hadjáratokat a rusz területekre. Ez a periódus a Rusz néhány sikeres, kumánok ellen vezetett hadjáratával ért véget. Például az 1103-ban Vlagyimir Monomah által vezetett hadjárat, amelynek résztvevői voltak Szvjatopolk, David Szvjatoszlavics, David Vszeszlavics, Msztyiszláv, Vjacseszlav Jaropolcsics, valamint Jaropolk Vlagyimirovics fejedelmek dru-

⁴¹ Лихачев 1950, 115.

⁴² Лихачев 1950, 116; magyar fordítása: PVL 2015, 136.

⁴³ Лихачев 1950, 132; magyar fordítása: PVL 2015, 150.

⁴⁴ Лихачев 1950, 133.

⁴⁵ Лихачев 1950, 135.

⁴⁶ Лихачев 1950, 141.

⁴⁷ Лихачев 1950, 151.

⁴⁸ Лихачев 1950, 186.

⁴⁹ Лихачев 1950, 186.

⁵⁰ Kovács 2014, 160–167.

zsinái (Vlagyimir Monomah szűkebb családtagjai, illetve néhány vazallusuk). Oleg csernyigovi fejedelem betegsége hivatkozva tartózkodott a részvételtől.⁵¹ A rusz fejedelmek egyesített serege, miután a seregrészek Perejaszlavnál találkoztak, megindult az ellenség felé részben szárazföldön, lóháton, részben vízen, csónakokban. Aztán a Hortyica-szigettől „négy napig mentek a mezőn és megérkeztek Szutyenhez”.⁵² A kumánok, miután észrevették a közelükbe érkező rusz sereget, tanácskozni kezdtek. Nem fogadva el Uruszoba nevű vezérük javaslatát, hogy kössenek békét a ruszokkal, elhatározták, hogy harcba bocsátkoznak. Az óorosz évkönyvek szerint a csata április 4-én következett be.⁵³ Az ütközetben a kumánok vereséget szenvedtek, aminek eredményeképpen hűsz fejedelmüket megölték, állatállományuk és egyéb vagyonuk a támadók zsákmánya lett.⁵⁴

Ezt követően a ruszok által a sztyeppre vezetett hadjáratok sora következett. Az első ezek közül 1107-ben történt. Azután 1109 decemberében Dmitr Ivorovics „sátrakat szerzett a polovecektől a Donnál”.⁵⁵ Két év múlva, 1111-ben Vlagyimir más fejedelmekkel együtt hadjáratra indult a kumánok ellen. K. V. Kudrjasov szerint az óorosz évkönyvekben gyakran szereplő Don folyónév alatt valójában a Szeverszkij Donyec értendő.⁵⁶ Ennek megfelelően a rusz sereg a Szeverszkij Donyec, a Don egyik mellékfolyója középső és alsó folyásának vidékére vonult. Az ott lévő Sarukan város és az elhunytak tiszteletére állított nagyszámú kősztlé (kamennaja baba) azt bizonyítja, hogy ez a régió a kumánok állandó lakóhelye volt a 11. század második felében. Megjegyzésre méltó, hogy a *Régmúlt idők elbeszélése* szövegében az 1111-ben történt fejedelmi tanácskozás leírásakor a szerző némi változtatással megismételte Vlagyimir Monomah szavait, amelyeket még 1103-ban mondott: [tavasszal] „mihelyt elkezd szántani a parasztember, eljő a polovec harcos, és lenyilazza őt, elveszi a lovát, és elmegy annak falujába, elviszi annak feleségét és gyermekeit és minden ingóságát”.⁵⁷ Tehát 1111 tavaszán a rusz seregek két csatában, március 24-én és 27-én szétverték a kumánokat a Szalnyica folyónál.⁵⁸ Nem kevésbé érdekes az a tény, hogy a PVL-ben leírt két város kumán vezérek fennhatósága alatt álló területen feküdt. Sarukan lakói ajándékokkal (hallal és borral) mentek a rusz sereg elé, amely Szugrov erődjét viszont ugyanakkor felégette. Az óorosz elbeszélés szövegében jól követhető a gondolat, hogy Sarukan lakosságának egy részében megvolt a kereszténység iránti tisztelet. Amikor Vlagyimir fejedelem csapataival a város felé vonult, „megparancsolta a pópáknak, hogy a szent keresztet magasztaló tropáriumokat, kondákionokat és a Szent Istenszülő kánonját énekeljék”.⁵⁹ Hasonló véleményt képviselt Kovács Szilvia a rusz fejedelmek sarukani fogadásáról szóló leírás esetében.⁶⁰ Ennek a győzelemsorozatnak a betetőzéséként Vlagyimir Monomah, aki ekkor már kijevi nagyfejedelem volt, 1116-ban fiának, Jaropolknak, valamint

⁵¹ Лихачев 1950, 183–184.

⁵² Лихачев 1950, 184; magyar fordítása: PVL 2015, 207.

⁵³ Лихачев 1950, 184.

⁵⁴ Лихачев 1950, 185; Плетнева 1975, 269.

⁵⁵ ПСРЛ 2, стб. 260; Лихачев 1950, 187; magyar fordítása: PVL 2015, 212.

⁵⁶ Кудряшов 1948, 117; Плетнева 1975, 270.

⁵⁷ Лихачев 1950, 190; magyar fordítása: PVL 2015, 206.

⁵⁸ Лихачев 1950, 192.

⁵⁹ Лихачев 1950, 191; magyar fordítása: PVL 2015, 216.

⁶⁰ Kovács 2014, 72.

Vszevolod Davidicsnak a parancsnoksága alatt sereget küldött a Donhoz, hogy foglalják el Szugrov, Sarukan és Balin városokat.⁶¹

Ilyen módon a kumánok és válaszul a ruszok által a sztyeppre indított hadjáratok példái-ban megfigyelhetők bizonyos tendenciák. Míg a kumánok által indított támadások nagy része a korszak elején volt, úgy a végén viszont a rusz druzsinák nomádok ellen vezetett hadjáratainak száma került túlsúlyba. Egy sor kutató, többek között Pletnyova véleménye szerint ennek a törvényszerűségnek az okait a kumán társadalmon belül kell keresni, konkrétan annak gazdasági-társadalmi rendszerében, életmódjában. Több kutató, főképpen Pletnyova és V. V. Kargalov szerint a kumánok a 11. század második felében a nomád életforma „első” („táborozó”) szakaszáról a „másodikra” történő átmeneti szakaszában voltak.⁶² Ezt a periódust a nemzeti szervezeti felbomlása és új függőségi viszonyok elemeinek kialakulása kísérte. A 10. század végétől, a 11. század első felétől a kumánok vándorlásai a nomadizmus „táborozó” változatára hasonlítottak jobban. Amikor az Irtis felső folyásának vidékéről vándoroltak a délorosz sztyeppre, a bevándorlók találkoztak a helyi lakossággal, a besenyőkkel és torkokkal, akiket a kumánok leigáztak, vagy nyugat felé szorítottak. Nagy törzsszövetségek ilyen folyamatos helyváltoztatása a sztyeppen magával hozta, hogy a kumánoknál hiányoztak a rendszeresen használt nomadizálási útvonalak, valamint az állandó szezonális legelők. Ezért a ruszok a 12. század elejéig nem tudtak megtorló expedíciós hadjáratokat indítani a sztyepp belsejébe, mivel lehetetlen volt állandó lakóhelyükön találni a nomádokat. Másrészt a kumánok fokozatosan berendezkedtek a délorosz sztyeppen, és ez magával hozta a rögzült határok és az állandó téli szállások megjelenését egy és ugyanazon területen. Ennek az átállásnak közvetett ismertetőjegye volt a Rusz elleni nomád támadások jellegének megváltozása. Vagyis az új szállásterület elfoglalása után, amelyben a törzs tagjainak nagy része részt vett, a hadjáratok esetében a cél már a zsákmány megszerzése lett, amiben csupán a harcosok korlátozott csoportja vett részt. Ez a maga részéről lehetőséget nyitott a rusz fejedelmek számára. Ezért a 12. század elején a rusz haderő, főképpen Vlagyimir Monomah vezetésével rendszeresen indított hadjáratokat a sztyeppre.

Az 1120-tól 1160-ig terjedő időszak rusz–kumán kapcsolatai a rendszeres összecsapásoktól az egyes fejedelmekkel kötött alkalmi szövetségek irányában változtak. A 12. század közepére a belső politikai helyzet úgy alakult, hogy a Kijevi Rusz gyakorlatilag önálló, félig-meddig független részfejedelemségekre esett szét. A centrifugális erő, amelynek még a Jaroszlavicsok triumvirátusa alapozott meg a 11. század 60-as éveiben, egy évszázad múltán a fejedelemtörzsek közötti nyílt vetélkedéssé változott a trónért Kijevben és más részfejedelemségekben.⁶³ A Ljubecsben 1097-ben tartott fejedelmi gyűlés hivatalosan is megerősítette a Rusz különálló fejedelemségekre történő felosztását. A továbbiakban a független fejedelemségek száma csak növekedett. A függőségi viszonyok fejlődése a Ruszban arra ösztönözte az uralkodókat, hogy szomszédos fejedelemségeket foglaljanak el. Ezért a rusz–kumán kapcsolatok második szakaszában fokozatosan növekedett az olyan példák száma, amikor a rusz fejedelmek a kumánok katonai segítségéhez folyamodtak. Ily módon a kumánok kezdenek részt venni a fejedelemségek közötti belső harcokban a Rusz-

⁶¹ Лихачев 1950, 201.

⁶² Каргалов 2008.

⁶³ Бугров – Соколов 2018, 20.

ban. Pletnyova szerint, aki a rusz–kumán kapcsolatok ilyen irányú változását szintén negatívan értékelte, a fentebb említett egyezségek lehetőséget biztosítottak a kumánoknak korlátlanul végigrabolni a szövetséges fejedelem ellenfeleinek földjeit.⁶⁴

A 12. század első felében a kumánok gyakorlatilag teljességgel birtokolták a délorosz sztyeppet. Települési területük fő körzetei jól azonosíthatók a kőszobrok alapján. Mint korábban már szó volt róla, a szobrok az első időszakban túlnyomórészt a Donyec menti sztyepeken koncentráálódtak. A következő periódushoz köthető szobrok megtalálhatók a Dnyeper-, Azov-vidéken és a Kaukázus előtti területen.⁶⁵ A Dnyeper-vidéken nomadizált Bonjak törzsszövetsége, a Kaukázus északi előterében pedig Otrók kán kumánjai, akik a ruszok 1111-ben és 1116-ban vezetett hadjárata után költöztek ide.⁶⁶ A 12. század közepe táján az Ipatyij-évkönyv úgy határozza meg a kumánok szállásterületét, hogy övék az összes föld, ami a Volga és a Dnyeper között van.⁶⁷ Így ebben az időszakban a kumán törzsek nomadizálási területének keleti–nyugati kiterjedése a Volga és az Ingulec közé, északi–déli kiterjedése a Szula és Orel folyóktól a Krím félsziget síkságáig terjedő rész közé lokalizálható.⁶⁸

Az említett időszakban a kumánok tömegei különálló törzsi egységekbe szerveződtek. Eltekintve attól, hogy még mindig a Rusz határainak közelében laktak, a kumánok néhány ritka kivétellel nem jelentettek nagy fenyegetést a rusz fejedelemségekre.⁶⁹ Éppen ellenkezőleg, a szövetségeknek és a dinasztikus házasságoknak köszönhetően sok kisebb törzsfő szoros kapcsolatokat tartott fenn a rusz fejedelmekkel. Például az évkönyvekben említenek néhány „baráti” kánt a kunok közül: Ajepa, Baskord, Tjuprak és Kamosz Oszolukovics, Akaszpid.⁷⁰

Ugyancsak az óorosz évkönyvekben írnak a kumán törzsek részvételéről rivális fejedelmek egymás közötti hadjárataiban. Jaropolk Vlagyimirovics és Vszevolod Olgovics szembenállásában a kumánok az utóbbit támogatták. 1136 decemberének végén a szövetségesek átkeltek a Dnyeperen és elkezdték pusztítani a kijevi földet. Jaropolk fejedelemnek nagy nehézségek árán sikerült békét kötni a támadókkal. 1138-ban Vszevolod Olgovics hadjáratot indított a kijevi fejedelem ellen.⁷¹ Vszevolod oldalán a hagyományt követve ott voltak a kumánok. Ami Jaropolkot illeti, az ő koalíciójában a kijevi druzsina mellett voltak Perejaszlavból, Rosztovból, Polockból, Szmolenszkból, Halicsból érkezettek, valamint egy magyar csapat, amelyet II. Béla király küldött.

Jól ismert Jurij Dolgorukij szövetsége a kumán Tokszobics és Otperljujev törzsszel.⁷² Jurij Dolgorukij a kijevi trón megszerzésére irányuló törekvéseiben nemritkán harcolt kumán szövetségben. Például 1152-ben a Jurij Dolgorukij oldalán beavatkozó nomádok elpusztították Csernyigov környékét, később pedig Perejaszlav közelében harcoltak. Jurij Dolgoru-

⁶⁴ Плетнева 1975, 275.

⁶⁵ Плетнева 1975, 275.

⁶⁶ Плетнева 1975, 275.

⁶⁷ Плетнева 1975, 275.

⁶⁸ Плетнева 1975, 275; Pritsak 1982, 342–368.

⁶⁹ Golden 1992, 281.

⁷⁰ Плетнева 1975, 277.

⁷¹ Каргалов 2008, 81–82.

⁷² Плетнева 1975, 277.

kij halála után, 1157-ben a társuralkodóvá fogadott Izjaszláv fejedelem kezdett uralkodni Kijevben.

A rusz–kumán kapcsolatok második szakaszának értékelésekor érdemes kiindulni a 12. század közepén a Ruszban kialakult politikai helyzetből. Ekkorra a Rusz már véglegesen átalakult az egymással vetélkedő Rurikidák konfrontációjának színterévé. Ez a háborúskodás, melybe a Rurikidák süllyedtek, lehetőséget adott a kumánoknak a visszatérésre Vlagyimir Monomah 12. század eleji hadjáratai után. A sztyeppen ismét nagyobb törzsi konföderációk alakultak ki. Az egyik ilyen a nagyok közül Koncsak kán törzsszövetsége volt. Ugyanakkor a nomád társadalomban történő átalakulás és a feltehetően egymással vetélkedő kánok között a hatalomért folyó kíméletlen harc szemmel láthatóan csökkentette a sztyeppnek a Ruszra nehezedő nyomását.

A rusz–kumán kapcsolatok harmadik szakasza különbözött az előzőktől azáltal, hogy még szorosabbra fűződött a viszony a két fél között. A kapcsolatok különböző formákat öltöttek, beleértve a közös hadjáratokat, dinasztikus házasságokat, sőt a portyákat is. Az évkönyvek elemzéséből nyilvánvaló, hogy a rusz részfejedelmek szívesen léptek szövetségre a nomádokkal. Egyébként, eltekintve a kölcsönös esküktől és dinasztikus házasságoktól, a megegyezések a ruszok és kumánok között általában rövid ideig tartottak, és nemritkán idő előtt véget értek.

Példaként fel lehet hozni azokat az eseményeket, amelyek 1170-ben történtek Gleb fejedelem kijevi uralkodásának idején. Különös, de Gleb Jurjevics perejaszlavi (1155–1169) és kijevi (1169–1170) fejedelem Jurij Dolgorukij fia volt és anyai ágon a kumán Ajepa kán unokája. 1170-ben a kumánok két nagy csapata állt Perejaszlavnál, valamint a Dnyeper jobb partján, nem messze Korszunytól azzal a szándékkal, hogy békét kössenek Glebvel. Gleb kijevi fejedelem Perejaszlavba sietett fiához, hogy segítsen neki a kumánokkal tárgyalni. Ezzel egy időben a kumánok másik csoportjához üzenetet küldött biztosítva őket a békekötésről. Miután megtudták, hogy Gleb elment Perejaszlavba, a korszunyi kumánok Kijev irányába nyomultak, útközben pusztítva a falvakat. Azonban a nomádokat megállította és szétverte Mihail [Mihalko] Jurjevics torcseszki fejedelem druzsinája.⁷³

Ezzel együtt a hagyományos összecsapások a rusz druzsinák és a kumánok között tovább folytatódtak. 1168-ban egy nagyobb egyesített rusz sereg támadást intézett a kumánok fontos körzetei ellen. Ennek oka az volt, hogy a ruszok meg szeretnék volna szerezni az ellenőrzést a dél-orosz sztyeppen átvezető kereskedelmi utak felett. Kezdetben a fejedelmi druzsinák leereszkedtek a Dnyeper mentén, azután elfoglalva az itt lévő településeket, kelet felé vonultak. Az Orel folyó környékén a rusz csapatok ismét vereséget mértek a kumánokra. A győzelem után a sereg tovább nyomult a sztyepp belső része felé az Oszkol folyó irányába. Ennek a környéknek a kumánjai szintén vereséget szenvedtek. Nagy részük fogságba esett, csupán néhányan menekültek át a folyó túlsó partjára.⁷⁴ Nem kevésbé volt katasztrofális a kumánok szempontjából a ruszok 1183-ban indított hadjárata a sztyeppre. Július 30-án az Orel folyónál vívott csatában a ruszok kilenc fejedelme csapott össze legalább mintegy tíz kumán fejedelemmel. A kumánokat szétverték, több kán fogságba esett. Később egy részüket kivégezték. Ennek a nagy győzelemnek a híre visszatükröződik az

⁷³ ПСРЛ 1, стб. 357–358.

⁷⁴ ПСРЛ 2, стб. 538–540.

„Ének Igor hadáról” című irodalmi emlékben.⁷⁵ Néhány évvel később, 1187 telén Szvjatoszláv és Rurik vezettek hadjáratot a kumánok téli szállásaihoz. Ebben az időben azonban nem minden rusz hadjárat volt sikeres. Az évkönyvek beszámolnak két sikertelen vállalkozásról a Donyec vidékén 1185-ben és 1191-ben. Összességében, mint Pletnyova megjegyzi, a ruszok támadásaitól főleg a Dnyeper-vidéken lakó kumánok szenvedtek.⁷⁶ Ugyanebben az időben a doni kumánok viszonylagos nyugalomban éltek.

A 12. század végére és a 13. század elejére a korábbi periódusokra jellemző két fél közötti összecsapások helyére szövetségek és közös hadjáratok léptek. A 13. század elejére magában a Kijevi Ruszban is megváltozott a politikai helyzet. A részfejedelmek kis összetűzései valóságos „polgárháborúvá” terebélyesedtek. A harcok fő színtere a Halics-Volhíniai Fejedelemségben volt. Roman Msztjiszlavicsnak a lengyelországi Zawichost városánál 1205-ben bekövetkezett halála előidézte a vetélkedés újabb fellobbanását a halicsi „örökséget” folyó küzdelemben. A fejedelemség több rusz fejedelem számára vita tárgya volt, akik céljaik elérésére koalícióra léptek más rusz fejedelmekkel, de a sztyepp lakóival is. A Rusz déli részén Rurik Rosztjiszlavics alakított ki szövetséget a Dnyeper menti és csernyigovi fejedelmekkel, valamint önálló kumán törzsekkel. Ennek megerősítésére idézzük a Halics-Volhíniai Évkönyv híradását: „Összegyűltek Ruriknak a polovecek és a ruszok sokan és Galicsba jöttek...”⁷⁷ Emellett az évkönyvből van ismeretünk a hadjáratban résztvevő legalább két kumán vezetőről – Kotjanról [Kötöny]⁷⁸ és Szomogurról. 1219–1220 folyamán a polovecek az „elűzött” Msztjiszláv Msztjiszlavics fejedelemnek is segítettek a Volhíniáért és Halicsért folytatott harcban.⁷⁹

A korszak végén a mongol fenyegetés megjelenésével kardinálisan megváltozott a politikai helyzet a sztyeppen. A kumánok és mongolok első összecsapására 1222-ben került sor, amikor az önálló kumán törzsek összeütközésbe kerültek a mongolok előőrseivel. Pletnyova feltételezése szerint a mongol seregek útját keresztező kumánokat Jurij Koncsakovics vezette.⁸⁰ Figyelemre méltó, hogy az óorosz évkönyvek őt tartották a legnagyobb tekintélynek a kumán vezetők közül.

Azt követően, hogy a kumánok nem voltak képesek ellenállni a mongoloknak, vezetőik közül egyesek, akik életben maradtak, a Ruszhoz fordultak segítségért. Ezt a fordulatot elősegítette az a körülmény, hogy az önálló nomád vezetők rokoni kapcsolatban álltak a Rusz déli részének fejedelmeivel. A források szerint Kotjan kán azzal fordult a rusz fejedelmekhez vején, az Elűzött Msztjiszlávon keresztül, hogy: [a mongolok] „ma elvették a mi földünket, holnap pedig a tiéteket, idejönnek, és elveszik”.⁸¹ Msztjiszláv kezdeményezésére Kijevben tanácskozást hívtak össze a rusz fejedelmek részvételével, amelyen eldöntötték, hogy a kumánokkal közösen szállnak szembe a mongolokkal.

A rusz seregek elindultak a hadjáratra, s megálltak a Dnyeper jobb partján, ahol csatla-koztak hozzájuk kumánok. Ily módon a rusz–kumán koalíció megállt, hogy bevárja a mongolokat. A mongol hadvezérek kísérletet tettek arra, hogy tárgyalással szétválasszák ellen-

⁷⁵ Плетнева 1975, 290.

⁷⁶ Плетнева 1975, 291.

⁷⁷ ПСРЛ 2, стб. 717; Головки 2016, 264.

⁷⁸ Kötönyre lásd Polgár 1999; Головки 2007; Пилипчук 2014.

⁷⁹ Головки 2016, 264.

⁸⁰ Плетнева 1975, 298.

⁸¹ НПЛ 1950, 62; 1. link: Брагин 2018.

felüket, ami azonban nem járt sikerrel. A halicsi druzsinák megérkezése után az egyesült sereg átkelt a Dnyeperen. A másik parton találkoztak a mongol előőrssel, amelyet gyorsan leküzdöttek. Fellelkesülve az ellenség első csapata felett aratott könnyű győzelemtől, a rusz fejedelmek benyomultak a sztyepp belsejébe. Ez a döntés fatális tévedésnek bizonyult a rusz–kumán haderő számára.

A rusz–kumán sereg vereségének egyik oka a koordináció hiánya volt a három fejedelmi druzsina között. A kijevi fejedelem ellenezte az átkelést a Dnyeperen, de végül engedett a halicsi Msztyiszlávnak. Ő a sztyeppre történő vonulás tekintetében is az óvatosság mellett volt, de végül mindenki a halicsi fejedelmet követte. Ugyanakkor a Kalka folyó melletti csata előtt Msztyiszláv nem akart együttműködni más fejedelmekkel. A kijevi fejedelem druzsinái megerősített tábort építettek, és nem erőltették a folyónál a harcot. A fő összecsapásra 1223. május 31-én került sor.⁸²

A mongol vezér, Szübütej az első támadást Vaszilko Gavrilovics és Danyil Romanovics széthúzódo csapataira irányította. A mongol fő erők harcba bocsátkozását követően pedig a szövetségesek egy része visszavonult, amivel megbontotta a csernyigovi Msztyiszláv hadrendjét. A kijevi fejedelem ekkor a túlsó partról figyelte a küzdelmet, nem nyújtva segítséget szövetségeseinek. Ezalatt a mongol csapatok a szövetségesek fő erőinek szétverése után átkeltek a folyó túlsó partjára és ostrom alá vették Msztyiszláv Romanovics táborát. Három napig tartó védekezés után a kijeviek hitelt adva a megígért szabad elvonulásnak, megadták magukat az ellenségnek. A mongolok azonban ígéretüket nem tartották be, megölték a tábor védőit. Így a szövetségesek megsemmisítő vereséget szenvedtek a mongoloktól. Csúpan néhányuknak sikerült elkerülni a halált, miután csónakokon elmenekültek.⁸³

A Kalka menti vereség elősegítette a Rusz déli fejedelemségeinek gyengülését. Paradox helyzet alakult ki: több fejedelem és a környezetükbe tartozó ember halála a belső harcok erősödését segítette elő, mivel a politikai erők korábbi egyensúlya és a térség viszonylagos stabilitása megszűnt. Ez Msztyiszláv Msztyiszlavics fejedelem pozícióját érintette különösen a halicsi földön. Többek között Msztyiszláv fejedelem többé nem tudott teljes mértékben számítani apósa, Kotjan támogatására, aki előzőleg már veszteségeket szenvedett a mongoloktól.

Azonban a kumán vezérek folytatták a rövid időre kötött szövetségek gyakorlatát a rusz fejedelmekkel. Például 1228-ban a nomádok Vlagyimir Rurikovics kijevi fejedelmet támogatták, aki a csernyigovi Mihail Vsevolodovicsal hadjáratot szervezett Danyil Romanovics ellen. Kotjan azonban áttért Danyil oldalára, és otthagya a kijevi fejedelmet.⁸⁴ Két év múlva a kumánok ismét Danyil fejedelmet támogatták a Halicsért folyó harcban.⁸⁵ A Halics-Volhíniai Évkönyv szerint Danyil seregében Kotjan csapata is ott volt. A helyzet megismétlődött 1233-ban, de a kumánokon kívül Danyil seregében ott volt a kijevi Vlagyimir fejedelem is.⁸⁶

⁸² Головкин 2016a, 46–58. A Kalka menti csatára magyar nyelven lásd Font 2018; Kovács 2014a; Szmukó 2019. Ez utóbbi a bő áttekintés után a csatára vonatkozó latin nyelvű forrásokat, illetve azok fordítását is tartalmazza.

⁸³ 1. link: Брагин 2018.

⁸⁴ ПСРЛ 2, стб. 753.

⁸⁵ ПСРЛ 2, стб. 761.

⁸⁶ ПСРЛ 2, 770.

A kijevi Vlagyimir Rurikovics fejedelem hamarosan háborút indított Mihail Vszevolodovics csernyigovi fejedelem ellen, akit támogatott Izjaszlav Msztiszlavics szmolenszki fejedelem. Hozzájuk kumánok is csatlakoztak. A hadjárat első fele sikeres volt Vlagyimir és Danyil szövetsége számára. Ugyanakkor 1235 májusában a csernyigovi és szmolenszki druzsinák a nomád lovasság közreműködésével legyőzték a szövetségeseket. Vlagyimir fejedelem fogságba esett, Danyil pedig Magyarországra menekült, annak reményében, hogy elnyeri IV. Béla király támogatását.⁸⁷

A Rusz és a délorosz sztyeppen élő kumánok további sorsa 1235-ban pecsételődött meg, amikor a kuriltájon a mongol vezető elit döntött az Európa felé irányuló nyugati hadjárat megkezdéséről.⁸⁸ A támadás Dzsingisz kán unokája, Batu fővezérsege alatt folyt. 1235–1236 folyamán az egyesült hadsereg készülődött a támadásra. A baskír törzsek leigázása lehetővé tette, hogy az erőket a velük nyugat felé szomszédos országok ellen vonják össze. A hadjárat 1236-ban kezdődött, amely teljes sikert hozott. Már ennek az évnek az őszén Batu serege elfoglalta Volgai Bulgáriát. 1237 végére szétverték a kumánokat és alánokat. Ezután a mongolok leigázták a moksák, mordvinok és burtaszok földjeit. Ily módon, előkészítve a terepet a Rusz határainál, a mongol sereg elkezdte az előkészületet a Rusz északkeleti része elleni hadjáratra. A seregek, amelyek korábban egymástól távol eső területeken harcoltak, Voronyezsnél koncentráálódtak, és ugyanoda irányították azokat a csapatokat is, amelyek korábban a kumánokkal és alánokkal harcoltak.

A mongol seregek a Rusz elleni hadjáratot a rjazanyi és szuzdáli föld, valamint részben a Csernyigovi Fejedelemség elpusztításával kezdték. Ezenkívül csapást mértek a Novgorodi Fejedelemség déli, határ menti részére is. 1237 decemberének végén Batu csapatai bevették Rjazant és elfoglalták a szuzdáli földet. 1238 tavaszán a mongolok délnek fordultak a kumánok és az Észak-Kaukázus népei ellen. Az év végén a mongolok megtámadták Szudak városát a Krímben, valamint a Dnyepertől nyugatra lakó kumánokat. Ugyanebben az évben kirabolták Vlagyimirt, Kolomnát és Moszkvát.⁸⁹ Visszaúton a mongol seregek elpusztították a Csernyigovi Fejedelemség keleti részét. A következő években a rusz fejedelemségek többségét elfoglalták. 1241 januárjában és februárjában utolsóként a halicsi föld is elesett.

Nem sokkal a rusz fejedelemségek eleste előtt Kotjan kán népének egy részével a Magyar Királyság határához menekült. IV. Béla király szövetséget kötött Kotjannal, és megengedte neki, hogy bevonuljon a Kárpát-medencébe azzal a feltétellel, ha megkeresztelkedik. A kumánok 1239-ben érkeztek meg Magyarországra.⁹⁰ A magyar király azt tervezte, hogy a kumán menekülteket felhasználja a mongolok elleni harcban. Azonban 1241-ben Kotjant megölték, és emberei félve az üldöztetéstől, Bulgária területére mentek.

A ruszok veresége után a mongolok számára az európai országok felé nyitva állt az út. Már 1241 tavaszán a mongol erők megosztva benyomultak Magyarországra és Lengyelországba. Egy mongol sereg Orda vezetésével Lengyelország irányába indult. Ugyanekkor a fő erők Batu parancsnoksága alatt átkeltek a Kárpátokon, egy harmadik csoport Kadan kán irányításával Erdélybe nyomult be. A magyar seregek nem tudtak ellenállni a korszak legjobb hadseregének. Azonban 1241 végén híre jött, hogy Ögödej nagykán meghalt, és 1242-ben a mongolok elhagyták a Magyar Királyság területét.

⁸⁷ Головкин 2016, 267–268.

⁸⁸ A mongolok nagy nyugati hadjáratára magyarul lásd Zimonyi 2012.

⁸⁹ Sinor 1999, 366.

⁹⁰ Ковач – Зимони 2018, 158.

A tatárjárás befejeződése után, amely hatalmas veszteségeket okozott az országnak, IV. Béla ismét az országba hívta a kumánokat. Hogy megerősítsék a kapcsolatokat, dinasztikus házasságot kötöttek. A király fia, István herceg feleségül vette Erzsébetet, aki Szejhán kun fejedelem lánya volt. A kumán vezérek esküt tettek a magyar királynak. A mongolok eltávozása után Magyarország több régiója, a Duna, Tisza, Körös, Maros és Temes folyók vidékei pusztává váltak, ezért IV. Béla ezekre a területekre telepítette le a kumánokat.

3. Dinasztikus házasságok a Kijevi Rusz és a kumánok elitjei közötti kapcsolatokban

A ruszok és kumánok közötti dinasztikus házassági szövetségek két ellentétes tendencia összekapcsolódásának példáját jelenítik meg a rusz–kumán kapcsolatokban. Hasonló dichotómia először igen világosan megjelent a nomádok maximális kirekesztésében, az óorosz krónikások által emlegetett „pogány” rablók kontextusban, azaz hogy rendszeres támadásokat hajtottak végre a Rusz ellen. Másik oldalról a részfejedelmek körében jól érzékelhető volt az a törekvés, hogy kitapasztalják, vagy inkább semlegesítsék a „nomád jelenséget”, hogy utána saját céljaikra használják őket.

Nem meglepő, hogy az ilyen motivációk a Rusz számára idegen nomád kultúrához történő közeledésre indították a rusz fejedelmeket a nemzeti társadalomszervezetre nagymértékben jellemző közvetítő eszköz, a házasságkötések által. Ugyanakkor figyelemre méltó az a gyorsaság, amivel a rusz–kumán kapcsolatok résztvevői a házassági kapcsolatokhoz eljutottak. A kumánok a 11. század második felében jelentek meg a délorosz sztyepekben. Egy nemzedéknyi idő múlva pedig már a korábban a nomádok ellen harcoló fejedelmek fiai szívesen vették feleségül kumán kánok lányait. Ez a gyakorlat folytatódott egészen a Rusz mongolok általi elfoglalásáig, a 13. század 40-es, 50-es éveig. Az évkönyvek feljegyzései alapján összesen 10–11 rusz–kumán házassági szövetséget kötöttek.⁹¹

Feltehető, hogy a legelső ilyen házasság az volt, amikor Vszevolod Jaroszlavics (perejaszlavi fejedelem, majd kijevi nagyfejedelem) feleségül vette Anna kumán hercegnőt. Je. Filipovszkij és M. F. Berlinszkij megállapítása szerint az esküvő 1068-ban volt. Azonban Vszevolod Jaroszlavics házasságáról elsőként V. N. Tatyiscsev írt. Közvetlen vagy közvetett évkönyvi adat hiánya miatt egyes történészek ezért kétségbe vonják a házasságkötés valószínűségét.⁹²

Mindazonáltal az első bizonyítható házasság Oleg Szvjatoszlavics fejedelem és Oszuluk kán lánya között történt. Erről a dinasztikus házasságról azonban csak az 1146. év eseményei között történik említés, amikor Szvjatoszláv Olgovics szövetségeseinek sorában az évkönyvírók megemlégették nagybácsijait, a kumán Kamoszt és Tyjunrakot (Tyjunrako), Oszuluk fiait.⁹³ Ez közvetetten tájékoztat az Oleg fejedelem és Oszuluk kán lánya közötti matrimoniális szövetség megkötéséről.

A dinasztikus házasságok másik példája, amelyet az óorosz évkönyvekben rögzítettek 1094-ben, amikor Szvjatopolk Izjaszlavics fejedelem feleségül vette Tugorkánnak, a kumán törzsszövetség egyik vezetőjének lányát.⁹⁴ A forrásokban a fejedelem feleségét csak Jelena néven említik, amelyet minden valószínűség szerint megkeresztelésekor kapott. Az akkori

⁹¹ A kunok letelepült szomszédaival való házassági kapcsolataikra lásd Гуркин 1999; Kovács 2009; Литвина – Успенский 2013.

⁹² Селезнёв 2019, 227.

⁹³ ПСРЛ 1, стб. 329–335.

⁹⁴ Селезнёв 2019, 229.

hagyomány szerint a dinasztikus házasság egyúttal békeszerződés is volt a két nép között. Mindazonáltal a megállapodást két év múlva megszüntették, amikor Tugorkán újra a Ruszra támadt és elesett a veje seregével vívott csatában. 1107 végén a rusz fejedelmek és kumán kánok közötti tárgyalások ismét házasságkötési szerződésekkel értek véget. A perejaszlavi fejedelem, Vlagyimir Monomah és a csernyigovi fejedelem, Oleg Szvjatoszlavics fiait összeházasították Ajepa kán lányaival.⁹⁵ 1117-ben Vlagyimir Monomah egy másik fia, Andrej szintén kumán lányt vett feleségül.⁹⁶

1163-ban Rosztizsláv Msztizslavics fejedelem politikai gesztusként a nomádokkal történő békekötéskor támogatta fiának, Rurik Rosztizslavicsnak és feltehetően Beluk kumán kán lányának házasságát.⁹⁷ Az első házasságában Rurik Rosztizslavics körülbelül hét évet töltött, és ezt követően feleségül vette Annát, a turovi Jurij Jaroszlavics fejedelem lányát. Azonkívül különböző években a következő fejedelmek házasságai követték egymást: Vlagyimir Igorjevics, Jaroszláv Vszevolodovics, Msztizsláv Msztizslavics, a „száműzött”.⁹⁸

Ilyen módon a kumán és rusz arisztokrácia házassági kapcsolatainak jellege világosan mutat egy sor tendenciát. Az óorosz források elemzése megmutatta, hogy a kumánok egyértelműen előnyösebb helyzetben voltak, mint az őket megelőző besenyők és torkok. A kun előkelők magas státusza lehetővé tette a rusz fejedelmeknek, hogy viszonylag könnyen jussanak el dinasztikus házasság megkötéséig. A nomádok státuszát közvetetten megerősítik a rusz források, amelyekben az évkönyvírók feljegyezték a kun vezérek neveit és fejedelmi titulusukat, együtt a rusz fejedelmekkel. A két elit együttműködése a dinasztikus házasságokon keresztül mindkét oldalon politikai előnyöket ígért. Utóbbit a rusz fejedelmek a 12. század második felétől mindenütt kihasználták, a maguk oldalára állítva a nomádokat a más részfejedelmekkel vívott ruszbeli harcokban.

Másrészről az ismert házassággal megpecsételt szövetségek többsége egyoldalú modellként jellemezhető. Az esetek többségében a kumán törzsfők hozzáadták lányaikat rusz fejedelmekhez. Szimmetrikus dinasztikus házasságok nem voltak jellemzők a rusz–kumán kapcsolatokban. Ebben a szabályszerűségben csupán egy kivétel mutatkozik, amikor Vlagyimir Davidovics kán özvegye a sztyeppre menekült, és hozzáment feleségül a kumán Baskordhoz.⁹⁹ A kutatók véleménye szerint a házasságok egyoldalúságára hatást gyakorolhatott a vallási tényező. A középkori társadalom szabályrendszere szerint a menyasszonynak a vőlegény vallási közösségébe kellett tartoznia, mert szembekeült volna a keresztény kánonnal. Ugyanakkor a fejedelmek, feleségül véve kumán hercegnőket, a saját vallásukra térítették őket.¹⁰⁰ Lehet, hogy ezt a tényt közvetetten megerősítik az óorosz évkönyvek: a nomád vezérek nevének részletes feljegyzése mellett a kumán származású rusz hercegnőről szóló információk meglehetősen ritkák. Az évkönyvekben csak olyan nevek vannak, amelyeket keresztelekor kaptak.

⁹⁵ Лихачев 1950, 187; magyar fordítása: PVL 2015, 211.

⁹⁶ Лихачев 1950, 202; magyar fordítása: PVL 2015, 228.

⁹⁷ Селезнёв 2019, 231.

⁹⁸ Селезнёв 2019, 234–237.

⁹⁹ Литвина – Успенский 2013, 22.

¹⁰⁰ Селезнёв 2019, 237; Kovács 2009.

Bibliográfia

Források

- PVL 2015 = *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája*. Ford.: Ferincz I. Jegyzeteket és a tanulmányokat írta: Balogh L. – Ferincz I. – Font M. – Kovács Sz. – Polgár Sz. – Zimonyi I. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 30.) Budapest.
- НПЛ 1950 = *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*. Москва–Ленинград.
- Лихачев 1950 = *Повесть временных лет. 1. Текст и перевод*. Пер.: Лихачев, Д. С. – Романов, Б. А. Ред.: Адрианова-Перетц, В. П. Москва – Ленинград.
- ПСРЛ 1. = *Лаврентьевская летопись*. Полное собрание русских летописей. Т. 1. Ленинград, 1926–1928.
- ПСРЛ 2. = *Ипатьевская летопись*. Полное собрание русских летописей. Т. 2. Санкт-Петербург 1908.
- Шахматов 2016 = Шахматов, А.А.: *Повесть временных лет. Т. 1. Вводная часть. Текст. Примечания*. Петроград.

Szakirodalom

- Font 2010 = Font M.: A Povest' vremennych let szerkezete és hitelessége. In: *Aktualitások a magyar középkorkutatásban*. Szerk. Font M. – Fedeles T. – Kiss G. Pécs, 307–325.
- Font 2018 = Font M.: A Kalka menti csata (1223). In: Uő.: *Dinasztikus érdekek nyomában. Árpádok, Piastok, Rurikok az európai politikában*. Pécs, 121–143.
- Golden 1992 = Golden, P. B.: *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden.
- Gyóni 2014 = Gyóni G.: Rusz és a polovecek. *Eleink. Magyar Őstörténet* 13/4: 31–50.
- Kovács 2009 = Kovács, Sz.: Dynastic Relations between Cumans and Neighbouring States. In: *Proceedings of the Ninth Conference of the European Society for Central Asian Studies*. Ed. by Gacek, T. – Pstrusińska, J. Cambridge, 200–210.
- Kovács 2014 = Kovács Sz.: *A kunok története a mongol hódításig*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 29.) Budapest.
- Kovács 2014a = Kovács Sz.: A Kalka menti csata (1223) és a kunok. In: „*Carmen Miserabile*”. *A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére*. Szerk.: Rosta Sz. – Székely V. Gy. Kecskemét, 413–420.
- Kovács 2019 = Kovács, Sz.: Kimeks. In: *Encyclopaedia of Islam THREE*. Ed. by Fleet, K. – Krämer, G. – Matringe, D. – Nawas, J. – Rowson, E. Leiden, 88–89.
- Pálóczi Horváth 1989 = Pálóczi Horváth A.: *Besenyők, kunok, jászok*. Budapest.
- Polgár 1999 = Polgár Sz.: Kötöny, kun fejedelem. In: *Tanulmányok a középkori magyar történelemről, Az I. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 1999. július 2.) előadásai*. Szerk. Homonnai S. – Piti F. – Tóth I. Szeged, 91–102.
- Pritsak 1982 = Pritsak, O.: The Polovtsians and Rus'. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2: 321–380.
- Selmeczi 2011 = Selmeczi L.: *Kötöny népe Magyarországon*. Karcag.

- Sinor 1999 = Sinor, D.: The Mongols in the West. *Journal of Asian History* 33: 1–44.
- Szmutkó 2019 = Szmutkó S.: *Nyugati források a kalkai csatáról (1223)*. Szeged.
- Zimonyi 2012 = Zimonyi I: A mongolok nyugati hadjáratai. In: *Uő: Középkori nomádok – korai magyarok*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 27.) Budapest, 167–189.
- Ахинжанов 1989 = Ахинжанов, С. М.: *Кыпчаки в истории средневекового Казахстана*. Алма-Ата.
- Бережков 1963 = Бережков, Н. Г.: *Хронология русского летописания*. Москва.
- Бугров – Соколов 2018 = Бугров, К. Д. – Соколов, С. В.: *История России: краткий курс. Учебно-методическое пособие*. Екатеринбург.
- Гиппиус 2008 = Гиппиус, А. А.: К проблеме редакции Повести Временных лет. II. *Славяноведение* 2: 3–24.
- Головко 2007 = Головко, О. В.: Половецкий хан Котян Сутоевич у політичному житті Центрально-Східної Європи першої половини 13 ст. *Хазарський альманах* 6: 78–87.
- Головко 2016 = Головко, А. Б.: Половецкий фактор в политической жизни Юго-Западной Руси (вторая половина XII – первая половина XIII в.). *Древняя Русь: во времени, в личностях, в идеях* 5: 260–272.
- Головко 2016а = Головко, А. Б.: Рейд туменов Джебе и Субедея в Восточную Европу (1222–1223 гг.) в процессе формирования Монгольской империи и Рах Mongolica. *Вестник Удмуртского университета*. 26/1: 46–58.
- Голубовский 1884 = Голубовский, П. В.: *Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южно-русских степей IX–XIII вв.* Киев.
- Голубовский 1889 = Голубовский, П. В.: *Половцы в Венгрии. Исторический очерк*. Киев.
- Гуркин 1999 = Гуркин, С.В.: К вопросу о русско-половецких матримониальных связях (окончание). *Донская археология* 3–4: 40–50.
- Данилевский 1986 = Данилевский, И. Н.: Нерешенные вопросы хронологии русского летописания. *Вспомогательные исторические дисциплины* 15: 62–71.
- Инков 2007 = Инков, А. А.: *Древняя Русь и кочевники южнорусских степей в 10–13 веках: Русь и половцы*. Москва.
- Каргалов 2008 = Каргалов, В. В.: *Русь и кочевники*. Москва.
- Ковач – Зимони 2018 = Ковач, С. – Зимони, И.: Кочевники и венгры в 10–14 вв. In: *Труды Института востоковедения РАН. Вып. 7: Тюркские кочевники в Азии и Европе. Цивилизационные аспекты истории и культуры*. Отв. ред. и сост. Васильев, Д. Д. – Дробышев, Ю. И. – Зимонь, И. Москва, 146–169.
- Конявская 2015 = Конявская, Е. Л.: Половцы в ранних летописях: оценки и интерпретации летописцев. *Slověne. International Journal of “Slavic Studies”* 1: 181–190.
- Кудряшов 1948 = Кудряшов, К. В.: *Половецкая степь*. Москва.
- Литвина – Успенский 2013 = Литвина, А. Ф. – Успенский, Ф. Б.: *Русские имена половецких князей. Междинастические контакты сквозь призму антропонимики*. Москва.
- Мавродина 1983 = Мавродина, Р. М.: *Киевская Русь и кочевники (печенеги, торки, половцы). Историкографический очерк*. Ленинград.

- Пилипчук 2014 = Пилипчук, Я. В.: Половецкий хан Котян и его род. In: *Ұлы Даланын тарихы: түріктер мән монғолдар*. Ред.: Артыкбаев, Ж. и др. Астана, 62–66.
- Плетнева 1975 = Плетнева, С.А.: Половецкая земля. In: *Древнерусские княжества X–XIII вв.* Отв. ред. Бескровный, Л. Г. Москва, 260–300.
- Плетнева 1990 = Плетнева, С. А.: *Половцы*. Москва.
- Плетнева 2003 = Плетнева, С. А.: *Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV–XIII века)*. Учебное пособие. Воронеж.
- Расовский 2016 = Расовский, Д. А.: *Половцы, торки, печенеги, берендеи*. Москва. [eredeti megjelenés: 1935–1940]
- Селезнёв 2019 = Селезнёв, Ю. В.: Русские внуки половецких князей (к вопросу о половецких родственных связях в политической борьбе на Руси в XI – первой половине XIII вв.). *Золотоордынское обозрение* 7/2: 225–241.
- Скржинская 1987 = Скржинская, Е. Ч.: Половцы. Опыт исторического истолкования этникона (Из архива ученого). *Византийский временник* 46: 255–276.
- Татищев 1964 [1768] = Татищев, В. Н.: *История Российская с самых древнейших времен*. Т. 4. Москва–Ленинград.
- Толочко 2003 = Толочко, П. П.: *Кочевые народы степей и Киевская Русь*. Санкт-Петербург. Алетейя.
- Фонт 2001 = Фонт, М.: Роль соседних кочевников в формировании древнерусских княжеств южного региона. In: *Место России в Евразии – The Place of Russia in Eurasia*. Ред. Свак, Д. Ed. by Szvák, Gy. Budapest, 20–27.
- Цыб 2011² = Цыб, С. В.: *Древнерусское времяисчисление в «Повести временных лет»*. Издание второе, исправленное. Санкт-Петербург.

Linkek

1. link: Брагин 2018 = Брагин, К.: *Битва на Калке – предвестие гибели земли Русской*.
<https://rusplt.ru/sub/history/bitva-kalke-predvestie-34289.html>, a letöltés időpontja: 2018. 05. 31.

Tartalomjegyzék

BALÁZS PÉTER	
A vallási (in)tolerancia keresztény alapjairól – újkortörténeti megfontolások	3
GICZI ZSOLT	
„Csonka hazánkban csonka minden öröm...” – Raffay Sándor evangélikus püspök és a történelmi Magyarország összeomlása.....	23
KOVÁCS SZILVIA	
Özbeg „tatár kán egy követsége” Nyugaton?	35
KÖKÉNY ANDREA	
A telepesszabadság szerepe az amerikai nyugati terjeszkedésben – a Mayflower szerződés 400. évfordulójára.....	43
PÁSZTOR RENÁTA	
Az ukrán–orosz kapcsolatok alakulása Ivan Mazepa „átállásától” a poltavai csatáig – I. Péter levelezésének tükrében	55
PITI FERENC	
I. Lajos király lendvai vásárado mánya: 1366?	69
POLGÁR SZABOLCS	
Avarok említése középkori földrajzi művekben.....	73
RÁBAI KRISZTINA	
Egy középkori pecsétnyomó azonosítására tett kísérlet	81
SZÁNTÓ RICHÁRD	
Ravennai Anonymus <i>Cosmographiája</i> és a korai magyar történet	101
SZÉKELY MELINDA	
„Gyolcsba, bíborba és karmazsinba öltöztél” (Jel 18,16)	
Textiliák és textilfestékek a principatus kori Római Birodalomban	127
TAMÁS ÁGNES	
A parlamentarizmus válsága karikatúrákon	138
TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ	
A <i>De administrando imperio</i> 38. fejezetének forrásai	155

VARGA BEÁTA

Az ukrainai kozákság és a magyarországi hajdúság genezisének összehasonlító vizsgálata.....171

ZIMONYI ISTVÁN

A török identitás a középkori nomádoknál Belső-Euráziában.....185

MEIRAMBEK ZSUMANGALIEV

A kumánok és a Rusz kapcsolatai a mongol hódításig.....201